

B 805

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

SECTIO PHILOLOGICA

BIRKÁS GÉZA

**FRANCIA UTAZÓK
MAGYARORSZÁGON**

GÉZA BIRKÁS
VOYAGEURS FRANÇAIS EN HONGRIE

TOMUS XVI.

SERIES NOVA T. II.

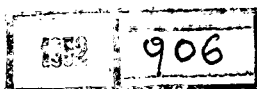
SZEGED, 1948.

EDIDIT UNIVERSITAS SZEGEDIENSIS

JATE Egyetemi Könyvtár

J000109224

Előszó.

K. u. 530 körül Bordeaux városának egy jámbor polgára nagy útra szánta el magát: elzarándokolt a Szentföldre. Dél-Gallián és Észak-Itálián át ment, azután Pannóniában a Dráva mentén, olyan vidéken, mely később a magyar királysághoz fog tartozni, majd a Balkán-félszigeten át szerencsésen eljutott Jeruzsálembe. Hogy utazásából honfitársainak is haszna legyen, vándorlása közben feljegyezte a fontosabb állomásokat és összeírta a szentföldi látnivalókat. Feljegyzései „bordeaux-i itinerarium” néven ismeretesek.

Ennek a IV. századbéli zarándoknak példáját követve ezer éven át sok francia utazó fordult meg hazánkban. Tekintélyes könyvtára lenne tehát szert, aki összegyűjtené mindazokat a műveket, melyekben francia szerzők magyarországi élményeiket és benyomásait írásba foglalták. Ezek az útleírások e műfajnak minden változatát képviselik. Vannak köztük száraz, szűkszavú, magán használatra készült jegyzetek, többé-kevésbbé rendszeres naplók, egy-egy barátához vagy barátnőhöz intézett levelek, minden eredetiséget nélkülöző, tudákos kompilációk, délibábos elmefuttatások, impresszionista rögtönzések és komoly, értékes tanulmányok egyaránt. Íróik közt aránylag sok a műkedvelő. Az utazási irodalom ugyanis jelentékeny részében személyes és alkalmi irodalom. Aki utazik, az hajlandó fontos személynek tartani magát; az utazás valahogy megnöveli az egyéniségét, bizonyos súlyt ad neki s egyhangú, banális, szabályos életében valami újszerűt, merészet, rendkívülít jelent. Könnyen feltámad tehát benne a kísértés, hogy önmaga, esetleg mások számára is, papírra vesse és megörökítse élete e nagy cseményét.

Az utazási irodalomnak e szubjektív és műkedvelő jellege az oka, hogy az írók sorában minden pálya, minden foglalkozás képviselve van. A hazánkról szóló francia útleírások szerzői közt is vannak zarándokok, keresztes vitézek, tudósok, egyházi férfiak, művészek, írók, politikusok, katonák, főurak, kalandorok, hivatásos tollforgatók és dilettánsok egyaránt. Egyesek hosszabb időt töltenek Magyarországon, a legtöbben egy közép- vagy keleteurópai utazás keretében csak átutaznak. Valami különösképen hazánk sohasem csábította őket. Nincsenek olyan történeti és művészeti emlékei, sem olyan természeti szépségei és ritkaságai, sem egyéb látnivalói, amelyek különösen nagy vonzóerőt gyakoroltak volna az idegenekre. Hogy mégis minden időben elvetődtek francia utazók Magyarországra, azt jórészt földrajzi helyzete, központi fekvése okozta. Könnyen megközelíthető volt azok számára, akiknek Közép-Európában akadt valami dolguk. Egyszersmind útjába esett a ke-

let felé, a Balkán-félszigetre, Oroszországba, Kis-Ázsiába igyekvő nyugateurópai útasoknak is. Ezért kapta a *porta orientalis* melléknevet.

A mai közfelfogás a franciákat nem sorolja az utazó népek közé. Valóban bennük az utazási vágy, a vándorló hajlam nem olyan erős, mint az angolokban, németekben s egyéb germán népekben. Ők jelenleg Európának egyik legzárkózottabb, legkonzervatívabb, régi szokásaihoz és hagyományaihoz leginkább ragaszkodó népe, melyet a modern technika vívmányai nem szédítettek el s a külföldjárás szenvedélye nem ejtett rabul, legalább is nem olyan mértékben, mint Amerika és Európa legtöbb népét. Ezért az idegen nyelvek, országok és kultúrák ismeretét sem tekintik a műveltség feltételének. Egy közmondás szerint „a francia egy olyan úr, aki gomblyukában valami rendjelet hord és nem ismeri a földrajzot.” Azt a külföldimádatot, amely különösen a kisebb és kevésbé művelt népeket gyakran jellemzi s amely rendesen némi alsóbbrendűségi érzés jele, a franciák nem ismerik, sőt nem jó szemmel nézik az idegeneket, akik hozzájuk mennek tanulni, művelődni, szórakozni. A maguk szép, gazdag és változatos országa kielégíti őket. Van tengerük, vannak magas hegyvidékiek, szelíd, dombos tájaik, Rivierájuk, Normandiájuk. Párizsuk, szerteszét az országban tömérdek műemlékük, pompás útjaik, enyhe éghajlatuk, finom ételeik és italaik.

Rége, a középkorban és az újkor első századaiban, mások voltak a franciák. Akkor nagyfokú hódítás- és kalandvágy, terjeszkedési hajlam, vállalkozó kedv jellemezte őket s a világ minden részében lehetett látni francia katonákat, gyarmatosokat, kereskedőket, tudósokat, ügynököket és mindenféle utazókat. Montaigne azonban már akkor azal vádolja őket, hogy nem értenek az utazás művészetéhez; akárhova mennek, mindenütt franciák maradnak; boldogok, ha egy idegen országban honfitársakra akadnak; mindenhol úgy akarnak élni, mint otthon; hiányzik belőlük a külföldi viszonyokhoz való alkalmazkodásnak s az idegen környezetbe való beleélésnek képessége. Ezért felszínesek a megfigyeléseik is, a dolgok mélyére nem tudnak hatolni.

Montaigne kétségkívül túlszigorú volt. A valóság az, hogy akadnak fölényes, elfogult, léha francia utazók (angol s német utazók közt is vannak ilyenek!), akikből a komoly tudás, az éles és elfogulatlan megfigyelőképesség valóban hiányzik s akiknek útleírásai felszínes impresziók, elhamarkodott ítéletek, téves általánosítások, eredetieskedő ötletek alapján keletkeznek. Azonban még ezek is sok esetben értenek hozzá, hogyan kell élményeiket minden fontoskodás és érzelgősség nélkül könnyed, kellemes modorban elbeszélni s ennek fejében az olvasó elnézi tévedéseiket, félreértéseiket és füllentéseiket. Vannak azonban a francia útleírások között és pedig szép számban tárgyilagosságról és alapos ítélőképességről tanúskodó művek is, melyek tanulságos adatokat nyújtanak a magyar művelődés történetéhez és érdekesen tükröztetik vissza, hogy közvetlen, személyes tapasztalatokra támaszkodva a franciák a különböző korokban milyennek látták a magyar földet, népet, jellemet, társadalmat és műveltséget. Egyesek — sajnos, nem mindig a legkiválóbbak — közreműködtek a magyar-francia viszonynak s a franciaországi magyar ország- és nemzetképnek kialakításában is.

Könyvem huszonhárom fejezetében ismertetem azokat a francia út-

leírásokat, melyeknek szerzői a középkortól fogva az első világháborúig hazánkban megfordultak. Vizsgálni fogom, kik voltak ezek az utazók, utazásuknak mi volt a célja és indítóoka, otthonról milyen nézeteket és előítéleteket hoztak magukkal, milyen tapasztalataik, megfigyeléseik voltak, miféle ismeretsegeket kötöttek hazánkban s munkáik, ha nyomtatásban megjelentek, odahaza, Franciaországban, esetleg nálunk is, milyen visszhangot keltettek. Teljességre nem törekedtem, számos jelentéktelen útleírást mellőztem, egy-két munkához az utóbbi évek zavaros könyvtárviszonyai miatt nem tudtam hozzájutni. Úgy gondolom, nem végeztem talán felesleges munkát és sikerült vele némi szolgálatot tennem a mai sorsdöntő időkben fontos ügynek, a külföldi magyarságismeret ügyének.

I.

Francia zarándokok és keresztes vitézek Magyarországon.

Az első franciák, akik hazánkba eljutottak, azok a hadifoglyok voltak, akiket a pogány magyarok a X. század első felében franciaországi betöréseik idején magukkal hurcoltak. E francia rabszolgák az olasz, német és görög foglyokkal együtt aránylag ügyesek és műveltek lehettek, ezért a magyarok mint tolmácsokat, hírnököket, írnokokat alkalmazták őket. Minthogy az egykorú krónikások szerint számuk jelentékeny volt, talán elősegítették a kereszténységnek elterjedését is a magyarok közt.

Szent István uralkodása alatt megkezdődik a francia szentföldi zarándokok átvonulása hazánkon. Őkei követik a XI. század végén a keresztes hadak. E zarándokok s keresztes vitézek szeme előtt útjuk végcélja, a Szentföld lebegett, a közbeeső országok s azok népei nem nagyon érdekelték őket. Közülük egyesek mégis hagytak hátra útleírásokat, amelyekben szórványosan megemlékeznek magyarországi tapasztalataikról is.

Szent István nem járt a Szentföldön, de nagy barátja és pártfogója volt a zarándokoknak s hogy Jeruzsálem meglátogatását alattvalói részére megkönnyítse, a szent városban menedékházat és templomot építtetett számukra. A rablókat pedig, akik országában az utasokat és zarándokokat megtámadták, halálbüntetéssel sújtotta. Az utak elején akasztófákat állíttatott fel, elrettentő például rajtuk lógtak az útonállók holtteste.

A nyugateurópai országokban, tehát Franciaországban is, elterjedt a híre annak, hogy a vadságukról és kegyetlenségükről hírhedt magyarok áttértek a keresztény hitre s királyuk szívesen átengedi birodalmán a zarándokokat. Erre a hírre megindult a francia zarándokok serege s ezer meg ezer francia vándorolt hazánkon át a Szentföldre.

A középkorban a franciáknak három fő zarándokhelyük volt: Róma, Compostela és Jeruzsálem. E három városba minden társadalmi osztályból óriási tömegek vándoroltak. Ezekben a zarándoklatokban a középkori embernek nemcsak vallásos hite, hanem kalandvágya és utazási hajlama is kielégülésre talált.

A szentföldi zarándoklatok már Krisztus halála után 100 évvel megkezdődnek, de csak a IV. századtól fogva szaporodnak el. Különösen nagy lendületet vesznek a XI. században. Ez a zarándoklatok fénykora, amiben éppúgy része volt a vallásos buzgalom megerősödésének, mint a magyarok megtérésének, amely a zarándokok számára megnyitotta az aránylag kényelmes és olcsó szárazföldi utat,

A Palesztinába készülő franciáknak több utazási mód állt rendelkezésükre. Rendesen egy délfrancia (Marseille), vagy inkább olasz kikötőben (Genova, Pisa, Vélence, Brindisi) hajóra szálltak, majd kikötöttek Szíriában s onnan mentek Jeruzsálembe. Ezek a zarándokok a szentföldi utat rendesen római vagy loretti zarándoklatiál kötötték össze. A tengeren az utasokat a hajótörés és kalóztámadás veszedelme fenyegette. Ezért sokan a bizonytalan és költséges tengeri út helyett a szárazföldi utat választották és pedig vagy Észak-Afrikán át a Földközi tenger mentén vagy Észak-Itálián, Dalmácián, a Balkánon és Kis-Ázsián keresztül. Mindkét szárazföldi út lakatlan vagy vad népektől lakott országokon vezetett, tehát szintén elég kockázatos vállalkozás volt. Nem csunda tehát, hogy, amikor köztudomású lett, hogy a magyarok nem bántják a zarándokokat, sőt országuk bővelkedik mindenféle élelmiszerben, a francia zarándokok szívesen választották a Magyarországon át vezető utat.

Voltak magányos zarándokok, leginkább azonban kisebb-nagyobb csoportok verődtek össze valami pap vagy nemesúr vezetése alatt. A vezetők számára kis úti kalauzok készültek, amelyek felsorolták az út egyes állomásait, valamint a palesztinai szent helveket és ereklyéket. Magyarországra érve a zarándokok vagy Brucknál lépték át a határt és a Duna jobb partján a Vindobonától (Bécs) Taurinunig (Zimony) vezető régi római hadi úton haladtak vagy Bécsújhely felől jöttek és a Sopronon, Csornán, Győrön, Székesfehérváron át vezető középkori úton érték el Dunaföldvárt s folytatták útjukat a Duna mentén. Dél-Baranyában Dárdánál vagy Bellyénél azután átkeltek a Dráván és a Szerémségen át folytatták útjukat kelet felé. A zarándokok és keresztetek nagy része *per pedes apostolorum* vagy lóháton utazott, később már akadtak olyan utasok is, akik csónakot béreltek és úgy szálltak lefelé a Dunán egészen Zimonyig. Németországban és Magyarországon általában tűrhető volt a közbiztonság, voltak megbízható utak és menedékházak a zarándokok számára s ami fontos, Magyarországon enivaló is bőven akadt nekik. Zimonyon túl ellenben a Balkánon és Kis-Ázsiában a kopár, terméketlen hegyvidékeken és pusztaságokon sok nélkülözésben és szenvedésben volt részük.

Az első Magyarországon átutazó zarándok, kinek ismerjük a nevét, Vilmos angoulême-i herceg, aki 1026-ban, tehát Szent István idejében járt hazánkban s akit nagyszámú társaival, észak-francia főúrrakkal és egyházi férfiakkal egyetemben a király nagy tisztességgel fogadott és gazdagon megajándékozott.

1035-ben utazik át hazánkban Richard verduni apát, akivel Szent Gellért franciaországi időzése alatt megismerkedett s akinek műveit megküldte. 1050 körül és pedig valószínűleg 1053-ban Théodoric saint-huberti, más forrás szerint angers-i apát akart más zarándokkal hazánkban át a Szentföldre eljutni. Meg is érkeztek hozzáuk, innen azonban a „barbárok betörése” miatt keleti irányban nem folytathatták útjukat, kénytelenek voltak dél felé fordulni és Jeruzsálem helyett Rómába zarándokolni.

1054-ben Szent Lietbert, cambrai-i püspök érkezett a „barbár mű-

veltségű, erkölcsű és nyelvű Magyarországra több mint 300 főnyi, Picardiából és Flandriából való zarándoksereg élén. I. Endre király mielőtt az országán való átutazást megengedte nekik, látni akarta a zarándokokat. Mikor a püspök kérelme előterjesztése végett a király előtt megjelent, ez — a legenda szerint — mindiárt látván istenes szándékát, felkelt székeről, udvariasan köszöntötte, behívta tanácsába, felvilágosításokat kért tőle és megcsodálta vállalkozását, majd miután néhány napon át volt alkalma meggyőződnie arról, hogy szent férfival van dolga, megadta neki az átutazási engedélyt és egy vezetőt bocsátott rendelkezésére, aki őt s a vezetése alatt álló zarándokcsapatot az ország határáig elkísérte.

Még hatalmasabb tömegeket mozgósítottak a keresztes hadjáratok, melyek Franciaországból indultak ki s melyekben mindvégig Franciaország játszotta a vezető szerepet. A XI. század végén Francia- és Németországból valóságos népvándorlás indult meg a Szentföldre. A földesuraktól szabadulni akaró parasztok, kalandvágyó, zsákmányra éhes katonák, gyors meggazdagodásról ábrándozó kereskedők, a kolostori zárt és fegyvelmezett életre ráunt szerzetesek, asszonyok és gyermekek s mindennemű kalanderek, gonosztevők, koldusok ezrei verődtek össze s vonultak kisebb-nagyobb csoportokban s az I. és II. keresztes háború hadseregeinek nyomában a mesés és gazdag Kelet felé, hogy ott új életet kezdjenek. Nagy részük nem láthatta meg az ígért földjét, útközben elpusztultak, egy részüket a vad balkáni és kisázsiai népek koncolták fel, más részük az élelem- és vízhiány, a sok fáradság, nélkülözés, ragályos betegség áldozata lett.

Az első francia keresztes sereg Gautier sans Avoir (Földnélküli Walter) vezetése alatt 1096 tavaszán kelt útra. Mindössze 3000 gyalogos és 8 lovas katonából állott, akikhez nagyobb számú fegyvelmezetlen tömeg csatlakozott. Kálmán magyar király semmiféle akadályt nem gördített az elé, hogy a sereg Magyarországon átvonulhasson s ott amire szüksége van, szabadon megvásárolhassa. Nem is volt velük semmi baj, egynéhányukat azonban, akik Zimonyban maradtak, hogy ott élelmiszereket, fegyvereket s egyéb útravaló dolgokat vegyenek, a zimonyi várórség magyar katonái elfogták, megverték és kifosztották, úgy bocsátották aztán őket útjukra. A krónikás, aki az átvonulást elbeszéli, Kálmán királyt „*vir christianissimus*”-nak nevezi országáról pedig azt mondja, hogy az a körülvevő nagy mocsarak és folyók miatt megközelíthetetlen, csak a helyi viszonyokkal ismerős tud oda bemenni, vagy onnan kijönni. A zimonyi összetűzésért a felelősséget a magyarokra hárítja.

Nemsokára egy sokkal nagyobb, mintegy 40.000 főnyi, az előbbihez hasonló összetételű sereg érkezett Sopron alá Pierre l'Ermite (Remete Péter) vezetésével. Ő is megkapta az átvonulási engedélyt, azzal a feltétellel, hogy zsákmányt nem szednek, hanem ami kell nekik, azt pénzért vásárolják meg. E feltételnek megfelelően békességben vonultak át hazánkon, Zimonynál azonban összeütköztek az ottani várórséggel, több ezer magyart kardélre hánytak és behatoltak a várba, hol tömérdek búzát, bort, lovat és juhot találtak. Öt napig időztek Zimonyban s midőn

a király seregének közeledése tudomásukra jutott, a zimonyi várban szerzett zsákmánnyal megrakodva átkeltek a Száván.

A kedvezőtlen tapasztalatokon okulva Kálmán király azt a nagyszámú sereget, mely Thomas de la Fère s néhány más francia nemes élén bebocsáttatást kérve Mosony kapui előtt megjelent, be sem engedte országába. Azok ott a síkságon tábort ütöttek s Mosony ellen több támadást intéztek, míg azután Kálmán szétverte őket. Egy részük fejevesztetten elmenekült, sokan a Dunába vesztek; mint az egyik krónikás írja, a sok ezer holttesttől a folyó vizét egy ideig nem lehetett látni.

1096. szeptember havában megérkezett Ausztriába, a magyar határ közelébe Bouillon Gottfrid lotharingiai herceg fővezérsége alatt az I. kereszties hadjárat serege, amely mintegy 30.000 elsőrangú, fegyelmezett s jól felszerelt gyalogos és 10.000 lovas katonából állt. Ez a sereg, melyben az észak-francia és flamand nemesség színe-java képviselve volt, Magyarországon át akart a Szentföldre menni, míg a délfranciákból és olaszokból álló II. sereg Olaszországon, Dalmácián és a Balkán-félszigeten át nyomult Keleire IV. Raymond, toulouse-i gróffal az élén. Bouillon Gottfrid seregével a Duna mellett Tullnban üttött tábor. Onnan követséget küldött Kálmán királyhoz, azzal a megbízással, hogy tőle az országán való átvonulásra engedélyt kérjen. Kálmán a követséget Pannonhalmán fogadta s több napig vendégül látta. Minthogy azonban az eddig átvonult fosztogató és kegyetlenkedő, nagy részben csőcselékből álló francia és német csapatokkal sok kellemetlensége volt, a király az elébe terjesztett kérést eleinte bizalmatlanul fogadta, majd a főembereivel való tanácskozás után úgy határozott, hogy Bouillon Gottfriddal személyesen tárgyalja meg az ügyet. Mikor a francia küldöttség a választ a fővezérrel közölte, ez 30 fegyveres katona kíséretében útra kelt, hogy Kálmánnal találkozzék. Sopron mellett a mocsáron átvezető hídra lépve ott találta a királyt, nyájasan köszöntötte és alázatos tisztelettel megölelte, majd csupán 12 fegyveres katonát tartva maga mellett, néhány főemberével átment Magyarországba, hogy a királlyal serege átvonulásának módozatait megbeszélje. Pannonhalmán, melynek akkor Szent-Mártonhegye volt a neve, a francia herceget és kíséretét ünnepélyesen fogadták. Rimes hexameterekben írt művében Foulques francia krónikás mint szemtanú lelkes hangon írja le a fényes fogadtatást „az áldott Sabáriában“, szent Márton szülőhelyén, honnan dicsősége beragyogta a világot. A krónikaíró összetéveszti tehát szent Márton-hegyét Szombathellyel, amely a nagy francia szentet szintén a maga szülőltének tekintette, azután elbeszéli, hogy a magyar király a főurak és főpapok, valamint sok egyházi és világi személy kíséretében, akik kereszteteket, szent könyveket, ereklyéket és egyéb templomi ékességeket vittek, elébük ment a franciáknak, mikor találkozott velük, megcsókolta. Örömujjongás és himnuszok hangja mellett a templomba vezette, majd a „bíres kolostorban“ királyi módon megvendégelte őket, azután pedig megbeszélte velük az átvonulás módozatait. Nyolc napi tanácskozás után úgy egyeztek meg, hogy a kereszties had minden akadály nélkül átmehet és mindent vásárolhat Magyarországon ama feltétel alatt, hogy az átvonulás tartamára a fővezér a hadsereg vezetői és kiváló emberei kö-

zül túszoikat bocsát a király rendelkezésére. E megegyezés alapján Bouillon Gottfrid serege Sopronon át bevonult Magyarországra, miután a fővezér előbb seregében kihirdette, hogy halálbüntetés jár mindenkire, aki fosztogat, lop vagy lázadást szít a magyarok közt. A király viszont elrendelte, hogy alattvalói méltányos áron bocsássák a keresztesek rendelkezésére a szükséges kenyeret, bort, gabonát, vadat és madarat. A sereg a már jelzett úton haladt a Duna jobb partján egészen a Drávaig, ahol tutajokon átkelt a túlsó partra. A király erős lovascapatnak s Bouillon Gottfrid bátyjának, Balduinnak, az ő feleségének és gyermekeinek, s a többi túsznak kíséretében egészen Zimonyig velök ment, ott átadta a túszoikat a fővezérnek, azután gazdagon megajándékozva őt is meg Balduint is, búcsút vett tőlük és nagy szeretettel megcsókolva útnak bocsátotta őket.

Hazánkon haladt át a II. keresztes hadsereg is, melyet öt évtizeddel később, 1147 nyarán III. Konrád német császár és VII. Lajos francia király vezetett II. Géza király uralkodása alatt. Először Konrád érkezett meg mintegy 70.000 főnyi haddal és mintegy 100.000 főnyi rendetlen zarándoksereggel. A rakoncátlan, durva sereg rabolt és gyűjtögetett, ezért a magyar király nem nagy bizalommal fogadta VII. Lajosnak 70.000 lovas és nagyszámú gyalogos katonából álló seregét sem. Annál kedvezőbb hatást gyakorolt a magyarokra a francia sereg fegyelmezettsége s VII. Károly egyenes jelleme. A két fiatal uralkodó összeházaszkodott és szövetséget kötött egymással IV. Sándor pápa védelmére az ellenpápa ellen és VII. Lajos elvállalta II. Géza akkor született fiának, a későbbi III. Istvánnak keresztapaságát. Ez az esztergomi találkozás kiindulópontja lett a század második felében egyre erősödő francia-magyar kulturális érintkezésnek és politikai barátságnak, aminek betetőzése volt III. Bélának VII. Lajos francia király leányával kötött házassága. Ennek a találkozásnak egy későbbi folyamánya lehetett az is, hogy II. Géza Esztergomban a keresztes vitézek számára házat, Jeruzsálemben pedig templomot építtetett. A francia keresztesek átvonulása minden baj nélkül ment végbe, végül azonban megzavarta egy kínos incidens. A trónkövetelő Borics VII. Lajos táborában keresett menedéket és kért segítséget. VII. Lajos segítséget nem nyújtott neki, de kiadatását megtagadta és megengedte neki, hogy házával Görögországba meneküljön.

VII. Lajos udvari papja és íródiákja volt Odon de Deuil (Odo de Diogilo), aki mint szemtanú megírta a II. kereszteshadjárat történetét. Részletesen elbeszéli a Magyarországon való átkeléssel kapcsolatos eseményeket, de az országról s annak lakosságáról nem sokat mond. Azt írja, hogy Nyugat felől Magyarországot „mocsaras víz” határolja, Bulgáriától pedig egy „tisztá folyó” választja el. Középen folyik a Dráva, melynek egyik partja lejtős, a másik meredek. A Dráván az átkelés nehezen ment, mert nem volt elég hajójuk, s amik voltak, azok is kicsinyek voltak. Ezért usztatni kellett a lovakat, s ezek a túlsó meredek parton nehezen tudtak felkapaszkodni. Előttük németek jártak, akik közül sokan a Drávában lelték halálukat. A Duna egyenes irányban folyik keresztül az országon és rajta messze országok kincseit szállítják a „nemes Esztergom (Estrigun) városába”.

Regensburgtól poggyászaikat és a „sok népet“ a franciák is a Dunán szállították egészen Bulgáriáig. Azután megemlíti a francia krónika, hogy hazánkban sok a tó, mocsár, patak, melyeken nyáron, ha szárazság van, át lehet menni. Pompás legelők is vannak, állítólag Julius Caesarnak nyájai is itt legelésztek valaha. A lakosság az átvonuló kereszteseknek kezére járt, s azok vétel és csere útján ellátták magukat ennivalóval, amiben Magyarország bővelkedik, nem úgy, mint Németország, ahol erdők, rétek, folyók, patakok nagy számban vannak, de élelmiszerekben nem nagy a bőség.

A középkori francia utazók közül, akik Magyarországra elvetődtek, a legjelentékenyebb Bertrandon de La Brocquière. Szentföldi utazó volt ő is, őneki azonban a szentföldi zarándoklat csak ürügyül szolgált, hogy a keresztény Európát egyre jobban fenyegető török birodalom belső viszonyaival a helyszínen megismerkedjék. Brocquière benső udvari embere volt Jó Fülöp burgundiai fejedelemnek, aki évtizedeken át foglalkozott azzal a tervvel, hogy kereszteshadjáratot vezet a török ellen. Tervének igyekezett megnyerni III. Frigyes német császárt, VII. Károly francia királyt s más uralkodókat is. Több ízben gyűjtött össze hadsereget, egy ízben hajóhadat is, szerelt fel Marseille-ban, különböző akadályok miatt azonban kedvenc tervét nem tudta keresztülvinni. Főasztnakát, La Brocquière-t azért küldi Keletre, hogy az ő tapasztalatai alapján Törökország kormányzati, közigazgatási, hadi, művelődési állapotáról minél jobban tájékozva legyen s hadjáratának sikerét ezzel is előmozdítsa.

La Brocquière 1432. február havában kél útra. Elzarándokol Rómába, majd Velencében hajóra száll s azután Zára, Korfu, Rhodos, Ciprus érintésével kiköt Jaffában s onnan Jeruzsálembe megy. Több honfitársa kíséretében sorba látogatja a szent helyeket. Damaszkuszban török ruhát ölt s egy karavánhoz csatlakozva sok viszontagság után Konstantinápolyba jut. Ott hosszabb időt tölt, azután Drinápolyon, Szófián, Niszen át megérkezik Belgrádba. Onnan Magyarországon és Németországon keresztül több mint egy esztendei vándorlás után hazaérkezik Burgundiába. Feljegyzései és emlékezete alapján több mint húsz esztendővel később urának felszólítására megírja „titkos utazásának“ történetét. Ez a művelődéstörténeti tekintetben nagy fontosságú munka arról tanúskodik, hogy szerzője éles eszű, pontos megfigyelő képességgel bíró, művelt és tapasztalt férfiú volt. Művének magyarországi utazására vonatkozó részletei érdekes adatokat nyújtanak a Zsigmond király-korabeli Magyarország művelődési viszonyainak történetéhez.

La Brocquière útleírása azért érdemel különös figyelmet, mert ő nem a zarándokok és keresztesek megszokott Duna-menti útját járja, hanem a Nagy Magyar Alföld délnyugati részén halad át, olyan területen, melyet a megfelelő utak hiánya miatt a külföldi utazók a legújabb időkig ki szoktak kerülni. Belgrádban ugyanis azt a tanácsot kapta, hogy tekintettel a nagy áradásokra, ne a Szerémségen, hanem Zimonyon s az Alföldön át menjen Budára. Átkel tehát a hatalmasan megáradt Dunán s Pancsova, Nagybecskerek és Törökbecse érintésével Szegedre érkezik. Elbeszéli, hogy Zimonytól Szegedig, amerre járt, mindenütt nagy mocsarakat látott, fának ellenben sehol nyomát sem vette

észre, kivéve két kis erdőt, melyeket egy folyó zárt körül. A fahiány miatt a lakosok szalmával tüzelnek és náddal, amely a folyók partján és a mocsarak mentén bőven terem. Kenyerük is kevés van, helyette valami lágy lepény-félét esznek. Ez az adat megerősíti azt a feltevést, hogy ebben a korban az Alföld lakosságának főfoglalkozása az állattenyésztés volt és a földművelés inkább csak a városok s falvak közvetlen környékére szorítkozott. Szegedről azt írja a francia zarándok, hogy egyetlenegy utcája van, ez azonban lehet egy mérföldnyi hosszú. Valóban Szeged ez időben nagy falu lehetett, egy hosszú utca, amely a közepén kiszélesedett, ott volt a piac, a templom s egy-két középület. Azt is feljegyzí La Brocquière, hogy Szeged bővelkedik mindenféle élelmiszerben, különösen halban. Nem látott még folyót, amelyben olyan nagy halak volnának, mint a Tiszában. Egyéb adatokból is tudjuk, hogy Szeged ez időben nagy halászati központ volt s több ezer halász lakott benne. A Tisza halbőségét Galeotti is említi, azt mondja róla, csak $\frac{2}{3}$ része víz, $\frac{1}{3}$ része pedig hal és áradások után még a sertéseket is hallat etetik. La Brocquière szerint Szegeden sok darvát és tuzokot is árulnak, melyeket a környéken fognak, de nem tudnak rendesen elkészíteni. A lakosok a szabad ég alatt alszanak, ágyuk nem igen van, szalmán fekszenek vagy hosszú felfújható bőrszákon. A ferencrendiek templomában a francia utazó „kissé magyaros” misét hallgat, ami annyit jelent valószínűleg, hogy a misén magyarul énekeltek. Meglátogatja a „püspököt”, akin talán valami plébánost vagy ferencrendi gvardiánt kell érteni, s aki — úgy találja — igen lelkiismeretes ember (*de grosse conscience*).

Útját La Brocquière egy Damaszkuszban vásárolt ló hátán teszi meg. Mint nemes embert nagyon érdeklik a lovak. Szegeden sok szilaj, vadon felnőtt lovat lát és megcsodálja, hogy a csikósok milyen ügyesen tudnak velük bántani. Mint írja, igen sok és olcsó ló van Szegeden, 5—4 ezret is vehet össze, aki akar. 10 magyar forintért már lehet kapni egy jó, erős lovat.

Szeged és Pest között egy várost, valószínűleg Kecskemétet, útjába ejtve megcsodálja a szép sík vidéket s a tömérdek, szabadon legelésző ménest. Budán megtekintí az „igen szép és nagy” királyi palotát, melyet a Várhegy déli lejtőjén Zsigmond király kezdett építtetni s melynek építését Mátyás király fejezte be. Dícséri a budai meleg fürdőket is, különösen azt, amelyik a királyi palota közelében van, de már a városon kívül. Ez a nagyon szép fürdő valószínűleg a Gellért-hegy lábánál fekvő, későbbi Rácz-fürdő volt. La Brocquière szerint Budának élénk kereskedelme és igen szép, tetszetős környéke van. Szőlőiben jó bor terem, amit annak tulajdonítanak, hogy a föld tele van meleg, kénés forrásokkal. Nagy számban lakják németek, de vannak benne francia mesteremberek is, akiket Zsigmond franciaországi utazása alkalmával hívott be Magyarországra, többek közt egy Clays Davion nevű szőnyegszövőmester, aki a szőnyegiparáról híres Arras városából került Budára. Van Budán sok zsidó is, akik jól tudnak franciául s Franciaországból való kiűzetésük után telepedtek meg Budán.

Pesten is talál utazóink franciákat és pedig kőműveseket, akiket Zsigmond azért fogadott fel, hogy a királyi palota alatt a Duna-par-

ton egy nagy tornyot építsenek. Annak az lett volna a rendeltetése, hogy abba egy hatalmas láncot erősítsenek s vele adott esetekben a Dunát elzárják. La Brocquière megtekintette az épülőben lévő tornyot. A folyam szélessége miatt a király tervét kivihetetlennek tartotta. Egy későbbi uralkodó megvalósította a tervet. XVI. századból való adataink szerint egy időben Buda és Pest közt a Duna felett egy vastag lánc húzódott, mely a két parton volt megerősítve s arra szolgált, hogy a Dunán Bécs felől érkező hajókat megállásra kényszerítse.

La Brocquière Pesten is érdeklődik lovak iránt. Ott nemcsak alföldi, hanem jófutó Erdélyi hátsólovakat is nagy számban lehet kapni. Vesz is magának egyet.

Magyarországi tartózkodása alatt különösen megnyerik a francia utazó tetszését a fedeles magyar kocsik, melyekben hat-nyolc személy is elfér. E kocsik olyan könnyűek, hogy egy ember el tudja vinni a hátán őket s olyan kényelmesek, hogy pihenni s aludni is lehet bennük. A magyaroknak különben — La Brocquière szerint — nemcsak jó lovaik és pompás kocsijaik vannak, értenek a föld megmunkálásához is. Szántás közben olyan barázdákat szántanak, hogy szinte csodaszamba megy. Budán több főúrnál látogatást tesz, felkeresi Garai Miklós nádort is, aki abban a hiszemben, hogy törökkel van dolga, nagy tisztességgel fogadja. Magatartása azonban megváltozik, mikor megtudja, hogy látogatója török ruhába öltözött francia. Kémnek vagy kalandornak nézi.

La Brocquière leír egy lovagjátékot is, mely Budán folyt le s nagyon tetszett neki. A bajnokok kis lovakon, alacsony nyeregben, rövid lándzsával küzdöttek és igen díszesen voltak öltözve. Az összecsapás hevében néha mind a két küzdő leesett a lováról.

La Brocquière-nak egyébként a magyarokról nincs valami jó véleménye. A nádorról azt írja, hogy nem igen megbízható ember hírében áll és szavait s ígéreteit nem lehet komolyan venni. A magyarokról, amennyire látogatásai alapján meg tudja ítélni őket, úgy vélekedik, hogy semmivel sem megbízhatóbbak, mint a törökök. Vitézségükről sem nyilatkozik kedvező módon. Azt írja, hogy a belgrádi vár parancsnoka német őrseget kénytelen tartani, mert a szerbek, mint török alattvalók, megbízhatatlanok, a magyarok pedig gyávák, nagyon félnek a töröktől. Abban, hogy La Brocquière akkori honfitársaink jelleméről és harci értékéről ilyen kedvezőtlen véleménnyel volt, úgy hisszük, közrejátszott az a hűvös fogadtatás, melyben a nádornál részesült s amely alapján véve indokolt volt.

Budán búcsút mond a milánói követnek, akinek társaságában Drinápolytól a magyar fővárosig az utat megtette. Az Arras-ból való szőnyegszövőtől ajánló levelet szerez egy bécsi kereskedőhöz és Tatán s Győrön át Brucknál elhagyja hazánkat. Budától Bécsig öt napig tart az útja, egy szolga van vele, akit Budán fogadott fel az ott talált franciák közül. Tatáról megjegyzi, hogy ott a magyar királynak nyaralója és díszkertje van. Valóban ismeretes, hogy Tata vadban dús erdei és halastavai miatt Zsigmondnak kedvenc tartózkodási helye volt.

Mintegy tíz évvel La Brocquière után Gilles Le Bouvier nevű francia utazó járt Magyarországon. Ez az utazóknak a középkorban arány-

lag ritka típusát képviseli: útjainak nincs gyakorlati célja, emberismeret, tapasztalatgyűjtés, szórakozás céljából járja a világot, ahogy az ókorban Herodotos s más utazók tették. Csak annyit tudunk róla, hogy VII. Károly francia király udvari embere és krónikaírója volt, 1386-ban született és 1457 körül halt meg. Már 16 éves korában kezébe vette a vándorbotot, sokfelé megfordulhatott és úti élményeiről érdekes könyvet hagyott hátra. Úgy látszik, 1443 körül járt Magyarországon V. László király alatt. Hazánkról azt mondja, hogy az — kivéve Lengyelországgal határos részeit — nagy, sík ország, tizennégy városa van, fővárosa Buda. Igen jó ország, minden megterem benne és olcsó. Lakosai nagyszakállú, piszkos emberek, kocsikon járnak, nagy tömegben zarándokolnak Rómába s Észak-Olaszországba sok lovat szállítanak. Gyakran háborúskodnak a törökkel. Harc közben könnyedén vannak öltözve s nem szívesen szállnak le a lóról. Fegyverük szaruból s ínből való nyíl és íj. Nem németül beszélnek, van külön nyelvük, latinul is értenek, különösen a papok: jó katolikusok s a hit védelmezői.

Le Bouvier is tehát, mint az eddigi francia utazók, hazánk termékenységét és gazdagságát emeli ki, melyet félművelt, de a fegyverforgatásban kiváló, lovas nép lakik. Ő az első francia író, akinek leírásában a magyarok mint a kereszténység védői szerepelnek.

II.

Francia követek Magyarországon.

A középkorban nemcsak francia zarándokok és keresztesek vetődtek el hazánkba. Megjelentek ott hosszabb-rövidebb tartózkodásra egyéb franciák is, számosan pedig letelepedtek és beleolvadtak a magyarságba.

Elsősorban is tekintélyes számban jöttek, különösen Árpádházi királyaink alatt francia papok, világiak és szerzetesek egyaránt. A magyar katolicizmus megalapítása a clunyi reform szellemében történt s benne francia papok is tevékeny szerepet játszottak. Mindjárt kezdetben a lotharingiai Leodwin költözött hazánkba. Szent László nevelője lett, hoz és tanácsokat kért tőle alattvalóinak megtérítése s az egyház megszervezése tárgyában. Ez időben kerülhetett Magyarországra a francia Bonipert, aki Szent István udvari papja, majd pécsi püspök lett. 1047-ben a lotharingiai Leodwin költözött hazánkba. Szent László nevelője lett, majd nagyváradi kanonok és I. András király megbízásából egybegyűjtötte Szent István törvényeit. Pécsnek első püspökén, Boniperten kívül még egy francia származású püspöke volt: a Burgundiából való Bertalan, a pálos rend alapítója, aki mint II. Endre követe, több ízben járt házasságkötés ügyében Spanyolországban s IV. Bélát a tatárjárás idején Dalmáciába kísérte. Az erdélyi püspöki széken is ült egy francia, a normandiai Rajnáld, aki a mohi csatában esett el. Volt egy francia származású esztergomi érsek is, Róbert, aki II. Endre alatt fontos politikai szerepet játszott. Anonymus tehát nemcsak az olaszokra, hanem a franciákra is gondolhatott, midőn krónikájában azt írja, hogy „Magyarország javaiból most is rómaiak legelnek” épp úgy, mint egykor, midőn a régi rómaiak nyájait Pannónia földjén legeltették.

Még nagyobb volt a száma a hazánkban letelepedett francia szerzeteseknek. Szent László alatt Odilon saint-gilles-i apát több rendtársától kísérve személyesen jön Magyarországra a somogyvári francia bencés apátság megalapítása ügyében. Meg is alakul ez az apátság, s az alapítási ünnepélyen Szent Lászlón s a királyi hercegeken kívül és Odilon apáton kívül Raymond toulouse-i gróf is megjelenik. 1138-ban II. Béla alatt megkezdődik a francia ciszterciek magyar földre való bevándorlása és folytatódik a következő királyok: II. Géza, III. Béla és Imre idejében. III. Béla alatt Péter citeaux-i apát maga látogat el egy perjel és két szerzetes kíséretében hazánkba, hogy a királlyal a rend letelepedésének módzatait megbeszélje. 1178-ban megjelennek a francia premonstreiek is. A század vége felé a cisztercieknek nyolc, a premonstreieknek öt kolostoruk van, melyeket a francia anyakolostorok

apátjai és prépostjai három évenként kötelesek meglátogatni és felülvizsgálni.

Meghonosodnak nálunk a francia egyházi lovagrendek, a Szent János-lovagok és a templomosok is. Számos kolostoruk van és nagy birtokaik szerteszét az országban. Mindkét lovagrend tagjai vitézül küzdöttek a mohi csatában a tatárok ellen. Jacques Montroyal vranai perjel ott vesztette el életét.

A középkorban Magyarország egész területén nagy építkezés folyt. Római és gót stílusban templomok, kolostorok, királyi paloták (Esztergom, Buda, Tata, Visegrád), várkastélyok épültek. Jó részük teljesen elpusztult, egyeseknek megmaradtak a romjaik, mások restaurált állapotban ma is megvannak. Ezeknek az épületeknek egy részén nemcsak a francia építészeti stílusok hatása látszik meg, az is valószínű, hogy tervezésükben és építésükben francia építészek és mesteremberek működtek közre. Két olyan francia építészről van tudomásunk, aki járt s dolgozott Magyarországon. Az egyik a híres Villard de Hinnecourt, akit 1235 körül IV. Béla király talán nővérének, Szent Erzsébetnek, a cambrai-i székesegyház pártfogójának ajánlására hívott országába. Valószínűleg hosszabb időt töltött hazánkban, talán volt része a budai királyi várpalota építésében is. Magyarországi időzésének emléke a párizsi Nemzeti Könyvtárban őrzött albumának két bejegyzése egy, valószínűleg a székesfehérvári bazilika mozaikszerűen díszített márványpadlózatáról.

Egy másik francia építőmester, Jean de Dié (Johannes Lapidida de civitate a Deodati) a gyulafehérvári káptalan megbízásából egy 1287-ből való szerződés szerint az ottani székesegyház átalakítási munkáit végezte.

Letelepedtek hazánkban francia nemesurak, lovagok is, akik egy-egy francia eredetű magyar királyné kíséretében, vagy más egyéb alkalmakkor kerültek Magyarországra, mint az a Richard de Beaujeu, akit sírfelírata szerint 1210-ben magyar feleségével együtt Esztergomban temettek el, vagy a francia normann származású Druget Fülöp, aki Róbert Károlyval együtt Nápolyból jött hazánkba s testvére Druget János, a gerényi és homonnai Druget-család őse. Francia kereskedők és iparosok is laktak városainkban. Budán, Esztergomban, Fejérvárott, Nagyváradon stb. külön utcát, illetve városrészt neveztek el róluk. Francia s wallon földművesek is szép számban jöttek.

1198-ban egy délfraancia trubadúr, a kalandos életű Peire Vidal vetődött el hozzánk. Csatlakozott abhoz a küldöttséghez, amely Imre királyunk menyasszonyát, aragóniai Konstanciát kísérte új hazájába Észak-Itálián keresztül. Hogy ez a „legbolondabb trubadúr“, ahogy kortársai hívták, meddig maradt és mit csinált nálunk, nem tudjuk. Itt is valószínűleg sok bohóságot művelt. Megénekelte az égi s gyakorolta a földi szerelmet és verseivel igyekezett gazdag ajándékokat kiérdekelni. Egy szép napon azután felszedte sátorfáját és udvarról udvarra, kastélyról kastélyra járva folytatta vándor-költő életét. Itt-tartózkodásának emléke egy költemény, melyben megénekli a magyar király udvarában élvezett vendégszeretetet.

Mind Árpádházi, mind vegyesházi királyaink alatt időnként élénk

politikai kapcsolatok voltak hazánk és Franciaország közt. Előfordult tehát elég gyakran, hogy nálunk francia, Franciaországban pedig magyar küldöttségek jelentek meg királyi házasság, katonai támogatás, békeközvetítés stb. ügyében tárgyalásokat folytatni. A küldöttség élén rendszeresen valami egyházi férfiú állott, az *orator*, az ő dolga volt, hogy a megbízó levelek bemutatása és az ajándékok átnyújtása után közölni vagy kérni valóját ékes latin nyelven előadja.

A legrégibb francia követ, akiről tudjuk, hogy politikai ügyben hazánkban járt, Hugo clunyi apát volt, aki IX. Leo pápa megbízásából I. Endre magyar király és III. Henrik német császár közt békét közvetített s akit eredményes közreműködéséért I. Endre jutalomban részesített.

A későbbi követségek közül kettő olyan, amely különös figyelmet érdemel és pedig két oknál fogva: először azért, mert mindkét követség vezetője egy, a maga korában nagy hírnévnek örvendő francia költő volt: Eustache Deschamps és Alain Chartier, akik a költészet mellett királyi uraik szolgálatában időnként diplomáciai szolgálatokat teljesítettek, másodszer azért, mert mindkét követjárásnak irodalmi emlékei is fennmaradtak.

Eustache Deschamps a XIV. század legtermékenyebb és egyik leg-híresebb francia költője volt. Egész életét a királyi udvar és a főurak szolgálatában töltötte. Több ízben vett részt diplomáciai küldetésben, mint követ járt Flandriában, Német-, Olasz- és Csehországban. Költészetének csak kortörténeti értéke van. Mozgalmas korának nagy eseményei tükröződnek benne.

Hazánkban Deschamps a XIV. század utolsó harmadában fordult meg. Ez időtájt magyar követek Franciaországban s francia követek nálunk elég gyakori vendégek voltak. Két esemény volt az, amely a franciák érdeklődését hazánkra terelte. Az egyik V. Károly másodszülött fiának, orléans-i Lajos hercegnek Nagy Lajos egyik leányával tervezett házassága, amelynek sikere érdekében 1374-től 1385-ig folytak tárgyalások a két királyi udvar közt. A másik a nikápolyi ütközet, melyben a magyar sereg oldalán tekintélyes francia segédhad vett részt. Ezek az események nyomot hagytak Deschamps költészetében. Négy költeményt írt Mária magyar királyleányról, egy versében magyarországi útjáról emlékezett meg, kettőben pedig a nikápolyi balsikert siratta.

Nagy Lajos mivel nem volt fia, azt tervezte, hogy egyik leányát összeházasítja V. Károly Lajos nevű fiával. Ezért 1374. április havában Franciaországba küldötte legügyesebb diplomatáját, Kanizsai István zágrábi érseket, valamint Czudar Péter szlavóniai bánt és az olasz de Podio lovagot ama megbízással, hogy három leánya: Katalin, Mária és Hedvig közül az elsőt, mint legidősebbet a francia királyfinak feleségül felajánlják. A követség értékes jegyajándékot vitt magával, Kálti Márkus székesfehérvári érkanonok magyar krónikájának díszes másolatát, a Képes Krónikát. E krónika előszavában a szerző azt fejtegette, hogy a magyarok s franciák közös eredetű testvérnemzet, a trójai Párizs Francio fiától származnak, vagyis a magyarság tekintélyének emelése végett a franciák, illetve frankok trójai eredetéről szóló mondát a magyar nemzetre kiterjesztette.

A magyar követség eljárás tisztében, ajánlata kedvező fogadtatásra talált s augusztus 10-én Párizsban megtörtént Katalin eljegyzése Lajosjal. Katalin csakhamar bekövetkezett halála miatt azonban Nagy Lajos e nagyszabású elgondolása nem valósult meg.

1383-ban újra felmerült a házassági terv. Ezúttal Mária királyleányról volt szó, akit Luxemburgi Zsigmond jegyzett el. Az özvegy királyné, Erzsébet ugyanis a budai udvarban nevelkedő Zsigmondot nem kedvelte, ezért keresett más férjet leánya számára. VI. Károly francia király a magyar követséget, melv ez ügyben felkereste, szívesen fogadta, a terv fő mozgatóját, Garai Miklós nádort tanácsosi címmel tüntette ki s a házasság nyélbeüjtése végett 1385 nyarán követséget küldött hazánkba, Jean La Personne vezetésével, aki Lajos nevében Máriával jelképes házasságot kötött. Néhány hónap múlva János varasdi érsekkel élén magyar küldöttség ment Franciaországba, hogy Lajost Magyarországra kísérje. Az „új magyar király“ nagy kísérettel el is indult, hogy trónját elfoglalja, útközben Troyes-ban azonban arról értesült, hogy Máriát megint eljegyezték Zsigmonddal és neki nincs keresnivalója magyar földön.

Deschamps Mária magyar királylányról négy „balladát“ írt, melyekben mint a szépség, jóság és erényesség mintaképét konvencionális dicséretekkel halmozza el. Két ízben is hangsúlyozza, hogy személyesen ismeri „a szőke hajú, fehér arcú, magas termetű Máriát, ezt a tizenötéves májusi rózsát“, aki cselekedeteiben és szavaiban egyaráni bölcs: tisztességtudó, barátságos az előkelőkkel szemben; szellemes; a szegények iránt könyörületes és jóindulatú; szerény, alázatos; ha kell, tud vidám lenni, de szelídségét még éneklés közben is megőrzi; nem csuda, ha mindenki kedveli s hírneve messzire elterjedt. Ő, a költő is, mihelyt meglátta, megszerette s felajánlotta neki testét-lelkét, és nemcsak azért kívánja a házasság létrejöttét, mert általa megerősödik a veszedelemben forgó béke, hanem mert reméli, hogy a házasság felett érzett örömeiben kigyógyul majd betegségéből.

A valóság az, hogy Mária csinos nő volt, de nem oly feltűnő szépség, mint húga Hedvig. Nemes, jóságos, szelíd lelkületét azonban más írók is magasztalták. Az a férfias erély és önállóság, mely anyját, Erzsébetet jellemezte, hiányzott belőle. Jámbor, engedékeny, lemondó természetű miatt nem uralkodásra, hanem inkább szerény, csendes családi életre lett volna hivatva.

E verseket a költő nem Magyarországon, hanem odahaza írta, az 1385-i év folyamán és pedig valószínűleg azért, hogy velük Mária vőlegényének, Lajosnak kedveskedjék.

Ami Deschamps magyarországi látogatását illeti, amely versei alapján kétségbevonhatatlan, ez valószínűleg az 1385-iki évben ment végbe és szintén Lajos s Mária tervezett házasságával volt kapcsolatban. Egyik költeményében Deschamps azt írja, hogy Mária 15 éves volt, amikor megismerte. Mária 1370-ben született, tehát 1385-ben volt 15 éves. Valószínű, hogy a költő is Jean La Personne követségében vett részt, amely 1385. június 6-án kelt útra és okt. 18-án tért vissza Franciaországba.

Egy másik költeményében hazánkról is meg Lombardiáról is na-

gyon elítélő módon nyilatkozott. Valóságos pokol Magyarország, írja versében, szőlő, gabona nem terem rajta, csak fenyőfák és tövises bokrok, jég és hó borít benne mindent s nagy hideg van egész évben, szarvasok, őzek helyett zergék és medvék kóborolnak a kopár hegyoldalakon, még a napnak sincs fénye, nincsenek madarak, sem rendes utak, melyeken a szekerek járni tudnának, Lucifer birodalma ez az ország.

Mi lehet vajjon a magyarázata annak, hogy Deschamps költeményében olyan elriasztó képet fest hazánkról, mintha az nem is középeurópai, hanem sarkvidéki ország lenne, ellentétben többi honfitársával, akik azt mint termékeny, gazdag, természeti javakkal megáldott, síkföldi országot írták le? Ennek magyarázata a következő. Deschamps Lombardián át utazott. Velencéből áthajózott valami adriai kikötőbe és pedig valószínűleg Zenggbe. Ez a horvát kikötő bonyolította le ugyanis nagyrészt a középkorban Velencének hazánkkal való forgalmát. Zenggből Modruson, Zágrábon, majd Zákányon, Kanizsán, Keszthelyen, Veszprémen és Székesfehérváron át, tehát a gazdag és virágzó Dunántúlon vezetett költőnk útja a Budán vagy Visegrádon tartózkodó királyi udvarba, mely fényűzés és műveltség dolgában bármelyik nyugateurópai udvarral felvehette a versenyt.

Útja egy részét az Alpokon s a horvát hegyeken át zord, kietlen hegyvidéken tette meg. A hegységek pedig borzadályt keltettek nemcsak téli, hanem nyári időben is a középkori emberben, akinek természetérzéke sokkal korlátoltabb volt, mint a miénk s aki képtelen volt a hegyi tájak szépségeinek élvezésére. Az is lehetséges, hogy Deschampsban a tengeren való átkelése hagyott hátra rossz emlékeket, mert egyik versében hevesen kifakad a hajósok ellen, akik rosszabbak a „kockajátékosoknál, lócsiszároknál, szaracénoknál, zsidóknál“, mert kifosztják és tengerbe dobják a gazdag útasokat. Mindez nem okolja meg a költőnek hazánk iránt megnyilvánuló ellenszenvét, ezért valószínűbb, hogy Deschamps Magyarországról szóló költeményét Lajos és Mária házassági tervének füstbementé után írta s a különben is mogorva, kesernyés hangulatú, rossz májú költő versében hazánkat nem úti tapasztalatai, hanem fantáziája alapján festette le, mint valami pokolbeli országot. Ezzel akart bosszút állni orléans-i Lajos mellőzése miatt, amikétségtelenül rossz hatást váltott ki Franciaországban, s vígasztalni őt a rajta esett sérelemért.

Deschamps két másik költeménye a nikápoli csatáról szól. Az egész kereszténységet érintő nagy esemény volt ez, amely a franciákat közelebbről is érdekelte, mert mintegy 10.000 főnyi válogatott francia sereg vett részt benne.

A francia nemességben már ekkor nem volt meg az első keresztes hadjáratok lelkesedése, de azért most is megragadott minden alkalmat, hogy harci vágyát, kalandos hajlamait kielégítse. Már 1394-ben megjelent hazánkban egy francia expedíció Eu gróf vezetésével, hogy a török ellen harcoljon, nem akadt azonban dolguk, azért Zsigmond király tanácsára Csehországba mentek Vencel király ellen hadakozni.

A következő évben azonban a helyzet fenyegetővé vált, úgy hogy Zsigmond 1395. nyarán Kanizsai Miklós esztergomi érsek vezetésével küldött VI. Károly francia királyhoz és sürgős segítséget

kért a török ellen. A magyar küldöttség először Merész Károly burgundi herceget Lyonban, majd Dijonban a burgundi hercegnét, Bourdeaux-ban pedig a lancasteri herceget látogatta meg, azután járult kérelmével VI. Károly elé. Kanizsai Miklós hatásos latin beszédet tartott a király előtt. Kifejtette benne Magyarország veszedelmes helyzetét és ismertette a kegyetlenségeket, amelyeknek a keresztények a pogányok részéről ki vannak téve. VI. Károly megígérte támogatását és ajándékokkal bőségesen ellátva bocsátotta útjára a követséget.

A szervezkedés csakhamar meg is indult és fényes sereg gyűlt egybe. Fülöp burgundi herceg legidősebb fia, a 21 éves Jean de Nevers gróf lett a fővezér, akinek zászlaja alá a francia nemesség színe-java sorakozott nagy lelkesedéssel. 1396. áprilisában kelt útra a sereg és pedig két részben. Nagyobbik része Jean de Nevers vezetésével Németországon át jött a Duna völgyében, a kisebbik része pedig Lombárdián, Velencén s Horvátországon keresztül. Valószínűleg július hóban érkeztek Budára, ott megpihentek, azután megindultak Nikápoly felé, hol szeptember végén ment végbe a keresztény sereg vereségével végződő ütközet.

A nikápolyi csata elvesztése s a francia sereg teljes pusztulása jó részt a franciák fegyelmetlenségének és oktan vakmerőségének volt tulajdonítható. Az ütközet előestéjén ugyanis Zsigmond óvatossági hadi tervét a franciák nem fogadták el, minden áron az első sorban, a sereg élén akartak harcolni, a törökök azután bekerítették; hősiességük ellenére leöldösték és foglyul ejtették őket. A foglyok nagy részét kivégezték, de a várható váltságdíjra való tekintettel az előkelőbbeknek megkegyelmeztek.

Az akkori francia krónikások és a francia közvélemény Zsigmond s a magyarok gyáva megfutamodásának tulajdonították a vereséget. A valóság az, hogy a bolgárok, bosnyákok, és oláhok cserben hagyták Zsigmondot s a magyar sereg egy részét is megszállta a pánik, de Zsigmond a magyar sereg zömével s kiváló vezéreivel: Garai Miklóssal, Kanizsai érsekkel és Maróti Jánossal mindent megtett a franciák megmentésére. Támogatásuk sikerrel járt volna, ha a döntő pillanatban a szerbek a török oldalán be nem avatkoznak. Az újabb francia történetírók már szintén elismerik, hogy a csatavesztésnek a „francia öntelenség” volt az oka.

A nikápolyi vereségnek csakhamar Európa-szerte híre ment. Eljutott az Franciaországba is s ott oly nagy rémületet keltett, hogy a király, aki hivatalos értesítést a szerencsétlenségről még nem kapott, rendeletet bocsátott ki, melyben a rémhír terjesztőit bebörtönzéssel és vízhefojtással fenyegette. Nem csoda, hogy nagy volt az izgalom, hiszen alig volt francia főnemesi család, mely egy-két tagjával érdekelve ne lett volna. Érdeklődött az esemény iránt a polgárság s a köznép is, mely annak idején megcsodálta a Keletre induló pompás sereget.

A szomorú valóság nemsokára kiderül. Karácsony éjjelén lóhalálában Párizsba érkezik Jacques de Heilly lovag és azonnali kihallgatást kér a királytól, akinél az ünnep tiszteletére az udvar egybegyűlt. Elmondja, hogy Törökországból jön és Bajazet szultán küldi, aki tudni akarja, mi történjék a Nikápolynál fogságba esett előkelő franciákkal. A hírnök részletesen elbeszéli a csata lefolyását. A gyászos hír az ud-

varból az egész országban szétterjed s mindenütt nagy lehangoltságot kelt.

E gyászos hangulatnak tolmácsa Deschamps két balladájában. Az elsőben kifejti, hogy a nikápolvi vereség Isten büntetése, aki megsemmisítette Franciaország bűneit s ezért elvette a franciák legjobbjait, akik Szűz Mária zászlaja alatt küzdöttek a török ellen. A vereségnek „a gög és bolondság” volt az oka s a magyarok árulása, kik hitszegő módon megfutamodtak s királyukat is magukkal ragadták. A költő azt ajánlja honfitársainak, gyászolják s bosszúlják meg az elesetteket és imádkozzanak lelkiüdvösségükért, főleg azonban legyenek alázatosak, Istenben bízakodók, a szegények iránt jószívűek s óvakodjanak az árulóktól, akik a franciák vesztét okozták.

A másik ballada azt a változást festi, mely a nikápolvi balsiker hírére a francia társadalomban bekövetkezett. Mindenki búsul, gyászol, fekete ruhát hord és templomba jár, míg azelőtt csupa mulatozás volt a nemesség élete; könnyelműsége, fényűzése nem ismert határt, egymást érték a fényesebbnél fényesebb lovagjátékok s egész éjszakákon át folyt a tánc. Ezekért a bűnökért büntette meg Isten a franciákat, a költő szívükre köti tehát, legyenek jók és Isten-félők.

A másik középkori francia költő, aki mint követ Magyarországon járt, Alain Chartier. Chartier a XV. századnak legnevezetesebb költője volt. A kor divatja szerint nagy allegórikus, gáláns és tudákös költeményeket írt, mint a *La belle dame sans merci*-t, melyet angolra és katalánra is lefordítottak. Kiváló latin író és szónok is volt, akit száz évvel később egyik honfitársa a „francia ékesszólás atyjának” nevezett. Szónoki beszédeit, melyekben Cicero és Seneca utánzása szembetűnő, a gondolatok emelkedettsége, a hazafias és emberséges felfogás, de egyúttal a skolasztikus szórszálhasogatás és tudákosság jellemzi. Chartier pap létére egészen világias életet élt és szerelmes verseket is írt. Már fiatal korában udvari szolgálatba lépett s mint VII. Károly király titkára több ízben fontos diplomáciai megbízatásban volt része. Mint követ került hazánkba is. Ez az utazása költészetében nyomokat nem hagyott hátra, fennmaradtak azonban a rávonatkozó oklevelek s három latin szónoklat, melyet Chartier Zsigmond király budai udvarában mondott el.

1425-ben járt Budán. Kitűnik ez abból a kérvényből, melyet VII. Károly V. Márton pápához intézett. Azt kérte benne, hogy bizalmas embere és titkára, Alain Chartier mester, az angers-i egyházmegye egyik plébániájának javadalmazása, egy évi felmentést kapjon s egy évre elhalaszthassa az egyházi rendek felvételét, tekintettel arra, hogy hosszabb időre tényleg külföldi diplomáciai útra indul. Fennmaradt az a két, 1424. december 31-éről keltezett megbízólevél is, melyekben VII. Károly „kedves és hűséges” követeit: tanácsosát, Artaud de Granval apátot és titkárát, Alain Chartier-t Zsigmond király és Garai Miklós nádor jóindulatába ajánlotta.

A követségnek volt két másik tagja is: Thomassinus de Marducchio, Zsigmond követe, aki 1424-ben Zsigmond megbízásából Franciaországban járt s visszatérőben csatlakozott a francia küldöttséghez és Guillaume de Saignet lovag, akivel Zsigmond párizsi tartózkodása alatt ismerkedett meg. Zsigmond ugyanis 1416-ban a franciák meghívására a

konstánci zsinaton való tartózkodását megszakítva ellátogatott Párizsba. Számos magyar főúr, főpap és több ezer főnyi védősereg volt kíséretében. Párizsban a király nagy tiszteességgel fogadta, a Louvreban elszállásolta s mivel Zsigmond hangoztatta az Egyház egységének helyreállítására irányuló akaratát s az Anglia és Franciaország közti béke közvetítésére vonatkozó készségét, a franciák sokat vártak tőle. Csalódtak azonban benne. Nem tetszett nekik Zsigmond léha jelleme, kicsapongó életmódja. Rossz néven vették, hogy nagyon érdeklődött asszonyaik iránt és a parlament egyik ülésén önkényesen, a francia király jogainak megsértésével a fenn említett Guillaume de Sagnet-t lovaggá ütötte. Párizsban olyan ellenséges lett iránta a hangulat, hogy jónak látta a Louvre-t elhagyni és Saint-Denis-ben letelepedni.

Két havi franciaországi időzés után Angliába ment és békeközvetítés helyett Henrik angol királlyal szövetséget kötött a franciák ellen. Vissza Konstánchba nem is Franciaországon, hanem Hollandián át vette útját.

Zsigmond Budán fogadta Chartiert s társait és nem Prágában, ahogy a régi francia történészek az egyik beszéd alapján gondolták. A szónoklatokból ez nem tűnik ki, de egyéb adatok alapján kétségtelen, hogy Zsigmond sem 1425-ben, sem a következő évben Prágába az ottani husszita forrongások miatt nem tette be a lábát.

A három szónoklat közül kettőt a szónok Zsigmondhoz intézett. Emlékezteti bennök a Luxemburg-háznak a francia uralkodóházzal való kapcsolataira, a szintén francia származású Anjou Máriával kötött házasságára s a franciák által Nikápolynál nyújtott segítségre. Megrázó szavakkal, de önérzetes hangon ecseteli Franciaország siralmas helyzetét és kéri Zsigmondot, hogy az egyetemes kereszténység érdekében közvetítse a békét Franciaország és Angolország közt. Zsigmond szívesen fogadta és jóindulatáról biztosította a küldöttséget, de mitsem tett az angol-francia béke érdekében.

A harmadik beszéd címe: *Persuasio Alani Aurigae ad Pragenses in fide deviantes unde rorata presente Cesare*. E címben az értelmetlen „unde rorata” helyett „Budae perorata” olvasandó. Eszerint azt a beszédet is, melyben a szónok a prágaiakat az igaz hithez való visszatérésre buzdította, Chartier elmondotta Budán Zsigmond jelenlétében. Valószínűbb, hogy e beszéd elkészült, de nem hangzott el. Otthon, elutazása előtt megírta Chartier abban a reményben, hogy azt Prágában lesz alkalma elmondania, erre azonban nem került rá a sor.

Guillebert de Lannoy francia diplomata 1428-ban jár Zsigmond királynál Budán. Egyik művében megemlékezik útjáról, felsorolja annak egyes állomásait, arra nézve azonban, hogy küldetésének mi volt a célja, nem mond semmit. Mikor Budára ért, a király akkor tért vissza a török ellen viselt háborúból s a francia követet abban a megtiszteltetésben részesítette, hogy egy ünnepnapon valami felvonulás alkalmával „maga előtt vele vitette a kardot”.

Francia beszámoló egy magyar királyi menyegzőről.

Az Árpád- és vegyesházi magyar királynék majdnem mind külföldi származásúak, németek, görögök, olaszok, oroszok, lengyelek stb. voltak. Őt királyunknak pedig francia eredetű volt a felesége.

Ezek az idegen országokból hozzánk került királynék a magyar művelődés történetében kétségkívül játszottak némi, ma nehezen megállapítható szerepet. Tudjuk, hogy rendszerint nagy kísérettel érkeztek hazánkba. Külföldi nemesurak, udvarhölgyek, komornák, íródeákok, mesteremberek jöttek velük, vagyis mindenféle rangú és foglalkozású férfiak és nők, akikből a középkorban egy királyné udvara állott. Egy részük visszament hazájába, a többiek itt maradtak, hogy a királyné az új környezetben hamarabb megszokják és honfitársaitól körülvéve ne érezze magát hontalannak.

Az így hazánkban megtelepedett németek, franciák, olaszok stb. új szokásokat, divatokat, szórakozásokat, életforinákat honosítottak meg nálunk, melyek azután az udvarból kiindulva a nemesség körében is gyökeret vertek.

Első francia családból való királynénk Kálmán király felesége, Buzilla, a francia-normann Roger szicíliai fejedelem leánya, aki 300 lovag kíséretében 1097-ben érkezett meg Biogradba (Zara vecchia), ahol Vinkur ispán vezetése alatt 5000 főnyi fegyveres díszküldöttség várta. E házasság, melyet Raymond toulouse-i gróf közvetített, véget vetett a Kálmán és Roger közti háborúnak.

Kálmán és Buzilla fia, II. István király szintén francia-normann nőt vett feleségül, Róbert capuai fejedelem leányát.

III. Béla mindkét neje francia származású volt. Az első Anna vagy Ágnes Renaud de Châtillon antiochiai fejedelem leánya, Imre és II. András király anyja, egy művelt, lelkes, tevékeny nő, aki a konstantinápolyi udvarban nevelkedett s mint magyar királyné a főúri hölgyek kiművelése terén szerzett érdemeket. III. Béla második neje Margit, VII. Lajos francia király leánya, akinek első férje az angol trónörökös, II. Henrik király hasonló nevű fia volt. Ennek halála után III. Bélával kötött házasságáig Margit bátyjának, II. Fülöp Ágostnak udvarában élt. 1186-ban érkezett hazánkba Kökényes és Renold magyar főurakkal s nagyszámú kísérettel. Férje halála után Palesztinába zarándokolt és ott halt meg.

II. Andrásnak második neje Jolán, Pierre de Courtenay kelet-római latin császár leánya volt, akinek nevéhez fűződik az aradi templom építésének befejezése.

V. László király számára VII. Károly francia király Madeleine nevű leánya volt nőül kiszemelve. E terv kivétele céljából 1457. december havában 500 tagú küldöttség jelent meg Tours-ban, élén Várdai István kalocsai érsekkel. A francia király beleegyezett a házasságba, nem

lett azonban semmi sem belőle, mert V. László pestis vagy mérgezés következtében csakhamar meghalt.

Az utolsó francia származású magyar királyné II. Ulászló felesége Anna, Gaston de Foix candale-i gróf leánya volt, aki mint XII. Lajos kiváló hitvesének, bretagne-i Annának kedvenc unokahúga a királyi udvarban nevelkedett. Annának Franciaországból hazánkba való utazásáról s menyegzőjéről részletesen beszámolt a francia küldöttség egy tollforgató tagja, Pierre Choque de Bretagne és pedig úrnőjének, bretagne-i Annának megbízásából.

Choque Anna francia királyné első heroldja, majd címer-királya volt, tehát fontos személyiség, afféle udvarmester, kinek feladata volt az udvari szertartásoknak, ünnepélyeknek, lovagi tornáknak rendezése s a lovagképeség ellenőrzése és aki hivatalos öltönyein úrnője színeit viselte.

Choque üres óráiban irodalommal, versírással is foglalkozott. Ezzel is kedvében akart járni úrnőjének, aki pártolta az irodalmat s a művészeteket és szívesen látta maga körül a költőket. Két munkája maradt reánk. Az egyik egy latin eposznak francia fordítása, mely egy francia hajónak a XII. Lajos, Velence s a rhodosi lovagrend által megindított, 1501-iki balsikerű kereszties háborúban történt elpusztulásáról szól. Másik. értékesebb műve bretagne-i Anna temetésének leírása közbeszótt költeményekkel. Mint költő, Choque követte a divatot, utánzóta a *grand rhétoriqueur*-öket, ezeket az érzés- és gondolatszegény, mesterkéltszerű versfaragókat, akiknek műveiben a XV. század folyamán a francia költészet olyan mélyre süllyedt.

Reánk, magyarokra nézve annál érdekesebb Choque-nak az a beszámolója, amelyben Anna magyar királyné utazását, hazánkban való fogadtatását és az esküvői, koronázási s lakodalmi szertartásokat és ünnepélyeket írja le. Részletességénél és megbízhatóságánál fogva ez a beszámoló művelődéstörténeti kútforrás-számba megy s a legterjedelmesebb leírás, amely hazánkról középkori francia író tollából ránk maradt. E munkával Choque nem vágyott költői babérokra, de egyszerűen és híven elmondja benne, amit látott és tapasztalt Magyarországon.

Ulászló és Anna házasságának terve Franciaországban vetődött fel. XII. Lajos, aki 1498 tavaszán lépett trónra, a török birodalom hatalmának megtörésével szeretett volna a kereszténységnek szolgálatot tenni és ily módon Európában vezető állásra szert tenni. E törekvését buzgón támogatta okos, széles látókörű felesége, bretagne-i Anna, aki jámbor keresztény nő léte nagy aggodalommal nézte a töröknek a keresztény Európában való térfoglalását. Keleti politikájának sikere érdekében XII. Lajos kíváncsún látta Magyarország közreműködését. E célból 1500-ban két tanácsost, Valérien de Senlis és Macé (Matthieu) Toustaint a francia-magyar-lengyel szövetség megkötése ügyében hazánkba küldötte. Egy francia krónikaíró, Jean d'Auton útirányukat is közli. Zengben kötöttek ki, onnan Brinjen, Modruson, Zágrábon, Kaproncán át Zákánynál értek magyar földre, azután Somogyváron, Kenesén át Székesfehérvárra, hol a francia krónikaíró szerint „egy szőnyegekkel borított s a francia címerrel (t. i. Anjou-liliomokkal) díszített kápolna van, ... abban mindennap ünnepi misét

mondanak, melynek nagyszerűségét sok énekes emeli“. Székesfehérvárról Budára mentek, ahol Ulászló nagyszerű fogadtatásban részesítette őket. Július 14-én megtörtént a szövetség aláírása s a francia követek 16-án ismét Velencén keresztül visszautaztak Franciaországba. A szövetség megerősítése céljából XII. Lajos egy francia hercegnőt feleségül ajánlott fel Ulászlónak s egyidejűleg lépéseket tett a Szentszéknél Ulászló Mátyás özvegyével, Beatrixszal kötött házasságának érvénytelenítése tárgyában, amit Velence is támogatott s ami azután meg is történt.

A Budán megkezdett tárgyalások folytatása végett 1500. július 30-án Ulászló egy György nevű cseh nemeset küldött Franciaországba, aki december közepén elhozta magával XII. Lajos két unokahúgának, a candale-i gróf leányainak: Annának és Germaine-nek arcképét. Ulászló választása az előbbire esett, a másik Ferdinánd spanyol király felesége lett. A házasság megkötése céljából Ulászló 1501 őszén Franciaországba ismét követséget küldött, amely a már említett cseh nemesen kívül Bácskai Miklós nyitrai püspökből és Telegdi István tanácsosból állott, akik az előző évben a francia-magyar-lengyel szövetség ügyében már jártak a francia udvarban. A követséget XII. Lajos Bloisban fogadta. Ott a szövetséget ratifikálták, Telegdi Ulászló nevében Foix Annát *per procura* nőül vette s őt ez időtől fogva Magyarország királynőjének tekintették. Annának nem volt kedvére a házasság, mert egy francia nemesbe volt szerelmes, „kinek szíve a gvasztól és bűtől majdnem meghasadt“ s egy távoli ország nála jóval idősebb, 45 éves, ismeretlen királya helyett inkább ahhoz ment volna feleségül, de nem volt más választása, mint teljesíteni XII. Lajos akaratát.

A küldöttségnek, mely Magyarországba elkísérte és 1502. június havában kelt útra Blois-ból Guerches herceggel, XII. Lajos követével az élén, mintegy 600 tagja volt: főurak, köztük Anna fivére, udvari dámák, nagyszámú udvari személyzet, katonaság s velük magyar kiküldöttek. A küldöttség Lyonon és Grenoble-on át Észak-Olaszországba érkezett, melynek városaiban, különösen Velencében, nagy ünnepeltesben volt részük. Felizzano városkában a küldöttség egyes tagjai búcsút vettek a „mindenkitől szeretett és mindenkitől sajnált magyar királynétól“ és visszafordultak. A búcsulakoma végén Jean d'Auton verset nyújtott át neki, melynek első versszaka így hangzik:

*„Elle s'en va, François, a cette foy,
Celle royne de Hongrye, Anne de Foix,
Qui, des le temps de sa premiere enfance,
A faict honneur au royaulme de France,
Comme avez peu cognoistre maintes foy!
Petitz et grans, voire princes et Roys,
La regretent et pleurent a desroys;
Mais il n'y fault plus avoir d'esperence!
Elle s'en va“.**

* „Franciák, ezúttal távozik Foix Anna, Magyarország királynéja, aki kora gyermekségétől fogva becsületére vált a francia királyságnak, miként azt nem egyszer volt alkalmatok megismerni! Kicsinyek és nagyok, sőt hercegek és királyok is, sajnálják és forró szívvel siratják; de nem kell többé már benne reménykednünk, távozik.“

A társaság augusztus 21-én Velencében 15 gályán útra kél és két napi hajózás után Zenggbe érkezik, hol Lónyai Albert várkapitány, Korvin János horvát-szlavon bán, Frangepán Bernát, Ujlaki Lőrinc s mintegy 7—8 ezer főnyi, magyar nemesekből és katonákból álló küldöttség fogadja. Amerre a menet a kikötőtől a várig, ahol a királyné megszállt, elhaladt, az utcák lombokkal és képekkel voltak feldíszítve. Több helyen ékes, aranybetűs felíratok voltak láthatók e latin szöveggel: *Expectata venis*. Modrusban Frangepán Bernát fogadta a királynét, Zágrábban pedig Lukács püspök, aki 300 főnyi bandériummal eléje ment, azután a papság tisztelgése után a püspöki palotában látta vendégül. Zágrábban fáradalmi kipihenése végett Anna két napot töltött. Azután Kaproncán át folytatta útját egészen a Dráváig. A Dráva partjánál Perényi Imre nádor várta magyar urak és hölgyek társaságában, majd Anna díszes hajón átkelt a Dráván. Zákánynál a nádor átnyújtotta neki a király levelét s üdvözlő beszédet intézett hozzá, melyet francia nyelven tolmácsoltak.

E Dráva-menti fogadtatás alkalmával a francia hérold legjobban megcsodálja azt a három csodaszép hintót, melyeket ez alkalommal Ulászló nevében Annának és udvarhölgyeinek ajándékként felajánlottak s melyekben azok az utat a Drávától Székesfehérvárig megtették. Mindegyikbe nyolc, más-más színű pompás paripa volt befogva, melyeket a király különböző országainak címerai s aranyozott pusztóból való nyergek és párnák ékesítettek. Négy másik gazdagon aranyozott hintóban a magyar dámák ültek. A hét hintót több ezer főnyi lovas kíséret követte Zákánytól Székesfehérvárig, ahova szeptember 27-én érkeztek meg.

Útirányukat nem ismerjük. Vagy a régi római utat követték, mely Kanizsán, Keszthelyen, Tapolcán és Veszprémen át vezetett, vagy, miként 1500-ban a két francia követ, átvágtak Somogyvármegyén és Somogyvár s Kőröshegy érintésével a Balaton déli partján mentek. A Balaton mindenestre útba ejtették, mert Choque megemlékezik róla.

Székesfehérvártól egy félmérföldre az országút mentén várta Annát Ulászló fivérének, Zsigmond oppelni és glogau hercegnek, a pápai követnek, Bakócz Tamás esztergomi primásnak s más egyházi és világi előkelőségeknek, valamint külföldi követeknek társaságában. A királyné kíséretében ott volt Ujlaki Lőrinc, Bácskai Miklós nyitrai püspök, Guerche herceg és egyéb francia férfiak, valamint francia és magyar hölgyek. Choque maga is részt vett a menetben mint hérold, ruháján Bretagne címerével. Részletesen leírja, hogy ment végbe Ulászló és Anna első találkozása. Ulászló és kísérei Annát a mezőn kifeszített sátrakban várták egy szép, derűs, őszi napon. Anna arannyal hímzett és cobolyprémmel bélelt fehér selyem ruhába volt öltözve, Ulászló sötét vörös bársonyruhát hordott, fején színjátszó selyem-főveggel. A király sátra elé hatvan öl hosszú és nyolc öl széles szőnyeg volt a földre terítve. Mikor Anna kíséretével e szőnyegre lépett, a király kijött sátrából s kíséretével a szőnyeg közepéig eléje ment jegyezésnek, aki háromszor letérdelt. Ott történt a bemutatkozás, mely alatt Anna „elveszítette a színét.” Ezután a király s Magyarország nevében az esztergomi primás üdvözlő beszédet intézett hozzá, melyre Anna vá-

laszolt. Francia nyelvű válaszát a primás öccse, Ferenc győri püspök tolmácsolta latinul.

E találkozás után Ulászló és Anna több mint négyezer főnyi lovas kísérettel bevonult Székesfehérvárra. A kíséretben egy díszes ruhájú zsidó küldöttség is résztvett. A város kapujában a királyi párt nagyszerű egyházi díszben a papság fogadta. A kapuk előtt „az ország szokása szerint lovagi tornákat vívtak“, melyekben egy lovas súlyosan megsebesült. A menet rövid hálaadásra betért a Boldogasszony-székesegyházba, majd a király a főurakkal együtt a királynét szállására kísérté. Két nap mulva, szeptember 29-én megtörtént azután Anna esküvője és koronázása, melyre ötszáz tagú bandérium hozta el a szent koronát Visegrádról. Choque e nagyszerű ünnepélyt is pontosan leírja. Bakócz Tamás mondta a misét nyolc püspök segédkezése mellett. A főoltár igen gazdagon fel volt díszítve. Choque mintegy hatvan ezüst szobrot számlált meg rajta, melyek szent királyokat, püspököket s vértanúkat ábrázoltak, köztük egyesek ereklyetartóul is szolgáltak. Először volt az esküvő, azután a királyné koronázása. Koronázás előtt a primás megkérdezte a jelenlevő főuraktól, hogy vajjon van-e köztük valaki, aki a koronázást ellenzi. Azok egyhangúlag kiáltották: *coronetur*. Mikor a koronázásnak vége volt, a királynét fején a koronával, jobb kezében a jogarral, balkezeiben az országalmával visszakísérték ülőhelyére. A mise végeztével a királyné leeresztett hajjal és megkoronázva ment szállására, a jogart és az országalmát úgy vitték előtte s a király előtt.

Annán a szertartás alatt cobolyprémmele bélelt, violaszínű selyemruha s ugyanolyan színű főkötő volt. Minden magyar elismerte, hogy „szép nő és a szépsége megnövekedett, mikor megkoronázták.“ A koronázást pompás ebéd követte. A hosszú asztalnak csak egyik szélén s a két végén voltak terítékek. Még azt is feljegyezte Choque, hogy milyen sorrendben ültek a vendégek az asztalnál. Megcsodálta a gazdag terítékeket, a pompás edényeket s egy szép pohárszéket, melyben kilenc sorban voltak elhelyezve a szebbnél-szebb kupák, palackok, tálak, arany- s ezüstserlegek és egyéb drágaságok. A lakoma után zene, játékok és más szórakozások következtek.

Október 3-án Ulászló és Anna Budára érkezett. A királyné fehér lovon ült. A városon kívül a papság, nemesség s polgárság kiküldöttjei üdvözlék a királyi párt. A királynénak a budai polgárok egy, címe-revel díszített fehér terítőt hoznak ajándékba. A város valamennyi harangjának zúgása és száz ágyúlövés közepette vonultak be a budai főutcán át a királyi palotába, melynek bejáratánál az udvari cselédek tömege sereglett köréje. Mikor a palota küszöbét átlépte, a király elbúcsúzott tőle és lakásába ment, a királynét pedig a király testvére, a nádor s több főúr és főúri hölgy lakosztályába vezette. Néhány napi pihenés után megkezdődnek az ünnepségek. A király a vár egy nagy termében díszebédet ad, a királyné fogadja az ország városai s különböző tartományai kiküldötteinek hódolatát és átveszi az ajándékokat: ezüst edényeket, drága aranyszöveteket, bársony-kelméket, török szőnyegeket stb. Tizenkét napon át egymást követik a mindenfajta szórakozások, táncmulatságok, hangversenyek, lovagjátékok s különböző népün-

nepélyek (ökörsütés). Egy egész nap a vár udvarán a nép számára az egyik kútból hat csővön át víz helyett bor csorgott.

Choque bretagne-i Annának nemcsak huga utazásáról, esküvőjéről és koronázásáról számol be, hanem Magyarországról és a magyarokról is. Kéziratát Budán december 16-ikáról keltezte, tehát több hónapot töltött hazánkban. Átutazott a Dunántúlon, látta Magyarország két jelentékeny városát: Székesfehérvárt és Budát, volt alkalma megismerkednie mindenféle rendű és rangú magyarokkal és külföldiekkel. Choque egyszerű, naiv herold, kit elsősorban az udvari események, ünnepek, szertartások, szokások érdekelnek, az írásban sem elég járta, nehezebbre esik mondanivalóját kifejeznie. Megfigyelései nem mélyek és eredetiek, de megbízhatók és sokoldalúak s Magyarország akkori állapotáról elég hű képet adnak.

Choque hazánkban sok csodálatos dolgot lát ugyan, de egészben véve mégis, úgy látszik, az a benyomása, hogy Franciaország és Magyarország közt nincs nagy különbség, hogy a két ország politikai, gazdasági és műveltségi állapota, a nemesség élet- és gondolkodásmódja nem nagyon tér el egymástól. Beszámolójában nyoma sincs annak a lenézésnek, mellyel egyes nyugateurópai utazók a középkorban hazánkról és népünkről szóltak. Amit Magyarország gazdagságáról mond, abban nincsen semmi új. Különösen meglepi az a fényűzés, amelyet a főurak és a főpapok kifejtének. Nemcsak a nemesek ruhái és lószerszámai vannak drága gyöngyökkel díszítve, hanem a papok köpenyei is. „Ez olyan ország, — jegyzi meg — hol ezeket a drágaságokat csak úgy közönségesen az utcán is hordják“.

Hazánkról szólva ő is megelégszik annak megállapításával, hogy „az egy elég nagy, sík ország, hol jó bor és jó gabona terem.“ A Duna, amely szerinte Konstantinápolynál ömlik a tengerbe, igen hosszú, széles és pompás halakban bővelkedő folyó, amilyent életében még nem látott. Magyarország „tartományai“ sorában felsorolja Erdélyt, hol virágzó városok, arany- s ezüsbányák vannak s olyan folyók, melyeknek vize aranyat és ezüstöt tartalmaz. Mint Bertrandon de la Brocquière, ő is dicséri a kiváló minőségű erdélyi lovakat. Többé-kevésbbé megbízható adatokat közöl a honvédelemről és a királyi jövedelmekről is. Elismeréssel szól a magyarok vitézségéről. „(A magyaroknak) az a szokásuk, — írja — hogy, ha a király személyesen hadba száll a török ellen, mindenki, aki botot tud venni a kezébe, a maga szabad akaratából vele megy. Ez az a nemzet, melytől a törökök legjobban félnek, mert jó harcosok és vakmerők; hozzá vannak szokva ahhoz, hogy 3—4 hónapot is szabad ég alatt töltsenek; nem fekszenek ágyban, nincs egyebük, mint egy köpeny, azt hordja mindenki, még ha herceg vagy báró is...“ A nemesekről különben nincs jó véleménye, szemükre hányja, hogy gőgösek, csak a hadviseléshez értenek, a dolgozó embereket pedig megvetik, úgy bánnak velük, mint az állatokkal. Azt is megjegyzi, hogy a magyarok csak föld- és szőlőműveléssel foglalkoznak és szeretnek nagy lábon élni. Ezért a mesteremberek mind németek, olaszok s egyéb külföldiek. A magyarországi rácokról azt jegyzi meg, hogy azok nem jó keresztények ugyan, mert a görög vallást követik, de jó kereskedők, becsületesek és megtartják szavukat.

Choque részletesen leírja Budát s a királyi várat. Dicséri a város fekvését s termékeny környékét. Buda házai olasz stílusban vannak építve és leginkább idegenek: németek és olaszok lakják. Legszebb épülete a királyi palota. Ez igazi fejedelmi lakás. Termeiben pompás bútorokat, selyem- és gyapjúszőnyegeket lát, köztük egy Picardiából valót, amely a trójai háború történetét ábrázolja. A templomok és szent helyek sorában, „amelyekben olyan jól szolgálják az Istent, ahogy sehol sem látta“, említi a királyi palota kápolnáját, melyben Alamizsnás Szent Jánosnak holttestét őrzik. A törökök Konstantinápolyból küldték ajándékkul Mátyás királynak. E kápolnában szokott a király misét hallgatni. Akkor is ott imádkozott, amikor 1514-ben szobája ablakán belőttek. Megnézi a „szép és nagy“ könyvtárat is. Becslése szerint mintegy 300—400 latin, görög és magyar, szépen illusztrált könyv volt benne. Ez nem valószínű. Ebben az időben, akármennyire elhanyagolták is, a könyvtár könyvállománya még mindig jóval nagyobb számú lehetett. Említ más egyéb mindenféle műtárgyat, ritkaságot is és több más szép dolgot, melyeknek leírása, mint mondja, hosszú időbe kerülne. Boldogasszony templomában egy felíratot lát, mely szerint annak Nagy Károly volt az alapítója. Ez ugyanaz a felírat lehetett, amelyről Bonfini is beszél, aki annak alapján a templom építését szintén Nagy Károlynak tulajdonítja. Ez a felírat annak a semmi történeti alappal nem bíró középkori francia mondának alapján keletkezhetett, mely szerint a nagy frank király hazánkban haladva át elzarándokolt a Szentföldre s amelyet a *Pèlerinage de Charlemagne à Jérusalem* c. XII. századi francia hősköltemény szerzője költői formába is öntött. Nagy Károly szentföldi útjának egyik állomása Buda, az egykori Sicambria volt, amelyet monda szerint Galliában való letelepedésük előtt egy ideig a Trójából menekülő frankok laktak. Azért állapodott meg és alapított Budán Nagy Károly templomot, mint a Choque által látott „epitáfium“ hirdette. Ez az emléktábla, amelynek terve talán egy francia eredetű királynénk, egy hazánkba került francia főúr vagy főpap vagy egy Franciaországban járt magyar ember agyában fogamzott meg, megint egy bizonyítéka annak, hogy a középkori francia elbeszélő költészet egyes termékei s motívumai hozzánk is eljutottak. Ismerte a Sicambria-mondát Choque is. Midőn Buda környékét leírja, nem feledkezik meg Óbudáról sem. Az ott található sok szép templom és ház, nemkülönben a határában fekvő romok szerinte azt mutatják, hogy ott valaha hatalmas város volt, „ahol az akkor‘ sicambriaiaknak nevezett franciák laktak, mikor Tróját lerombolták s lakóit száműzték“.

Óbuda és Buda között a francia fürdőket és öt malmot lát, melyeknek kerekét a hegy tövében fakadó meleg forrás vize hajtja. Említ egy szép kolostort is, mely a budai hegyekben van gyönyörű helyen, egy mérföldnyire a várostól s melyben Remete Szent Pál holtteste látható. Ez a szent Lőrincről elnevezett híres budai pálos-kolostor volt, mely a mai Budakeszi-út mentén a Hárshegy tövében feküdt. A kolostort olasz építőmesterek építették. Szent Pál holttestét Nagy Lajos vitette oda Velencéből. A törökök földig lerombolták, romjaiból épült a múlt század elején a Szép Juhászné-vendéglő és a ferenchalmi templom.

Megemlékezik Choque a város környékén lévő királyi mulatóhelyekről is, köztük a Csepel-szigetről, mely a királyné birtoka. A sziget nagy vadaskert temérdek szarvassal, őzzel, nyúllal, amiről Choque személyesen meggyőződött, mikor egy ízben a királynéval ott járt. Díszkert és szép nyári lak is volt rajta.

Hogy elbeszélésének érdekességét emelje, Choque a francia királyné részére rajzokat is készített. Lerajzolta a hintókat, amelyekben Anna és udvarhölgyei az utat a Drávától Székesfehérvárig megtették, több urat és hölgyet, kik a koronázáson résztvettek, Anna királynét koronával a fején, a budai várpalotát, festői öltözetű polgár- és parasztnőket stb. E rajzok, sajnos, a kéziratból hiányoznak.

IV.

Francia humanisták Magyarországon.

A humanisták általában nyugtalan, vándor természetű, kozmopolita gondolkozású emberek voltak. Szerettek utazni, világot látni, ismeretségeket kötni; nemzeti s családi kötelékek és földrajzi határok nem igen korlátozták őket. Minden lelki megrázkódtatás nélkül cséréltek környezetet és hazát, ami annál könnyebben ment, mert minden országban akadtak gazdag és előkelő pártfogók. Amerre megfordultak, mindenütt nagy érdeklődéssel szemlélték az idegen népek szokásait s mindenütt könyvek, kéziratok és régiségek után nyomoztak. Ezek a hajlamok és tulajdonságok jellemezték a francia humanistákat is. Nekik is élénk külföldi összeköttetések voltak, ők is leveleztek külföldi humanistákkal, verseket írtak hozzájuk, műveiket nekik ajánlották fel, sőt a személyes megismerkedés céljából meg is látogatták őket.

Voltak a francia humanistáknak magyar pártfogók és barátai is, mint Gosztonyi János győri püspök, Zsámboki János udvari történetíró, Dudits András pécsi püspök, Berzeviczy Márton erdélyi kancellár és diplomata stb. E francia-magyar kapcsolatoknak megerősítése és hazánk megismerése végett a francia humanisták közül néhányan több-kevesebb időt is töltöttek a XVI. században Magyarországon és itt gyűjtött tapasztalataiknak munkáikban valamiféle formában nyomaik is maradtak.

Ilyen volt Henri Estienne (*Henricus Stephanus*), a jeles könyvnyomtató és humanista Estienne-család legkiválóbb tagja. Henri Estienne nagy tudományú és viszontagságos sorsú férfiú volt, aki tudományszomjtól ösztönözve és vallási nézetei miatt üldöztetve élete jelentékeny részét utazásokkal töltötte s akinek külföldön fejedelmi pártfogói és maecenasai akadtak. Nagyrabecsülte I. Ferdinánd és II. Miksa osztrák császár is s több ízben megfordult Bécsben.

Henri Estienne 1575-ben Bécsből Magyarországra is átlátogatott. Egyik művében erre a látogatásra visszaemlékezve azt írja, hogy szerette volna hazánkat jobban megismerni, mert, amit látott belőle, az nagyon tetszett neki, de alig tett meg néhány mérföldnyi utat, amikor neki és útítársainak tudtára adták, hogy már átlépték azokat a határokat, melyeken belül a törökök részéről semmiféle veszedelem nem fenyegeti őket. Nem tudjuk sem azt, hol járt hazánkban, sem hogy kik voltak útítársai. Talán Pozsonyban fordult meg és Zsámboki János kalauzolta, aki ebben az időben császári tanácsnok s történetíró volt Bécsben s akinek Pozsonyban gyakran akadt dolga. A magyar és francia humanistát ugyanis meghítt barátság fűzte egymáshoz. Zsámboki

sokszor anyagilag támogatta a pénzzavarokkal küzdő Estienne-t, az augsburgi Fuggereknél pártfogolta, lehetővé tette részére egyes munkák kinyomását, kéziratokat és saját jegyzeteivel ellátott szövegeket bocsátott rendelkezésére. Estienne adta ki Zsámboki egyik munkáját, Hezychius-fordítását és neki ajánlotta *Pseudocicero* c. művét, melynek kiadására az ösztönzést a két jó barátnak Bécsben folytatott beszélgetései szolgáltatták. Mikor pedig Zsámboki aránylag fiatalon, 53 éves korában meghalt, Estienne búsulásnak adta a fejét és egy időre a könyvnyomtatást is abba hagyta.

Estienne magyarországi látogatásáról egy másik munkájában ezt olvassuk: „Régen Gallia boldogsága minden idegen nemzetben nagy csodálatot keltett, most szerencsétlen helyzete mindenütt a csodálat tárgya, némelyek meg éppen nevetnek rajta, aminek nem egyszer vagyok kelleitlen tanuja, minthogy sokat kell külföldön megfordulnom. Mikor pár hónappal ezelőtt Magyarországon voltam és kijelentettem, hogy fáj nekem annak az országnak szomorú helyzete, egy magyar így szól hozzám: „ha eleget szomorkodtál hazád helyzeten, mely a mienknél még száanalomraméltóbb és ha a búsulásba még nem fáradtál bele, a mienkénél is szomorkodni fogsz.“ Amikor aztán görögül folytattam: „a szerencsétlen emberben a remény tartja a lelket“ (mindkét nyelvet ugyanis jól értette), így szól hozzám: „micsoda? Hát nem gondold, hogy a magyaroknak is van reményük?“ — Mikor pedig hozzátettem: „nekünk azonban több reményünk van, mint nektek“, ő így felelt: „ellenkezőleg, úgy hiszem, nekünk van több reményünk“. — Ez a párbeszéd jutott eszembe a minap Lugdunumban, amikor sokan várva-várták a békét; igen nagy öröömre szolgál, hogy hazám számára igazmondóbb jósnak bizonyultam, mint az a magyar az ő hazája számára“.

Az a latinul s görögül jól értő magyar, akivel Estienne Francia- és Magyarország szomorú sorsáról beszélgetett, valószínűleg Zsámboki volt. Estienne mint keresztény és humanista tisztán látta a veszedelmet, melyet az európai művelődésre a török előnyomulás jelentett. Zsámbokinak azonban része lehetett abban, hogy francia humanista-barátjának a török által leigázott Magyarország iránt érdeklődése és rokonszenve felébredt. Ennek bizonyossága Estienne két nyomtatott latin beszéde, melyet 1594-ben Rudolf császárhoz és a Regensburgban összegyűlt német választófejedelmekhez intézett. Ezekben energikus és lángoló szavakkal sürgette, hogy a keresztény fejedelmek fogjanak össze s egyesült erővel üzzék ki a törököt Magyarországból.

Ugyanennek a célnak szolgálatában Estienne állítólag egy munkát is írt Magyarországról. Kézírata egyéb hátrahagyott munkáival együtt, sajnos, elkallódott, csak a következő verssorok maradtak fenn belőle:

„*Terra potens armis, laetis uberrima glebis,
Frumentis dotata bonis, fluviisque beata,
Ac dives pecoris, generosae vitis abundans,
Et superum cultu felix, fulboque metallo;*

*Pannonia antiquis, a post'ris Hungaria fertur,
Europae stabilis Turca indignante columna.*"*

A másik jeles francia humanista, aki a XVI. században Magyarországon járt, Jaques Bongars (*Bongarsius*). Bongars protestáns vallású nemes ember volt, IV. Henrik francia király „utazó diplomatája“, aki élete jelentékeny részét külföldi országokban töltötte s követi tisztségének ellátása mellett könyveket, kéziratokat és régiségeket gyűjtött. A történetírók sorában nevét értékes szövegkiadványai tették ismertté.

Bongars 1585-ben utazoti hazánkban, ahonnan Konstantinápolyba ment. Útinaplójának tanúsága szerint április 13-án érkezett Pozsonyba és június 24-én lépte át az erdély-oláhországi határt. Utiránya a következő volt: Bécs—Pozsony—Magyaróvár—Győr—Komárom—Érsekújvár—Nyitra—Privigye—Rózsahegy—Poprád—Lőcsé—Kassa—Tokaj—Nyírbátor—Szatmár—Nagybánya—Dés—Torda—Nagyenyed—Gyulafehérvár—Nagyszében—Fogarás—Brassó—Töröcsvár—Tergovište. Naplójában feljegyzí, melyik napon hol ebédelt, hol aludt, kit látogatott meg. „Hosszú és veszedelmes vándorlásában“ társa Guillaume Lenormant volt, akinek a *Rerum hungaricarum scriptores* függelékét ajánlotta. A kor divata szerint, úgy mint Zsámboki János, akit *Emblemata* c. művének egyik metszete mint vándorhumanistát ábrázol lovon ülve, köpenyben, karddal oldalán, lova előtt két oldalt kutyaival, Bongars Sucsányban a Fátarán való átkeléshez öt lovat bérelt, Lőcsén pedig egy lovat vett. Inast valószínűleg hozott magával és Magyarországon fogadott egy szolgát, aki a tolmács szerepét töltötte be. Naplójából nem tűnik ki, hogy útjában minő cél vezette s az egyszerű tanulmányút volt-e vagy valami politikai megbízással is járt.

Előkelő személyiségektől vannak ajánlólevelei és azokkal az útjába eső városok fő embereinél látogatást tesz. Pozsonyba Radéci István egri püspökhöz és királyi helytartóhoz meg egy András nevű gyógyszerészhez hoz magával levelet. Győrben Ungnád Kristóf egri főkapitány levelével jelentkezik Tevel András tábornoknál, a város parancsnokánál. Komáromban Pálffy Miklós tábornoknál, Kassán Kolonics János Bertalan kormányzónál tiszteleg. Tordán Gyulay Pállal, Nagyenyeden Gracerus Lukácsal ismerkedik meg. Nagyenyeden felkeresi Blandrata György orvost s királyi tanácsnokot és Kovacsóczy Farkas kancellárt. Néhány tudós száz férfiúval is ismeretséget köt, többek közt Huet Albert szász gróffal s királybíróval és Kertz Pál brassai orvossal.

Naplója száraz és szűkszavú, nyilván nem olvasók, hanem csak a maga számára írta. Különösen két dolog érdekelte: a várak és erősségek, melyeknek állapotáról és őrségéről pontos adatokat közöl (ez, úgy látszik, hozzátartozott a missziójához) s az ókori régiségek, feliratok és történeti emlékek. Az ország állapotáról, lakosságáról nem sokat mond.

* „Harc erőben dús, sok termőföldje hátán
Bővízű száz forrás táplálja a búza kalásztát,
Barma temérdek, a híre messzire ér a borának,
Boldog léte felül, méhében sok nemes érc van;
Pannónia volt rég, hívják ma Hungáriának,
Biztos oszlopa ő Európának török ellen.“

Pozsonyban látja Alamizsnás Szent János ezüst koporsóját; ezt, úgy hallotta, azelőtt pompás aranydiszek és drágakövek ékesítették, a császárné azonban elvitette őket.

Győrről Bongars azt írja, hogy szép vára és egyenes utcái vannak alacsony házakkal. Az egykori püspöki székház erődde van átalakítva, mellette a három keletre néző toronnyal bíró ősrégi templom, falaiban ókori felíratos kövekkel. A városnak három kapuja s nyolc vártornya van, helyőrsége mintegy másfélezer német s magyar katona.

Egy dunaparti faluban, Németiben Bongars egy nemes házában római kőkoporsót lát elmosódott felíratral, a templom bejáratánál pedig egy régi követ, melyre szárnyas kutya van kivésve. Részletesen leírja a komáromi várat is és egy ütközetet, mely Pálffy tábornok emberei és a törökök közt Komáromtól nem messze folyt le.

Nyitra környékéről azt jegyzi meg, hogy az sűrűn lakott, jól művelt vidék. A Szepességben két, pulykához hasonló nagy madarat: siketfajdot s egy kisebb fécán-forma nyirfajdot vásárol. A szepességi városok: Poprád, Svábóc, Lőcse s különösen Szepesváralja igen tetszenek neki. Megcsodálja Svábóc közelében a savanyúvíz-forrásokat, melyeknek vize, ha áll, megkövesedik.

Kassán egy szép ezüst-érmét mutatnak neki, egyik felén kiterjesztett szárnyú sassal, a másikon lándzsás férfialakokkal. Élvezettel szemléli a Göncről Tokajig terjedő hegyvidéket, hol kitűnő bor terem. Szántót is útba ejti; ennek közelében gyógyforrás van, melynek vizét felmelegítve különféle betegségek, különösen szemfájás és tüdőgyulladás ellen használják. Nagykálló mocsaras vidéken fekvő, jól felszerelt kis vár. Mikor a török közeledésének híre érkezik s a várbeliek nem akarnak vele szembeszállni, elsütik az ágyúkat, mire a környékbeli falvak lakosai értékesebb holmijukkal erősségekbe vagy távolabbi helyekre menekülnek. Debrecen közelében, mely „egy akkora falu, mint Prága városa“, van egy nagy állóvíz, melynek sós vizétől az állatok meghízhatnak és öt mérföldnyi távoból is visszatérnek, hogy belőle igyanak. Nyirbátor és Szatmár közt egy, két mérföldnyi hosszú, szép erdőn ment át, mely tele volt nárcisszal.

Nagybányán több mint három hétig marad. Hogy itt mit művelt, nem tudjuk, talán pihent, régiségeket gyűjtött, ismeretségeket kötött. Apollonio Medobono és Dom Paul de La Motte társaságában — az első olasz orvos volt, a másik valami francia szerzetes lehetett — június 1-én elhagyja Nagybányát s átkel a császári Magyarországot és Erdélyt elválasztó Lapos folyón. Kőváron Leliaeus János jezsuitával, az ifjú Báthory Zsigmond fejedelem nevelőjével ismerkedik meg. Désen pedig a fejedelem titkárával, Gyulay Pállal, akit szerinte Erdély kancellárjává készülnek kinevezni. Désen a sok ókori rom vonja magára figyelmét. Nagyenyeden az erdélyi hegyekben talált „óriás-csontokat, sárkányfejeket“ lát, melyek bizonyára őskori állatok maradványai lehettek. Gyulafehérvárott, amelyekkor fejedeimi székhely, látogatást tesz a notabilitásoknál, többek közt Géczy János kormányzónál, akinek „kezet csókol“. A fejedelem a püspöki palota egyik felében lakik, másik felét a jezsuiták foglalják el.

Azután Bongars a szász városokat látogatja meg, melyek jól van-

nak megépítve s megerősítve. A szász templomok is erődökhöz hasonlítanak.

Nagyszebenben Walter fejedelmi kincstartóval ismerkedik meg, vele megy Havasalföldre. Brassóban megszerzi az engedélyt a határouvaló átkelésre s ajánló-levelet kap Michné havasalföldi vajdához és Demetrius főudvarnokhoz. Erdélyi útjának utolsó állomása Törcsvár, melyet így ír le: „A vár helyőrségének egyik része reggel, a másik része este kimegy a várból, bejárják a környékbeli erdőket és hegyeket s ha találma valakit, aki nem arról a vidékről való, elfogják. Ezt azért teszik, hogy mindenki a vár alatt vezető szoroson legyen kénytelen átmenni, mely kocsik és lovak részére az egyetlen átjáró hely. Ilyen várak vannak Erdély minden kijáratánál, úgy hogy onnan engedély nélkül senki sem mehet ki és senki sem jöhet be. A vártól egy mérföldre egy hegygyérgen fakeszt jelzi Erdély és Havasalföld határát. Ott a közélben egy réten megebédeltem, azután leereszkedtem a Királykő nevű sziklán, melyen a kocsikat kötelekkel bocsátják le.“ Június 25-én lépi át a határt s másnap már Tergovišteben a ferencrendi barátoknál tölti az éjszakát.

Bongars útja tehát hazánkna a háború pusztításaitól aránylag megkímélt részein vezetett át. Elég jókarban lévő várakat, rendes városokat, jól megmunkált földeket lát, a közbiztonság hiánya miatt sem panaszkodik. Egy ízben említi komáromi időzése alkalmával, hogy egy katonát rendeltek ki kísérlőjéül. Ahol megállapodik, mindenhol szávesen látják, sőt sok helyen literátus férfiakra is akadt.

Bongars szűkszavú naplójának kiegészítésére szolgál a *Rerum hungaricarum scriptores* előszava és függeléke. E mű előszavában sajnálkozik, hogy egy olyan hatalmas ország, mint Magyarország, mely valaha bővelkedett minden földi jóban, Kelet és Nyugat felé egyaránt diadalmasan terjeszkedett s hitünk védőpajzsa (*fidei nostrae clypaeus*) és valásunk védőbástyája (*nostrae religionis murus*) volt, saját fiainak, a magyar főuraknak szertelen fényűzése, önzése, romlottsága s a nyugateurópai fejedelmeknek egyenetlenkedései miatt a pogány török martalékává lett.

Munkájának függelékében Bongars közli mindazokat a feliratokat, melyeket magyarországi és főképp erdélyi utazása alatt Gyulafehérvárott a fejedelmi udvarban, a jezsuiták klastromában, Kovacsóczy Farkasnak s másoknak házában, Tordán, Nagyenyeden, Nagyszebenben s egyebütt gyűjtött. Nagy elismeréssel szól Kertz Pálról, erről „az embe riességgével, tudományával és jámborságával egyaránt kiváló“ férfiúrl, aki megmutatta neki Brassóban a szászoknak II. Géza király által adományozott s II. Endre által megerősített szabadságlevelét, valamint Huet Albertről, Kovacsóczy Farkasról és Blandrata Györgyről, akik munkájában szintén kezére jártak.

Bongars két okból tartja hazánkat érdekes és tanulmányozásra méltó országnak. Először mert csodálatos történeti események színhe lye volt, melyekről a „csúnya módon szanaszét heverő“ régi feliratok tesznek tanúságot. Az ország lakósaínak erről nincs is tudomásuk. Reméli, hogy az ő munkája nyomán, amelyben „az óriási nagy számú ókori emlékeknek egy csekély töredékét“ bemutatja, a magyarok föld-jük multjának emlékeit „vallásos buzgósággal“ majd összegyűjtik s

megismertetik a külfölddel. A másik ok az, hogy nincs talán a világon ország, mely „természeti kincsekben” olyan gazdag volna, mint Magyarország. Köztük a legnevezetesebbek a mindenféle ásványvizek, meleg s hideg források. Némelyek a beléjük dobott testek alakját megváltoztatják, másoknak vize kővé alakul át, ismét mások a vasat rézzé változtatják. Egyeseknek gyógyító hatásuk van, mások ellenben az emberek s állatok romlását okozzák. Nem kevésbé gazdag az ország ásványokban és fémekben is, még a folyók is arany rögöket rejtenek magukban.

Hosszabb ideig tartózkodott hazánkban Charles de l'Escluse (Clusius) is, a XVI. század legkiválóbb botanikusa, akinek a tudomány szolgálatában eltöltött hányt-vetett élete és egyetemes műveltsége alapján szintén e fejezetben van helye. Clusiust 1573-ban Busbecqnek, a szintén francia származású jeles államférfinak és tudósnak ajánlására II. Miksa császár mint udvari botanikust alkalmazta, megbízván egy gyógynövénykert létesítésével s a bécsi és prágai kertek felügyeletével. II. Miksa utóda II. Rudolf a protestáns vallású tudóst elbocsátotta az udvari szolgálatból, ő azonban mint magán ember tudományos műveihez való anyaggyűjtés végett még tíz évig Bécsben tartózkodott. Mint kertész bécsi időzése alatt ő honosította meg Középeurópában csakhamar széles körben elterjedt kerti növényeinket: a tulipánt, jácintot, orgonafát, vadgesztenyefát, valamint egyes természetett növényeinket: a burgonyát és dohányt, melyeket jórészt Busbecq császári követ küldött és hozott Keletről az osztrák és császári kertek számára.

Clusius gyakran időzött Magyarországon. Itt tartózkodásának és hazánkban tett utazásainak részleteit nem ismerjük eléggé, azt azonban műveiből tudjuk, hogy Bécsből növénytani kirándulásokat tett Dévény, Pozsony, Nagyszombat, Stomfa, Sopron, Magyaróvár környékén. Bécsben megismerkedett Batthyány Boldizsárral, a jeles hadvezérrel és nagyműveltségű tudománykedvelő főúrral, aki nagyon érdeklődött tudományos munkássága iránt. Clusius több ízben és huzamosabb ideig tartózkodott e magyar főúr németújvári s szalónaki kastélyában és onnan bejárta növénygyűjtés céljából a Dunántúlnak a török által el nem foglalt részét, Sopron-, Vas- és Zalavármegyét, délen Csáktornya és Alsó-Lendva környékét, sőt a horvátországi Batthyány-birtokokat is egészen Varasdig.

Fő pártfogója Batthyány Boldizsár volt. Segített neki kertiének rendezésében, ő tervezte a szalónaki vár kertjét, magvakat s virágokat küldött neki. Bizalmas ismeretség fűzte Istvánfy Miklóshoz, a kiváló államférfihoz és történetíróhoz is, aki Bécsből való távozása után a magyarországi hadi és politikai eseményekről tudósította s nagy maece-násának, Batthyánnak 1590-ben bekövetkezett halálát vele közölte. Jó barátja volt Zsámboki János, ismerte Heindl András pozsonyi gyógyszerészt, Purkitchner György pozsonyi orvost, Zrínyi Miklóst, a törökverő Zrínyi Miklós fiát és Beythe István református papot, aki Dunántúl flórájának tanulmányozásában nagy segítségére volt.

Clusius magyarországi tartózkodásának maradandó értékű emlékei magyar tárgyú növénytani művei: pannóniai flórája, melyet először Németújvárott egy vándornyomdász adott ki, magyar növénygyűjteménye, mely hazánk növényvilágának első részletes és szabatos leírását

adja s a nyugatmagyarországi gombákról írt munkája, melyhez Német-
ujvárott egy francia festő készített szép vízfestményeket s mellyel
Clusius a gombászat, mikologia megalapítója lett.

Két kevésbbé ismert nevű francia humanista is megfordult nálunk.
Az egyik Pierre Lescalopier párizsi ügyvéd és diplomata, aki 1574-ben
Konstantinápolyban járt s onnan Bulgárián, Havasalföldön, Erdélyen,
Lengyel- s Olaszországon át tért vissza hazájába. Július 1-én érkezik egy
Le Normand nevű franciával Nagyszebenbe s onnan 2-án Gyulafehér-
vára. Ott Báthory István fejedelem fogadja, nagy-kegyesen kezét szorít
vele, megengedi, hogy kezét csókoljon neki és soká elbeszélget vele latin
nyelven. „Míg István urat üdvözöltem, — folytatja a francia látogató —
unokaöccse, Báthory András, sokáig figyelmesen nézett s amikor a feje-
delmet magára hagytam, odajött és barátságosan megölelt, amin én
elcsodálkoztam; mikor olaszul szólt hozzám, ráismertem hangjára...
Iskolatársak voltunk annak idején Páduában.” Báthory Istvánnak ez
az unokaöccse Báthory András volt, a későbbi bíboros és erdélyi feje-
delem, aki, mint a Báthoryak közül többen, Páduában tanult.

Lescalopier-t is érdeklik Gyulafehérvár régiségei s a várban is, meg
a városon kívül is római feliratokat lát, melyek Traján császárról, Dece-
bál dák király legyőzőjéről emlékeznek meg. Utazásának házasságköz-
vetítés is volt célja. Medici Katalin egyik udvarhölgyét, Renée de
Rieux-t szeretete volna nőül adni Báthory Istvánhoz. Lescalopier szerint
a házasságot Franciaország és a porta jó szemmel nézte volna s az
a lengyel király barátságát is biztosította volna. A házasság ügyében
beszélt Berzeviczy Márton erdélyi kancellárral, nem lett azonban semmi
belőle, meg kellett elégednie azzal, hogy július 20-án elutazásakor gaz-
dagon megajándékozták. Ezután meglátogat erdélyi bányákat, jár
Tordán és Kolozsvárott s körülbelül ugyanazon az úton, mint Bongars,
szept. 19-én Pozsonyba érkezik. Kassáról azt jegyzi fel, hogy az Ma-
gyarország egyik legszebb városa. Több szép temploma van a katoli-
kusok számára, de a luteránusoknak és a reformátusoknak is van
templomuk, az elsőben német, az utóbbiban magyar az istentisztelet
nyelve.

A másik utazó Jacques Esprinhard volt, egy svájci származású,
La Rochelle-ban letelepedett tudós férfiú, jogtudományi és történeti
művek szerzője. Fiatal korában fordult meg hazánkban. Leydenben
végezte jogi tanulmányait s miután doktorrá avatták, nagyobb utazást
tett. Egy egész éven át vándorolt Német-, Lengyel-, Csehországban s ha-
záinkat is útba ejtette. Mindössze egy hetet töltött nálunk. 1597. jún. 9-én
érkezett Pozsonyból s onnan 16-án utazott vissza Bécsbe. Utitársai is
voltak, talán egynéhány azok közül, akikkel útja többi részét is meg-
tette. Bécsben csónakot béreltek, azzal mentek egészen Esztergomig.
Pozsonyban, Komáromban, Esztergomban kötöttek ki és időztek egy-
két napig. Esztergomban azután „magyar kocsit” béreltek. Visszamenet
Érsekújvárott állapodtak meg, egy éjszakát Vágsellyén, majd egy éjsza-
kát és egy napot Pozsonyban töltöttek.

Mint az akkori utazókat, Esprinhard-t is hazánk első sorban mint
hadviselő ország érdekli, tehát a városokban, ahol megfordul, a vára-
kat tekinti meg és írja le naplószerű útleírásában. Nem is tudja el-
képzelni, hogy ebben az állandóan hadilábon álló országban más látni-

való is akadhat. Tapasztalatait szárazon, jóformán minden magyarázat nélkül jegyzi le. A megtekintett városok rövid leírását adja, velük kapcsolatban Magyarország sorsáról semmit sem mond. Esztergomban közönyösen szemléli az ostromokban elpusztult „nagyyszerű” prímási palotának és a főtemplomnak maradványait, azok sem ébresztenek benne gondolatokat. Nagyon tetszik neki az Esztergomtól Pozsonyig terjedő, jól művelt, dús növényzetű vidék, mely tele van mindenféle illatos virágokkal s növényekkel és gyümölcsfákkal s amely, úgy látszik, szebb volt, mint azok a tájak, melyeket Németországban s egyebütt látott. Útleírásának e helyén kissé felenged közönye, de most sem jut eszébe, hogy hazánk a török által megszállott dunántúli és alföldi területeinek siralmas pusztulásáról s egy régi, hatalmas keresztény királyság romlásáról elmélkedjék, ahogy két másik kor- és honfitársa: Henri Estienne és Jacques Bongars tette.

V.

Egy francia asszony-diplomata viszontagságos útja a Felvidéken.

IV. Ulászló lengyel király első feleségének, Cecilia Renátának elhunytá után *per procura* egy francia hercegisasszonyal, Gonzaga Mária-Lujzával kötött házasságot. Az új királynét mint rendkívüli követ Guébriant tábornagynak, a jeles hadvezérnek özvegye kísérte el 1646-ban Varsóba. Erre a diplomácia történetében szokatlan megbízatásra az adott okot, hogy IV. Ulászló nem akarta a francia hercegnőt feleségül elismerni. Tudomására jutott ugyanis, hogy ez XIII. Lajos kegyencébe, Cinq-Mars örgrófba volt szerelmes és csak a kényszer hatása alatt egyezett bele az Ulászlóval való házasságba. Guébriant hercegnőnek, aki tekintélyes és eszes nő hírében állt, az a nehéz feladat jutott, hogy Ulászló kétségeit eloszlassa és Mária-Lujzát a lengyel trónra segítse. Erélyességével és ügyességével megbízatásának eleget tett, sikerült neki ártalmatlanná tenni az ellenpártot, melynek egy másik hercegnő volt a jelöltje. Egy hónapig időzött Varsóban s Gonzaga Anna pfalzi hercegnőhöz írt leveleiben részletesen beszámolt azokról a cselszövényekről és mesterkedésekről, melyekre célja eléréséhez szüksége volt.

Mária-Lujza utazását. Guébriant-né misszióját és visszatérését, valamint azokat az ünnepélyeket, felvonulásokat, lakomákat és tornajátékokat, melyeket az ifjú királyné tiszteletére az utazás folyamán és Varsóban rendeztek, megírta a kíséret egyik tagja, Jean Le Laboureur, egy fiatal nemes, aki Lengyelországból való hazatérése után egyházi pályára lépett, később XIV. Lajos udvari papja lett s a lengyelországi utazásról szóló művén kívül több történeti és genealógiai munkát adott ki.

Guébriant-né, mikor Lengyelországból Franciaországba visszautazott, Felső-Magyarországon ment keresztül. Az utazás Árva-, Túróc-, Trencsén-, Nyitra- és Pozsony-megyén át, részben gyéren lakott zord hegyvidéken, elég viszontagságos volt, akadtak kellemetlen epizódjai. Lóháton és kocsin mentek, az út egy részét pedig tutajon tették meg. Egy kapitány vezetése alatt egészen Nagyszombatig lengyel dragonyosok kísérték őket. Hogy a társaságnak hány tagja volt, nem tudjuk, sokan lehettek, voltak benne Guébriant-né leányán kívül francia dámák, nemesurak, sok szolga. Le Laboureur szerint több mint száz ló élelmezéséről kellett gondoskodniok.

Az első magyarországi község, ahova április 27-én érkeztek a lengyel Jordanowból, Oravka volt, Árva megyében. Ott megebedeltek, onnan még aznap egy nagyobb helységbe, Jablonkára értek s ott éjsza-

káztak. Másnap egy meredek, erdő-borította hegyektől elzárt, mély völgyben mentek, igen rossz úton: hol a fogataik beleragadtak a sárba és sem embernek, sem madárnak nyomát sem látták. Csak egy pásztorral találkoztak, ez egy gyökérből való, hosszú tülköt fűjt, mely durva, rekedt hangot adott. Juhbőrből készült ruhájában és lábbelijében olyan volt, mint valami vadember. Polyphemosra emlékeztette a franciákat.

Következő állomásuk Árva vára, melyet Le Laboureur részletesen leír. Egy kúpalakú hegyen fekvő, festői fekvésű vár volt ez és három egymás fölé épült, külön részből állt. Néha királyi vár volt, máskor magánosok birtokolták, egy időben cseh és lengyel rabló lovagok tanyáztak benne. Később a Thurzó-család birtokába jutott, majd a Thurzó-család árvai ágának kihalása után Illyésházi István és még hat főúr örökölte. A francia azt írja, hogy a vár fele a sziklába van beépítve és bevehetetlen, mert teljesen ura a hozzá vezető két szűk útnak. Az ő a felső várban egy lyukban van, honnan mindent lát és hall.

A várparancsnok, amikor az idegen vendégek érkezéséről értesült, felkereste és üdvözölte Guébriant tábornagynét s halakkal ajándékozta meg. Minthogy azonban a várban senki szállást nem kaphatott, a franciák-kénytelenek voltak a várhegy tövénél fekvő helység, Árvaváralja vendégfogadójában megszállni. Ott a vendégszoba tele volt részeg emberekkel és nagyon hűdös volt benne a levegő, abban nem alhattak, nem akadt más alvóhely számukra, mint az udvarra nyíló pincének a pitvara, melynek bejáratát egy szőrtakaróval elfedték. Másnap Guébriant-né misét hallgatott egy szobában, melyet, minthogy tulajdonosa „eretnek” volt, előbb az „akkori szokás szerint megtisztítottak és felszenteltek.”

29-én Nagyfaluba érkeznek. Az árvai várparancsnok elkíséri őket, mert Nagyfaluban éppen vásár van és nem akarja, hogy a részeg parasztok részéről a franciákat valami bántódás érje. Gondoskodik róluk, szerez nekik is meg a lovaiknak is élelmet, velük vacsorázik, sokat iszik, úgy viszik haza a szállására, emberei pedig összevesznek a franciákkal, a lengyelek azonban megvédelmezik őket. Más baj is történik. Guébriant-né leánya megbetegszik, ezért kénytelenek pár napig Nagyfaluban vesztegelni. A falu lakosai, mint Le Laboureur megjegyzi, „a világ leggonoszabb emberei, tolvajok, részegesek, rosszabbak, mint a banditák.” A leány betegsége miatt úgy határoznak, hogy Nagyfalutól Galgócig tutajon teszik meg az utat. Összeácsolnak számukra nyolc tutajt, az egyikén deszkából egy kabint is készítenek Guébriant-né és beteg leánya részére, aki a vízen jobban érzi magát.

Az árvai várparancsnok, akinek abból, hogy a franciáknak zabol és zénát szerzett, Le Laboureur szerint meg volt a maga haszna, elutasukkor Guébriant-nénak egy mókust ajándékozott, melyet az négy arannyal viszonzott. Mikor Le Laboureur meglátogatta és az ajándékot neki átadta, becsipett állapotban találta: vidám cimborák társaságában, kik épp olyan részegek voltak, mint ő. A várparancsnok köszönettel fogadta a pénzt, itallal kínálta meg vendégét, több felköszöntőt mondott és ivott a francia-magyar barátságra. Mikor pedig elváltak, a Szentírás különböző részleteit idézve szerencsés utat, jó egészséget, hosszú életet és túlvilági boldogságot kívánt a franciáknak.

Május 3-án a francia társaság beszáll a tutajokba és megkezdődik

utazásuk lefelé az Árván, majd a Vágon. Egy ízben a vihar arra kényszeríti őket, hogy egy rossz vendégfogadóban töltsenek egy éjszakát. Vadregényes hegyvidéken mennek keresztül. XVII. századi utazókról lévén szó, akik csak a szelíd, termékeny, jól megművelt, emberlakta tájakat tudják méltányolni, ne várjunk tőlük lelkesedést, mert bennük a zord hegyek csak megdöbbenést és irtózatot váltottak ki. „Akik szeretik — írja Le Laboureur — a sziklák magányát, azt megtalálják a folyó partján, amely éppen olyan különös, mint az ő vad természetük, mert azok (a sziklák) egyesítik magukban mindazt, amit a legbűszkömobb és legüresebb fantázia elképzelhet; a víz száz-meg-száz különféle kanyarulatot vesz s a fák a legfurcsább táncot járnak, amelyeket az ember elképzelhet.”

4-én Puchó mellett visz el útjuk. Elég csinos városka ez; lakosai szövással és fonással keresik kenyerüket. Szíves fogadtatásban van részük. Azután a lednici várparancsnok, Miriziban György üdvözlí és szállásolja el őket. A ma romokban heverő, hajdan erős lednici sziklavár és rablólovagfészek, melynek egyik urát, Telekessy Mihályt féktelenségei miatt 1601-ben a pozsonyi országgyűlés halálbüntetéssel sújtotta; ez időben a Mattyasovszky-család birtokában volt.

Másnap a franciák a szabad ég alatt töltik az éjszakát. Tutajaikat oda kötik a parthoz, „ágyuk egy kevés szalma volt, függönyük a sötét éjszaka”, — írja Le Laboureur. A következő napon Trencsénbe, onnan Galgóczra érkeznek. Ott egy szép házban szállásolják el őket. Este a kitiűnő bortól a lengyel dragonyosok is meg a franciák is megrészegeknek, amit szállásadókik kihasználának s meglöpnék őket. Megnézik másnap a várostól egy puskalövésnyire fekvő Forgách-várkastélyt. Le Laboureur szerint onnan „a világ legszebb kilátása” nyílik, a kastélyt erdők, rétek, szőlők, szántóföldek veszik körül. Megtekintettek a Vág mentén egy „nagyon látogatott” fürdőhelyet is, melyet a francia író Splits-nek nevez. Azt írja róla, hogy ott több, mint 50 sátrat látott, azokban laktak a fürdővendégek. A fürdőben sok férfi és nő fürdött ruha nélkül, egészen vállig benne ülték az iszapos, meleg vízben.

A Splits név Teplicet (Trencsén-Teplic) juttatja eszünkbe. Ez valóban olyan kezdetleges fürdőhely lehetett 1646-ban is, amilyenek a XVI. században Wernher György pozsonyi királyi tanácsos és Jordanus morva orvos leírta. Jordanus 1580 körül azt állítja, hogy épületek még nem igen voltak Teplic-fürdőn, az urak sátrokban tanyáztak, a köznép pedig gallyakból összetákoltt kunyhókban húzódott meg.

Tekintettel arra, hogy Le Laboureur nem Trencsénnel, hanem Galgóczal kapcsolatban szól „Splits-fürdőről”, valószínű, hogy azon inkább a közvetlenül a Vág mellett fekvő Pöstyént kell értenünk, mely ebben az időben már szintén látogatott fürdőhely volt. Istvánfi szerint 1599-ben megrohanták a törökök, a fürdővendégek közül sokat leöltek, sokat szolgásgba hurcoltak. Pöstyén volt Thököly Imre kedvenc fürdője, időnként ott gyógyította a csatákban kapott sebeit.

6-án, vasárnap Galgócon Guébriant-né misét hallgat a ferencrendiek templomában, hol Thurzó Mihálynak, a család utolsó férfitagjának síremléke látható. Egy temetőben csodálatos dolgot lát; egy leánynak a földből könyökéig kiálló két karját és kezét. Ez a leány állítólag kezet emelt szüleire, s amikor meghalt és eltemették, akármit csináltak is

hozzátartozói, karjai nem maradtak meg a sírban, hanem kiemelkedtek a földből. Ezzel büntette Isten gonoszsága miatt.

Azokat, akik a törököknek keresztény gyermekeket eladnak, Le Laboureur szerint így büntetik: leölnék egy lovat, felbontják a hasát és mezítelenre vetkőztetve beléje varrják a bűnöst, hogy azt a döglött lóval együtt elevenen falják fel a férgek.

6-án Galgócról igen szép, termékeny, sík vidéken át a franciák Nagyszombatba érkeznek, hol előzékeny fogadtatásban részesülnek. Jövetelüket négy trombitás jelenti be. A városi hatóságok 3 képviselője üdvözlő az előkelő francia hölgyet és tiszteletük jeléül hat kanna borral ajándékozzák meg. Nagyszombathan a lengyeleket Guébriant-né elbocsátja s miután nagyon meg volt elégedve velük, bőségesen megjutalmazza őket. Nagyszombathan már biztonságban érzi magát, mert — mint Le Laboureur megjegyzi — „ott a parasztok olyan udvariasak és kezelhetők, amilyen gonoszak és vadak a határszéli vidékeken.” Magáról a várossal könyvében ezt olvassuk: „Ez szép és nagy város, árok és erős fal védi, széles utcái, kapui, templomai jól vannak megépítve, különösen a jezsuitáké, melyet Magyarország elhunyt nádora, galántai gróf Eszterházy Miklós alapított, aki a pompás faoltárt emeltette, mely több, mint 50.000 frankjába került. Előtte van eltemetve a falban levő építárium alatt... Halála nagyon elsőegítette azokat a zavarokat, melyek Magyarországon bekövetkeztek és megakadályozta e háznak (t. i. a jezsuita társháznak) befejezését, amely nincs arányban a templom nagyszerű épületével. Van ott egy nagyon érdekes győgszertár is, tele mindenféle ritkasággal.” Ebben az időben Nagyszombat valóban fénykorát élte és emlékeztetés események színhelye volt. 1543 óta ott székelt az esztergomi érsekség és káptalan. Pázmány Péter 1619-ben nemes ifjak részére nevelőintézetet és szemináriumot, 1635-ben pedig egyetemet alapított benne és 1615-ben II. Mátyás és Bethlen Gábor ott kötötte meg az Erdély függetlenségét biztosító békét. A jezsuiták temploma, melyet a francia író dícsér, az 1629-től 1637-ig épült Szent János-templom, a későbbi egyetemi templom, óriási főoltárral.

Május 7-én a francia hölgy megérkezik Pozsonyba, ahol a hatóságok fejei szintén ünnepélyesen fogadják s tíz kanna kitűnő bort ajánlanak fel neki. A szállodában, ahol elhelyezik őket, csakhamar megjelenik gróf Pálffy Pál országbíró, a magyar kir. kamara elnöke és a kíséret néhány tagjával kíván beszélni. Le Laboureur és egy Rotrou nevű francia fogadja, akik meglepődnek, mikor látják, hogy a gróf jól beszél franciául és úgy van öltözve, mint ők.

Guébriant-nének az volt a terve, hogy Pozsonyból Bécsbe, onnan Linzbe megy és tiszteleg a császárnál. Pálffy azonban a Bécsből kapott felsőbb utasításra nem engedte Bécsbe. Guébriant-né, aki el volt látva mindenféle útlevéllal és ajánlólevéllal, felháborodva tiltakozott az önkényes eljárás ellen, de tiltakozásával nem ért el semmit. Egyik emberét felküldte Bécsbe az átutazás engedélyezése ügyében, az is hiába járt. Hat napig veszteltek Pozsonyban és csak azt sikerült elérnie Guébriant-nének, hogy nem kellett neki Morva- Cseh- és Németországon át utaznia, hanem megengedték neki, hogy Stájerországon át Olaszországnak vegye útját. A bécsi kormány ezzel a zaklatással állt bosszút azért az udvariatlan fogadtatásért, melyben a franciák nemrég a Francia-

országban át Bécsbe utazó Grana spanyol követet részesítették, amennyiben útjáról eltérítették és egy ideig állandó felügyelet alatt tartották. Le Laboureur, hogy bajba jutott úrnőjén segítsen, meglátogatta az észtergomi primást. Ez megígérte, hogy Pálffyánál közbenjár a hercegnő érdekében, üdvözlétét küldte és egy nagy tokot ajándékozott neki.

Megismerkedett Guébriant hercegné Wesselényi Ferenc gróffal is. Wesselényi Guébriant-né jöveteléről barátja Lubomirszki Szaniszló krakkói palatinus értesítette. A hír vétele után Wesselényi Linzből azonnal hazament Pozsonyba, a francia hölgyet több ízben meglátogatta és igyekezett pozsonyi tartózkodása alatt szórakoztatni. Wesselényi a hercegnének s a kíséretében levő hölgyeknek és uraknak megmutatta a királyi kastélyt s elmesélte Guébriant-nénak Széchy Máriával kötött regényes házassága történetét, amelyet Le Laboureur némi túlzással a század „legemlékezetesebb eseményének” nevez. Hogy Le Laboureur milyen nagy fontosságot tulajdonított ennek a házasságnak, mutatja az, hogy művében egy egész fejezetet szentel neki. Wesselényi valószínűleg valóban elmondta, mikép ment végbe a házasság, be is akarta mutatni feleségét a francia hölgyeknek. Le Laboureur azután kiszínezte, irodalmi formába öltöztette a történetet, egy kis kalandregényt gyártott belőle az akkori francia olvasók ízlésének megfelelően.

Ha Le Laboureur e fejezetét Gyöngyösi István Murányi Vénuszával részletesen egybevetjük, meglepő költői egyezéseket találunk a két történet közt. Gyöngyösi nem tudott franciául, eredetiben nem olvashatta Le Laboureur könyvét, de szinte kétségtelen, hogy valahogyan tudomást szerzett róla s költői motívumait felhasználta. Talán közös forrásuk volt: Wesselényi Ferenc és Széchy Mária házasságának valami latin nyelvű feldolgozása. Valószínűbb azonban, hogy Le Laboureur könyve elkerült Magyarországra. Lehetséges, hogy Le Laboureur vagy Guébriant-né küldte meg Wesselényinek annak az előzékenységnak viszonzásául, melyet részéről Pozsonyban tapasztaltak. Így lehet magyarázni, hogy Gyöngyösi valahogy hozzájutott a francia szöveg magyar fordításához és annak egyes részleteit felhasználta.

Pozsonyról azt írja Le Laboureur, hogy nem nagy város, de sok lakosa van, mert házai sűrűn egymás mellé vannak építve. Kellemes benna lakni, enyhe, derült éghajlata van s bővelkedik minden élelmiszerben. A várostól egy puska lövésnyire van a vár, melyben olyan sok a lakható helyiség, hogy a császár egész udvarával elfér benne. A szobák falait és mennyezetét festmények díszítik, melyek a császár (III. Ferdinánd) uralkodásának főbb eseményeit ábrázolják. Ezek a képek nem tetszenek a franciáknak, mert nagyon is szembevető rajtuk az a befolyás, melyet az uralkodóra a szerzetesek gyakorolnak. Az ő hiszékenysége és vakbuzgósága oka szerintük azoknak a szerencsétlenségeknek, melyek a birodalmat sújtják.

A francia író vázolja hazánk történetét és ismerteti kormányzását s politikai állapotát is. Ezek a fejtegetései, valamint a magyar főurak birtokaira és családi viszonyaira vonatkozó értesülései Wesselényi hatására vallanak. Szerinte a magyarok helyzete siralmas, de annak okai maguk az okai. Isten vétkeikért bünteti őket, különösen a részegeskedésért. A nemesek is ebben a hibában szenvednek, bár ők természetüknél

fogva nagylelkűek és könnyen kezelhetők. Jellemük és életmódjuk a lengyelekre emlékeztet, ugyanolyan, csak rövidebb ruhákat viselnek, mint azok s éppen olyan buzgón tanulnak idegen nyelveket: latint, olaszt és németet. A latin Magyarországon annyira el van terjedve, hogy a legnyomorultabb faluban is tanítják s még a parasztlányok is tudnak kissé latinul.

Le Laboureur szerint nagy ivók a lengyel nemesek is. Német, francia, spanyol s görög borokat isznak, de közönséges italuk a kitűnő magyar bor. Magyarország közel van Lengyelországhoz s a magyar bor mégis drágább, mint a többi, mert szállítása megbízhatatlan, rablóktól fenyegetett hegyeken át, rossz úton sok nehézségbe ütközik.

A francia társaság május 13-án hagyja el Pozsonyt. Wesselényi és város polgárai a Duna-parton búcsút vesznek tőlük, egy magyar nemes pedig a magyar határig elkíséri őket.

VI.

Magyar földön harcoló franciák.

A mohácsi vész után majdnem két évszázadon át hazánk állandó hadszíntér. Az itt folyó hadjáratokban és harcokban nemcsak magyarok, németek és törökök vettek részt, hanem Európa és Kis-Ázsia majdnem valamennyi népe. A török és császári hadseregben, sőt Bethlen Gábor, Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc seregében is tekintélyes számban voltak idegen katonák, a zsoldosok és önkéntesek, hadvezérek, tisztek és közemberek soraiban egyaránt.

Elég nagy a száma azoknak a franciáknak is, akik ebben a korban Magyarországon a császári hadseregben harcoltak a törökök vagy a magyar felkelők ellen. Egyesek közülük magas katonai tisztségeket töltöttek be és vezető szerepet játszottak a hadműveletekben. Rendszeresen olyan franciák voltak, akik odahaza politikai, vallási vagy egyéb okokból nem tudtak érvényesülni s ezért az osztrák hadseregben próbáltak szerencsét. Ilyen volt első sorban Szavojai Jenő, akit vézna, jelentéktelen külseje miatt XIV. Lajos pápi pályára akart kényszeríteni s aki ezért megszökött Franciaországból, az osztrák császár szolgálatában korának legkiválóbb hadvezére lett s a franciákon is több ízben győzelmet aratott.

Azok közül a franciák közül, akik Magyarországon a török ellen hadakoztak, a legjelesebbek egyike a lotharingiai Mercœur herceg egy nagy műveltségű, vallásos főúr, aki a politika cselszövényeibe beleútván és a vallásos buzgóságtól ösztönözve 1599-ben jött hazánkba. Mint a császári hadak főparancsnoka a rákövetkező évben Kanizsa mellett eredménytelen támadást intéz a túlerőben levő török ellen. 1601-ben Kanizsát és Székesfehérvárt sikerrel ostromolja. 1602-ben elhagyja hazánkat és hazautazása közben Nürnbergben meghal. A párizsi Notre-Dame-székesegyházban Szalézi szent Ferenc mondott felette gyászbeszédet, amelyben erősen túlozta Magyarországi hadi vállalkozásainak jelentőségét.

Dampierre gróf osztrák hadvezér Bocskai István és Bethlen Gábor ellen vezetett hadjáratot. 1605-ben nem tudta Esztergomot megvédeni, amiért haditörvényszék elé állították. Pozsony 1620-iki ostrománál esett el. Holtteste a magyarok kezébe került, Bethlen Gábor kiadta, nagy katonai pompával temették el Bécsben.

Buquoy gróf 1619-ben Dampierre-el együtt szintén Bethlen ellen harcolt s megakadályozta, hogy Bethlen, aki már a floridsdorfi hídfőig hatolt előre, hídat verjen a Dunán. 1621-ben a pozsonyi vár bevétele után Nagyszombat, majd Érsekújvár alá vonult, Érsekújvár ostroma közben a magyar lovasok elfogták és megölték.

Souches gróf 1664-ben, mint az Észak-Magyarországon működő császári sereg fővezére visszafoglalta Nyitrát és Lévát s Garamszentbenedek mellett Ali esztergomi basa seregén győzelmet aratott.

Francia volt az átkos emlékü, gógös és kegyetlen Bussy de Rabutin gróf is, aki 1696-ban Erdély parancsnoka lett s mint ilyen kíméletlenségével és erőszakosságával gyűlöltté tette a nevét.

Járt Magyarországon egy híres kalandor, Bonneval gróf is, aki, midőn Franciaországból menekülnie kellett, Szavojai Jenő hadseregében hadakozott a török ellen és Pétervárad s Temesvár ostromában kiűntette magát. Szavojai Jenő megsértése miatt el kellett hagynia a császári hadsereget és Törökországba menekült. Ott áttért a mohamedán hitre s Achmed pasa néven tüzérségi tábornok lett.

Voltak azután olyan franciák is, akik szerényebb hatáskörrel mint önkéntesek szolgáltak hosszabb-rövidebb ideig a császári hadseregben. Egyesekben keresztes-lovag-őseiknek harci lelkesedése és vallási heve éledt fel s ez a eszményi cél buzdította őket arra, hogy a török ellen fegyvert fogjanak. A töröknek közép-európai előnyomulása következtében ugyanis megint fellángolt a középkor óta soha egészen ki nem aludt francia küldetés-hit, mely szerint a franciáknak különleges miszsiója a kereszténység védelme a pogányság ellen, tehát az ő feladatuk a török Európából való kiűzése. Igaz ugyan, hogy I. Ferenc francia király e küldetésihittel ellenféltben nagyhatalmi vágyainak kielégítése végett a Habsburgok ellen szövetséget kötött a törökkel s utódai is többé-kevésbbé ezt a török-barát politikát folytatták, ez a hivatalos francia politika azonban nem volt akadály a annak, hogy a francia írók és költők fel ne ismerjék azt a veszedelmet, mely a nyugat-európai keresztény uralkodók viszálykodása miatt az egyetemes kereszténységet fenyegette és ne ösztönözzék honfitársaikat, hogy menjenek Magyarországra s ott harcoljanak a török ellen.

A legtöbb francia előtt, aki hazánkba jött és beállt a császári seregbe, nem lebegett ilyen eszményi cél. Nem vezette egyéb indító ok őket, mint hogy gyakorolják magukat a hadi mesterségben, amelyhez minden nemes embernek illett értenie. Egy francia történetíró kortársai Magyarország-járásának divatját azzal magyarázza, hogy IV. Henrik alatt, aki a polgári és vallásháborúk véget vetett, a francia nemesség unatkozott odahaza és harcias hajlamainak kielégítése végett kénytelen volt külföldre menni. „Azok, akiknek lelkülete — írja ez a francia — nem tudott a fegyverek tétlenségében élni, engedélyt kaptak, hogy gyakorlás végett Flandriába vagy Magyarországra menjenek.” Ezért jöttek különösen fiatal francia nemesek tekintélyes számban hazánkba a török ellen hadakozni. Voltak olyanok is, akiket a kalandkeresés, a zavarosban való halászás, a zsákmányszerzés vágya vitt a távoli Magyarországra, mert „semmi sem oly vonzó és édes, mint a zsákmány”, jegyzi meg Brantôme, aki maga is készült 1566-ban Magyarországra. Kalandorok és szélhámosok is akadtak köztük, aikk majd itt, majd ott bukkantak fel, minden urat szolgáltak és mindenféle szerepre vállalkoztak.

Azok közt a francia nemesek közt, akik családi hagyományaikat követve a fegyverforgatásban való jártasság megszerzése céljából tartózkodtak hazánkban, találkozunk Descartes nevével. A nagy francia

bölcsész, mint fiatal ember részt vett a harminc-éves háborúban. Hol-
landiában, Németországban, Csehországban harcolt, azután Buquoy
seregével hazánkba jött és jelen volt Érsekújvár ostrománál.

Azokat a francia főnemeseket, akik a török ellen hadakozni hazánkba
érkeztek, rendszeren kisebb-nagyobb számú kíséret követte. Több ízben
jöttek nagyobb seregek is, mint az a körülbelül 6000 emberből álló,
kitűnően felszerelt, hatásos megjelenésű segédhad, amely 1664-ben Jean
de Coligny gróf vezérlete alatt a szentgotthárdi csatában hősiesszen har-
colt. Ebben a seregben a francia nemesség színe-java vett részt, köztük
több máltai lovag. A török akkori előnyomulása ugyanis Franciaország-
ban nagy megdöbbenést keltett, ezért határozták el segélyhad küldését,
melynek vezéréül eleinte Turenne volt kiszemelve. Budavár felmenté-
sében is vettek részt franciák. Érsekújvár 1685-iki ostromában pedig
400 francia önkéntes harcolt előkelő tisztek vezetése alatt.

Hogy a franciák magyarországi hadakozásai Franciaországban
visszhangra találtak mutatja, hogy e korban a francia regényiroda-
lomba is bevonul a hős, aki Magyarországra megy harcolni, hogy sze-
relmi bánatára enyhülést keressen s ott harci kedvét és kalandvágyát
elégítse.

Miként a keresztes hadjáratok korában, úgy most is a Magyaror-
szágra került franciák közt vannak olyanok, akiknek élményeiről vagy
saját maguktól vagy másoktól származó naplók, emlékiratok s egyéb
írásbeli feljegyzések maradtak hátra, amelyek némi fényt vetnek
hazánk akkori állapotára.

1623-ban François de Bassompierre jár hazánkban. Fiatal ember,
mindössze 24 éves. Később jelentékeny pályát fut be. XIII. Lajos tábor-
naggyá nevezi ki és követként alkalmazza. Richelieu a Bastille-ba zá-
ratja, ott van ideje vitézi tettekben, udvari cselszövényekben és szerelmi
kalandokban egyaránt gazdag életéről elmélkedni és emlékiratait meg-
írni.

Emlékirataiban elmondja magyarországi kirándulásának történetét.
1623. július havában határozza el magát arra, hogy hazánkba jön
harcolni. Német rokonai ugyanis nem jó szemmel nézték, hogy ő, aki-
nek ősei a fegyverforgatásban mindenkor kitűntek, tétlenül tölti életét
a királyi udvarban. Fel is ajánlottak számára egy 3000 gyalogosból álló
bajor ezredet, ő azonban visszautasította az ajánlatot és úgy határozott,
csak akkor indul útnak, ha a maga jól felszerelt csapatával mehet. Ter-
vét csakhamar sikerült is valóra váltania. Szeptember 9-én érkezik
Bécsbe Joinville herceggel. Két nagy hajó viszi őket a Dunán. 22-én
kikötnek Pozsonyban. Ott töltik az éjszakát s megismerkednek Germa-
nico Strasoldo ezredessel, aki 3000 olasz katonát vezet a császári had-
seregbe. 23-án egész nap a Dunán vannak. Este kiszállnak és sátrat ver-
nek egy lakatlan szigeten. Ott a szűnyogok nem hagyják aludni őket
s úgy összezsípiuk az arcukat, hogy másnap reggel alig ismernek egy-
másra. 24-én Komáromba érkeznek, hol Molard várkapitány fogadja
őket és szállást kínál fel nekik. A franciák azonban hajóikon maradnak,
mert másnap kora reggel folytatni akarják útjukat. A várkapitány
neki is meg Joinville hercegnek is egy-egy tokot küld ajándékba s azt
üzeni, másnap találkoznak majd Esztergomban, ahol az egri érsek s

Illyésházy István nádor, mint a császár megbízottja és Altheim gróf várkapitány béketárgyalásokat folytatnak a törökkel.

A Franciaák kora hajnalban útra kelnek s nem szándékoznak Esztergomban kikötni, azonban Altheim a Duna-parton lovakkal várja és felkíséri őket a várba. Ott Bassompierre és Joinville a várkapitánynál pompás vacsorát kapnak. Nem sokat isznak, szerencsétlenségükre azonban a vacsora végén megérkeznek a magyar urak, velük éjfélig fennmaradnak s úgy megrészezednek, hogy eszméletlen állapotban viszik őket vissza a hajókra.

Másnap Vácra érkeznek, ott hálnak s a következő napon megérkeznek a császári hadseregnek a Duna mentén, a Szent-Endrei sziget és a Csepel-sziget körül vívott harcai színhelyére. A császári hadnak Russwurm volt a fővezére, aki Buda ostromát tervezte, de kénytelen volt beérni Hatvan visszavételével, melyben Bassompierre is résztvett. November hó végén a francia főúr elhagyta hazánkat és visszatért Franciaországba.

Bassompierre mintegy két hónapig harcolt Russwurm seregében. Hadi élményeiről napról-napra részletesen, eleven stílusban beszámol. Igen kegyetlenek voltak a harcok. Többek közt elmondja, hogy egyszer az adonyi sziget körül 8000 törököt ejtenek fogságba. Valamennyit kivégzik. Bassompierre szerint „nagyon kegyetlen dolog volt nézni, hogyan ölnek le hideg vérrel 8000 embert, aki önként megadta magát.”

Két évvel később, 1605-ben egy másik fiatal francia főúr, a Coligny-családból való Guy de Laval gróf harcol Magyarországon és ott hősi halált hal. Laval lobbanékony természetű, gyors elhatározású, vakmerő ifjú volt. Egy ízben Rómában résztvett valami egyházi ünnepen s az hugenotta létére annyira megghatotta, hogy azonnali kihallgatást kért a pápától. Franciaországba való visszatérése után pedig áttért a katolikus hitre és eljött hazánkba küzdeni a pogány török ellen.

Laval utazásának és magyarországi tartózkodásának részleteit egy bajtársának naplójából ismerjük, aki Esztergomnál vele együtt megsebesült. Ebből a naplóból tudjuk, hogy Laval fényes és nagyszámú kísérettel érkezett, út közben vadászgatott, szórakozott, bevásárlásokat tett s többek közt egy magyar sisakot evtt magának.

A francia vitézek Ulmtól Greinig hajón mennek a Dunán, Greinben kiszállnak és szárazföldön folytatják az utat Bécsig, hova szeptember 20-án érnek. Majdnem három hétig szórakoznak Bécsben, onnan október 8-án indulnak hazánkba. A szolgaszemélyzet a poggyásszal a Dunán megy, ők pedig lóháton. Laval első állomása Rohrau, ahol meglátogatja Harrach grófot, a második Somorja. Ott, a Csallóközben találkozik a császári sereggel. Embereit előre küldi Győrbe, ő maga három napig Somorján marad, elkészíti végrendeletét, majd átkel a Dunán s Új-Szönybe érkezik. Új-Szöny és Komárom közt a dunai szigeten táborozott a császári sereg egy másik része, ott Laval megismerkedett Basta Györggyel. Esztergom a várórség árulása miatt ebben az évben került török kézre s 1605 végén béke volt, ami azonban nem akadályozta meg a törököket abban, hogy Esztergomból kitörve a szomszédos területeken ne portyázzanak. Az ifjú Laval ilyen, portyázó törökök elleni harcban vesztette el életét Esztergom közelében.

1685-ben Louis de Conti herceg, fivére La Roche-sur-Yon herceg

és Lassay örgróf vesznek részt a császári hadseregnek Lotharingiai Károly vezérlete alatt a török ellen vívott háborújában.

Magyarországi viselt dolgaikat részletesen ismerteti Lassay egy munkájában, mely naplójegyzeteket és leveleket tartalmaz. Mint írja, azért megy Magyarországra, mert a párizsi léha, céltalan életet már nem bírja tovább. Augsburgban találkozik a két Conti herceggel, azután végig velük marad.

Június 3-án érkeznek Pozsonyba. Pozsonyról Lassay így ír: „Ez egy meg nem erősített s nagyon tönkre ment kis város a Duna partján; ami megmaradt belőle, az jó épület; a vár inkább kellemes lakóhely, mint erősség, egy magaslaton fekszik, nagy lakosztályok vannak benne s belőle a kilátás nem kevésbé szép, mint a saint-germain-i új kastélyból s majdnem hasonló: lábainál a Dunát látja az ember és a Csallóköz, amely 10 mérföld hosszú és több mint 3 mérföld széles. A magyar királyi koronát ott kellene őrizni, de a császár Bécsbe vitette. Amit eddig Magyarországból láttam, úgy tetszik, jobban hasonlít Francia-, mint Németországhoz, egy elég különös dologban tér el tőle, ez az, hogy, mint mondják, az egész Csallóközben és Alsó-Magyarországon egy darab kő sincs.”

Győrről és Komáromról azt jegyzi meg Lassay, hogy azok, mint erősségek százalmas állapotban vannak, amin eléggé csodálkozik, annál inkább, mert mind a két városnak a közelükben levő folyók miatt rendkívül kedvező a fekvése. Komáromban a Conti hercegeket ünnepélyesen fogadják. Ott van Lotharingiai Károly fővezér is. A huszárokról azt írja Lassay, hogy különös ruhájuk van, kis sovány lovaikon könnyen mozognak, hátukon farkasbőr-mentét hordanak, amelyre azok, akik valami hőstettet vittek véghez, sasszárnnyakat tűznek fel.

Június 18-án megérkeznek az Esztergomnál a Garam mellett táborozó császári sereghöz. Megtekintik Párkányt, ahol a Bécszet ostromló török seregnek Szobieszki János által történt tönkrevérése után Lotharingiai Károly 1683. szeptember 12-én fényes győzelmet aratott és Esztergomot is bevette. Esztergom romokban hevert, az ostrom alatt teljesen leégett, mindössze két ép háza maradt. Láthatók benne Lassay szerint egy nagyszerű templom maradványai, mely egészen márványból lehetett építve s melynek egy épen maradt kápolnájából a törökök mecsetet csináltak. Ez a „nagyszerű templom” az 57 méter hosszú és 19 méter széles régi székesegyház volt, melyből csak a déli oldalán álló Bakócz-kápolna maradt meg.

A Dunán Lotharingiai Károly hidat veret és serege megindul Érsekújvár ostromára. A városon kívül a törökök és magyar huszárok közt kisebb csatározások folynak. Egy ilyen összetűzés alkalmával Conti herceg könnyebb sebesülést kap. Érsekújvár ostroma is megkezdődik, ott vannak a franciák is. Egy magyar főúr ezt írja róluk: „... tegnapelőtt érkezék ide a francia király sógora: deli iffiu ur, Princ Conti... számtalan francia kavalírral... vadnak 400, rettenetes költséget tesznek.” Érsekújvár ostroma abbamarad, mert híre jön, hogy a törökök Esztergom visszavételére készülnek. A császári hadsereg, benne a franciák, elvonul tehát Érsekújvár alól, átkel a Dunán s augusztus 16-án Esztergom mellett megveri a törököt. Lotharingiai Károly három nap mulva Érsekújvárt is beveszi. Ennek ostromában még részt vesznek a Conti-

hercegek, utánna visszatérnek hazájukba. Lassay Magyarországon marad és Buda felé vonul a császári hadsereggel, mely Vác mellett üt tábor. Vácról azt jegyzi fel a francia, hogy az nyomorúságos, felégetett város, erősségét kivonulásukkor a törökök félig levegőbe röpítették. Szeptember 20-ig időzik a váci táborban, akkor véget ér magyarországi katonáskodása.

Lassay részletesen elmondja mindazokat a hadi eseményeket, melyekben a Conti hercegek társaságában részt vesz. Egyik levelében pedig megrajzolja az ország általános képét. Franciaországban — mint írja — kifogástalan állapotban vannak a várak s a hadseregről még télen is gondoskodás történik. Magyarországon mindennek ellenkezőjét tapasztalja. Győr és Komárom, a birodalom védőbástyái tönkre vannak téve, belőlük lehet következtetni a többiekre. Katonában nincs hiány, mert az életnek ebben az országban nincsen értéke; csak meg kell fizetni, ember ott mindig bőven akad.

Louis de Conti herceg csak egy évvel élte túl a magyarországi kitérőútját. Fiatalon, 26 éves korában meghalt himnlőben. Massillon, a híres hitszónok mondott sírja felett gyászbeszédet, melyben részletesen ismertette a hercegnek az 1685-i török háborúban, az esztergomi csatában és az érsekújvári ostromban tanúsított hősiességét és megemlékezett emberséges lelkére valló közbelépéséről, mellyel sikerült Érsekújvár kifosztását megakadályoznia.

Az 1664-i szentgotthárdi ütközetben résztvevő mint szemlélő egy francia katolikus pap, aki a francia sereg németországi útjáról s magyarországi harci cselekményeiről érdekes naplót hagyott hátra. Nevét nem ismerjük, valószínű, hogy mint házi káplán urát Brissac herceget kísérte Magyarországra. Naplója szerint a francia gyalogság, mely gróf Coligny altábornagy vezetése alatt Németországon át jött, Bécs és Grác érintésével, Radkersburgban július 8-án találkozott az Olaszországból érkezett francia lovassággal. Onnan a franciák Muraszombatba mentek, ott egyesültek a császári hadsereggel s együtt vonultak Szentgotthárd irányában. Amerre elhaladtak, mindenütt nyomorúságos állapotokat találtak. A mocsaras, ingoványos és egészségtelen vidéken rettentő rosszak voltak az utak. A hidak elpusztultak. Sok helyen fatörzseken, rőzsekötegeken és emberi hullákon jártak, máshol a gyalogos katonáknak vízben kellett gázolniok, egyik kezükben levett ruhájukat, a másikban puskájukat tartva. A falvakban senki sem lakott, lakóik az erdőkben bujdosnak s ott rablásból, fosztogatásból éltek. A franciák lépten-nyomon holtakba és haldoklóba ütköztek, ezek jórészt a császári hadsereg hátramaradt katonái voltak, akik az éhezéstől elgyengülve nem tudták folytatni útjukat s ott heverték a kerítések aljában, a bozótokban s a kátyúkban cipő, süveg és fegyver nélkül. A haldoklókon próbáltak segíteni, enni-inni adtak nekik a pap meggyóntatta őket. Egy helyen egy asszony hullájára akadtak, két gyermek volt mellette, az egyik meghalt, a másik még élt és halott anyja emlőjét szívta. Ellátásuk igen rossz volt, a Grácban összevásárolt élelmiszerekből éltek, a rossz úton nehezen ment a szállítás, a császári hadvezetőség nem törődött velük. Különösen kenyérben szenvedtek hiányt, még Colignynak sem jutott elég belőle; ahol hozzájutottak, ott igen nagy árat kellett fizetni, egy aranyba került egy cipő. Amellett állandóan török vagy ta-

tár seregek támadásától kellett tartaniok. Nem csoda, hogy a katonaság elégedetlen volt és zúgolódott a főtisztek ellen, hogy Franciaországtól távol ilyen kockázatos vállalkozásba vitték bele őket.

A napló érdekes adatokat tartalmaz az augusztus 1-én lefolyt szentgotthárdi ütközetről. A törökök tábora gyönyörű látványt nyújtott. Színkör formájában helyezkedtek el a Rába mögötti magaslatokon. Sátraik különböző színűek voltak, kékek, vörösek, zöldek, sárgák. A nagyvezér sátorát zöld vászonnal vette körül. Esténként az egész tábor hangosan imádkozott, háromszor elharsogták ugyanazt az imát, azután a trombitások öten-hatan egy csoportba verődve szépen muzsikáltak, a franciák élvezettel hallgatták őket. A csata alatt a német csapatok gyávan viselkedtek, megfutamodtak s mikor a franciák megverték a törököket, akkor a németek visszajöttek és részt akartak venni a zsákmányolásban. A francia tisztek azonban lövettek rájuk és megakadályozták őket az elesett törökök kifosztásában. A naplóíró szerint a győzelem nagyrészt a franciák hősiességének volt tulajdonítható, de rájuk is meglepetés-szerűen hatott, nem számítottak reá. „Alig értettük meg, — írja — hogy a folyón átkelt 12.000 törököt mikép verhetne meg 4000 olyan emberünk, kiknek fegyelme bajtársaik megfutamodása miatt gyenge lábon állhatott.” Montecuccoli odajött hozzájuk, elvonult ezredeik előtt és köszönetet mondott Colignynak és tábornokainak, amiért „megmentették a császárságot.” Megígérte, hogy a franciák vitézségéről jelentést tesz a császárnak s az köszönetet mond majd érte a francia királynak.

A zsákmány nagy része a franciák kezébe került. A vízbe fulladt törököket is kihalászták és megmótózták. „Sok jó dolgot találtunk, — írja a pap — különösen azokban a zsebecskékben, melyeket a törökök a kapucinusok módjára hónuk alatt viselnek, s melyekben sok arany és ezüst-pénzre akadtunk.”

A csatában a francia seregből mintegy kétszáz ember esett el, többen a főrangú tisztek közül is. Egy kis zászlós, a 16 éves Puisieux, aki bátyja ezredében szolgált, mikor látta, hogy a törökök egész tömege veszi körül s élete menthetetlen, beburkolódzott zászlájába, úgy halt meg a támadás közepette.

Érdekes a napló ama részlete is, mely a Szentgotthárdra érkező magyar csapatokról szól. Eszerint a szentgotthárdi csatában magyarok nem vettek részt. Róluk így ír a francia: „A mai napon (augusztus 3-án) 6000 magyar harcos csatlakozott hadseregünkhöz. Reggel 10 órakor vonultak be táborunkba nagyon szép rendben; mind jól megtermett és jól felszerelt ember. Nem maradtak sokáig velünk; de a rövid idő ellenére is alkalmam volt főbb embereikkel beszédbe ereszkednem, különösen Budiani (Batthyány) gróffal, aki e csapatokat vezényelte... Elmondta, hogy szerettük volna, ha velünk lett volna a csata napján, mert ők nem szöktek volna meg olyan gyávan, mint a németek... Mielőtt felszedték sátorfájukat, táborunkba jöttek, hogy a katonáink által zsákmányolt különféle holmikat összevásárolják. A zsákmány kapóra jött nekik, mert majdnem úgy öltözködnek, mint a törökök, csak turbánt nem viselnek... Fejükön prémmel szegett hosszúkás posztósüveget hordanak...; ez az egyetlen dolog, amiben a törököktől különböznek. Ugyanolyan lovakon ülnek, hasonló nyeregben; egyforma

kantárjuk és csótárjuk van, a törökökhöz hasonlóan ülnek a nyeregben, tudniillik igen rövid kengyellel, ami miatt lábszáraik rendkívül meghajlanak.

Augusztus 7-én a franciák már Németújvár mellett táboroznak s augusztus 14-én Kőszegen és Sopronon át Bécsbe érkeznek. Kőszegen Zrinyi Miklós jó barátjával, Vittnyédy Istvánnal ismerkedtek meg, az meg a fia velük ment Bécsbe, ahol Zrinyi Miklós meglátogatta Brissac herceget.

Azoknak a franciáknak sorát, akik a török ellen hadakozni hazánkba jöttek, 1737-ben Pierre de Bauffremont őrgróf zárja le, aki utazásáról és a hadjáratról, melyben fivérével együtt résztvett, naplót hagyott hátra. E napló szerint jún. 10-én indul el Párizsból. Lunéville-ben tiszteleg a királynál, beleszeret a királyné egyik udvarhölgyébe s nehéz szívvel vesz tőle búcsút. Besançonban csatlakozik hozzá a fivére. Ezt is gyengéd kötelékek fűzik egy hölgyhöz, aki megsiratja, de szerencsére még az nap vigasztallóra talál egy másik tisztben.

Ez a két lobbánékony, szerelmes természetű, csél-csap francia ifjú Strassburgon és Németországon át Ulmba érkezik. Az utat már nem lóháton teszik meg, hanem postakocsin, nagyobb fegyveres kíséret nem megy velük, csak néhány szolga. Ulmból Bécsbe ekkor már — mint írják — rendes közlekedés van a Dunán, minden héten egyszer megy a hajó. Ők azonban vesznek egy csónakot s élelmiszereket és öt napi hajózás után Bécsben kötnek ki. Ott Stein altábornagy, akinek francia felesége unokanővérük s akivel utazásuk ügyében előzőleg leveleztek, szívesen fogadja őket. 8 napot töltenek Bécsben, tisztelegnek a császárnál és császárnénál, megismerkednek osztrák főurakkal s miniszterekkel. Bécsből azután Pozsonyba hajóznak. Ott kiszállnak, örülnek, hogy magyar földre tehetik lábukat és a városban sétát tesznek. A Dunán ők is igen sokat szenvednek a szúnyogoktól, melyek ellepik még az ételeket is és éjjel nem hagyják aludni őket. Pesten megállapodnak és megtekintik. Bauffremont azt jegyzi fel róla, hogy kicsiny, de jól megépített város, csinos házai vannak, köztük legkiválóbb a Rokkantak háza, bár a párizsi hasonló palotával nem állja ki a versenyt. Homlokzata hatalmas, de dísztelen. Közepén szép kápolna, két oldalt tribünökkel, négy udvara van, a legénységi szobákban 46 katonára és 6 nő számára van hely, tiszt lakások is vannak benne, azonkívül kórház, gyógyszerház, a betegeket szerzetesek ápolják, ha az egész elkészül, négyezer katona elfér majd benne. A Rokkantak háza, a későbbi Károly-laktanya, a mai Központi városháza, 1716 és 1728 közt épült Martinelli császári építő-mester tervei alapján s mintegy száz éven át a régi Pest legnevezetesebb középülete volt.

A franciák Pesten azután megint csónakba szállnak. Egyszer Tolnánál kötnek ki, két ízben pedig nyílt mezőn, azután elérik a Dráva torkolatát, elhajóznak Pétervárad előtt, melyet Bauffremont megtekint s részletesen leír, majd Zimonyban éjszakáznak. Másnap Stein ajánlólevelével Belgrádban felkeresik Nesselrode főkomisszáriust, aki meghívja őket ebédre és egy francia káplár segítségével, aki egy osztrák ezredben szolgál, lovakat, kocsikat és a hadviseléshez szükséges tárgyakat vásárolnak.

Az a török elleni hadjárat, melyben a két fiatal francia főnemes

részt akart venni, az 1737-i balsikerű expedíció volt. Fővezérül eredetileg Pálffy János grófot szemlélték ki, őt azonban mellőzés érte s a fővezérséget a hadvezéri dicsőségre vágyó Lotharingiai Ferencre bízta. A hadjáratot tulajdonképpen Seckendorff tábornagy vezette.

Seckendorff Viddin várát akarta először ostrom alá venni. Lotharingiai Ferenc azonban Niš mellett döntött. Megindult tehát a sereg Szerbián át úttalan vidékeken, rekkenő hőségben és július 23-án bevette Niš-t. Viddin ostroma nem sikerült. Az osztrák hadsereg a lenézett, készületlen ellenséggel szemben tehetetlennek bizonyult, sőt a török Niš-t is visszafoglalta. A kudarcnak a hadvezetés tökéletlensége, az élelmezés hiányossága, a hadsereg szétforgácsolása egyformán oka volt. Mivel a boszniai és oláhországi harcokról is kedvezőtlen hírek érkeztek, a bécsi udvarban megijedtek és Seckendorffot visszavonulásra szólították fel.

Erről a csúfos kudarcha fulladt hadi vállalkozásról mint szemtanú Bauffremont naplójában pontosan és részletesen beszámol. Július 23-án indulnak Belgrádból, hogy a császári hadsereghez csatlakozzanak. Utazásuk rengeteg fáradtsággal, éhezéssel, nélkülözéssel jár együtt. Vad ország, amelyben járnak, földje jó, de nincs megművelve, a falvak ritkák, öt-hat órányira esnek egymástól, lakosaik nyomorúságos viskókban laknak, kukoricakenyéren élnek, sok köztük a tolvaj és csavargó. A postát lovak helyett ökrök látják el. Egy hét múlva elérik a Niš előtti táborozó hadsereget. Lotharingiai Ferenc fogadja és ebédre meghívja őket. A táborban nagy a nyomor, sok a beteg, Bauffremont is váltólázat kap, szalma a fekvőhelye. A csapatok élelmezése nagyon silány. Užice ostroma alatt szilva egyetlen táplálékuk. A császári hadseregben uralkodó állapotokról ezt írja a francia: „A császári szolgálatot a mienkkel nem lehet összehasonlítani, mi mindannyian ugyanannak az úrnak alattvalói vagyunk, míg a császár szolgálatában csupa idegenek vannak, akiknek nem fekszik a szívén fegyvereinek dicsősége, akik csak a maguk dolgaival törődnek s visszavonulnak, mihelyt a császár szolgálatában meggazdagodtak.“

Bauffremont azzal vádolja Seckendorffot, hogy járatlanságával és lelkiismeretlenégével tönkretett egy szép sereget és ezért megérdemelte, hogy visszatérte után fogságba vetették és felelősségre vonták.

A visszavonuláskor Bauffremont Péterváradig a modenai herceg fogatán kap helyet. Váltóláza annyira súlyosbodik, hogy kénytelen Péterváradon maradni. Oda Belgrádból elhozatja kocsiját és poggyászát. azután bérel Pestig négy lovat s egy szekeret szolgálai s a poggyász számára és amikor egészségi állapota pár nap múlva megengedi, a hajóhídon átkel a Dunán „Ratzeestat“ (Újvidék) nevű mezővárosba, hol egy német orvos jó orvosságot ad neki a láz ellen.

Újvidékről az Alföldön át vitt az útjuk. Négy napig mentek. Két ízben egy-egy faluban éjszakáznak, két ízben a szabadban. Egy éjjel nagy vihar és eső lepi meg őket. Újvidéktől Pestig sem folyó, sem fa nem akad útjukba. A vidék még nem heverte ki a török uralmat és nem sokban különbözik Szerbiától. A lakók földbe ásott kunyhókban laknak. Igen szegények, silány minőségű boron kívül semmi sem kapható tőlük, úgy hogy utazóink, ha nem hoztak volna ennivalót magukkal, éhen haltak volna. Pestre megérkezve újabb lovakat bérelnek, négyet

maguk, hármat szolgálk számára. Szeptember 3-án utaznak el Pestről Bécsbe. Útirányuk: Buda—Piliscsaba—Piszke—Szőny—Gyönyő—Győr—Hegyeshalom—Bruck—Bécs. Mikor Budát elhagyják, jól megművelt, németek-lakta vidéken mennek át, azután is a Duna mentén félóránként találunk egy-egy falut, melyek össze sem hasonlíthatók a Szerbián s az Alföldön látott falvakkal.

Szeptember 7-én érnek Bécsbe, ott három hétig kipihenik a szerbiai hadjárat fáradalmait, azután közel félévi távollét után visszatérnek hazájukba.

VII.

A magyarországi török világ néhány francia tanuja.

A középkorban, mint láttuk, francia zarándokok, katonák, követek, papok, mesteremberek stb. gyakran tartózkodtak és utaztak át Magyarországon. A Balkán-félszigetre és a Szentföldre Franciaországból erre, a Duna mentén vezetett a tengeri útnál hosszabb, de biztosabb s veszélytelenebb szárazföldi út. Azok a franciák is, akik Lengyel- vagy Oroszországba igyekeztek, nem egyszer útba ejtették hazánkat s a Felvidéken vagy Erdélyen át mentek Keletre. Mióta azonban a török a XVI. században Magyarország tekintélyes részét hatalmába kerítette és jóformán az egész ország állandó hadszínterré változott, a közlekedési viszonyok nagyon megromlottak. Török kézre került Buda, melyen át hazánk főútvonala vezetett, s ezért az ország egyes részei közt megszakadt a kapcsolat. Az örökös hadi állapot másik következménye volt a személy- és vagyonbiztonság majdnem teljes hiánya. Nem csoda hát, ha a török hódoltság korában nagy elszántság, vállalkozó kedv és befolyásos ajánlólevelek kellettek ahhoz, hogy valaki Magyarországon az utazást megkockáztassa.

Ilyen tekintélyes és vállalkozó szellemű utazó volt Augier-Gislain de Busbecq (*Busbequius*) francia származású diplomata, aki 1554. december havában mint I. Ferdinánd császárnak Szolimán szultánhoz küldött követe átutazott hazánkon. Nagy kíséret ment vele, több kocsi, ló, sok poggyász, nagyszámú szolgaszemélyzet. Egy tudós német orvost is vitt magával az útra. Béctől Budáig kocsin, illetve lóháton, Budától Belgrádig az útát csónakokon teszik meg, melyeket a törökök bocsátanak rendelkezésükre.

Busbecq magyar területen először Komáromban áll meg. Az ottani várkapitány, Pax János 16 huszárt ad melléje, akik az Esztergomba vezető út feléig elkísérik. Három órai menés után 4 török lovasat látnak, erre a huszárok visszafordulnak, a török katonák pedig odajönnek és csatlakoznak hozzájuk. Folytatva útjukat mintegy 150 főnyi török lovassággal találkoznak. A törökök festett pajzsaikkal és lándzsáikkal, gyémántokkal díszített szabványokkal, tarka tollbokrétáikkal, vakító fehér turbánjaikban, bíborvörös és sötétzöld ruháikban, fényes szer számú, pompás lovaikon gyönyörű látványt nyújtottak.

Miután a török tiszték a császári követet udvariasan köszöntötték, a díszes sereg elkísérte Esztergomba, hol elszállásolták őket. Busbecq magával hozott ágýában aludt, a többiek padlóra terített vastag gubancos szőnyegeken lepedők meg vánkosok nélkül török módra. Másnap Busbecq meglátogatta a szandzsákhéget, azután ismét török lovaság kíséretében tovább utazott Budára.

Budán egy magyar ember házában kapott szállást. Minthogy a budai basa beteg volt, egyelőre nem fogadhatta és ezért több napig ott kellett vesztegelnie. Többször voltak nála törökök vacsorára, vonzotta őket a bor s ha módjukban volt, leitták magukat. Gyakran meglátogatták a janicsárok is. Hosszú, földig érő ruhában, fejükön magas süveg-gel, amelynek vége hátul lelógott s amely ezüstös, gyöngyös homlok-dísszel volt ellátva, rendesen párosával jöttek. Amikor beléptek, mélyen meghajtották magukat, majd sietve odamentek a követhoz, megérintet-ték kezét vagy ruháját, mintha meg akarnák csókolni s nárcisz- vagy jácintcsokrot nyújtottak át neki. Azután gyorsan hátrafelé menve az ajtónál megálltak, kezeiket alázatosan mellükre kulcsolták, szemüket lesütötték és szótlanul várakoztak, míg valami ajándékot nem kaptak, azután ismételt főhajrással és hangos szerencsekívánással búcsút mondtak. Busbecq, ha nem tudta volna, kikkel van dolga, inkább szerzeteseknek, mint katonáknak nézte volna őket és csodálkozott, hogy a németek annyira rettegnek tőlük.

Busbecq tizenhárom évvel Buda elfoglalása után járt ott. Az ekkor már a teljes pusztulás képét mutatta. Egykori szép házai, melyekben török katonák tanyáztak, romokban heverték vagy gerendákkal alátámasztva összeomló félben voltak. A törökök nem gondozták és tatarozták őket, nekik csak az volt a fontos, hogy lovaikkal a fagy, a nap heve s az eső ellen valami védett helyen meghúzódhassanak, egyébbel nem törődtek. A törökök — mint Busbecq írja — egvebiitt sem barátai a díszes épületeknek, azok szerintük kevély, hivalkodó, gyarlóságának tudatában nem levő lélekre mutatnak. Főuraik kedvelik a kerteket s fürdőket, tágas épületekben laknak, de azokban sincs nyoma a fényűzésnek. Így élnek a magyarok is. Magyarországon is Buda és talán Pozsony kivételével nincsenek városok, melyekben fényesebb épületek volnának. Ezt történetükkel lehet megmagyarázni. A háborús életmód, az állandó katonáskodás és táborozás miatt nem fejlődhetett ki bennük az építkezési kedv s a lakóház megbecsülése.

Mikor a basa betegségéből végre felgyógyul, fogadja a császári követet és meghallgatja a török katonaság féltelenségei és rablásai miatt emelt panaszokat. Azután Busbecq tovább utazik Keletre. Azért megy a Dunán, mert ez az út biztosabb és rövidebb, mint a szárazföldi. A Dunán nem kell „a magyar hajdúk” rablótámadásaitól félniök és öt nap alatt Belgrádba érnek, míg Kocsin az út tizenkét napig is eltartana. Busbecq bárkáját egy huszonnégy evezős csónak vontatta, emberei két evezős csónakokon ültek. Éjjel-nappal mentek rövid pihenésekkel. Busbecq csodálta, hogy az evezősök ködös időben, holdtalan éjszeleken, heves szélben is milyen gyorsan eveztek, pedig vizimalmok, fatörzsek és faágak is sok helyen akadályozták őket munkájukban. A bárka ezért nem egyszer óriási robajjal csanódott a parthoz, azt hitte Busbecq, hogy darabokra török. Budán túl az egyetlen magyar helység, melyet Busbecq megemlít. Tolna, hol kitűnő fehér bort kapnak és a lakosság igen szívesen fogadja őket.

1621-ben egy másik francia diplomata Louis Deshaves de Courme-min utazott át hazánkon Kontantinápolyba. Deshaves XIII. Lajos francia király udvari embere volt. Ura megbízásából sokat tartózkodott külföldön: Németországban, Dániában, Oroszországban, Perzsiában,

Törökországban. Ő is belekeveredett abba az összeesküvésbe, melyet Gaston orléansi herceg és Medici Mária XIII. Lajos és Richelieu ellen szőtt és az összeesküvők megbízásából kétszer járt Németországban. Második útjáról való visszatértekor Montmorency herceg sikertelen felkelése után azzal együtt elfogták, halálra ítélték és lefejezték.

Deshayes három ízben járt Keleten és jól ismerte a török birodalmat. 1621-iki útjáról egy hatalmas sok képpel díszített munkában számolt be. E művét Jeruzsálemnek és a Szentföldnek pontos és részletes leírása tette különösen érdekessé és éppen azért három kiadást ért meg. Mint Montaigne az úti naplóját, úgy Deshayes is könyvét nem ő maga írta, hanem tollba mondotta titkáranak, ezért benne harmadik személyben szerepel.

A könyvében leírt levantei útjára, miként előszavában olvassuk, a következő esemény adott alkalmat. XIII. Lajos értesült arról, hogy az örmény keresztények Jeruzsálemben és Bethlehembben megvesztegetvén a török hivatalnokokat birtokukba vették a szent helyeket és az őrizetükkel megbízott ferencrendieket el akarták űzni. Ezért a francia királyt Deshayes-t azzal bízta meg, hogy Magyarországon át utazzék Konstantinápolyba, a szultánnál tegye szóvá e visszaéléseket és kérje orvoslásukat. Az útirány megválasztásánál döntő szerepet játszott az a körülmény, hogy Deshayes szerint Párizsból Konstantinápolyba hazánkon át vezetett a legjobb és legkényelmesebb út, melynek egy részét kocsin és hajón lehetett megtenni és hogy királya megbízásából az egész kereszténységet érdeklő bizonyos ügyekben Deshayesnek II. Ferdinánd osztrák császár- s magyar királlyal is kellett tárgyalnia. Április havában indult el Strassburgból, ott kezdődik az útleírás. Bécsben nyolc napot töltött. 400.000 frankot vitt magával, XIII. Lajostól kapta, hogy ebből az összegből a szent sírnál díszes kápolnát építtessen. A császár, midőn erről tudomást szerzett, azt a tanácsot adta neki, hogy ennyi pénzzel ne kockáztassa meg a Magyarországon való átutazást. A francia azonban megmaradt eredeti terve mellett és május 22-én Bécsben a Dunán útra kelt Magyarországra. Bécsből a császár a Duna-menti várparancsnokoknak rendeletet küldött, hogy a francia követet illő fogadtatásban részesítsék s érkezéséről a török hatóságokat értesítsék, hogy azok is gondoskodjanak ellátásáról és útjának zavartalan folytatásáról.

Béctől Belgrádig Deshayes és társai a Dunán egy Linzben bérelt hajón tették meg az utat. Első állomásuk magyar földön Pozsony volt. Hogy nagyobb biztonságban legyenek, Pozsonytól Győrig nem az Öreg-Dunán mentek, hanem a déli Kis-Dunán, a mosonyi ághban. Azért választották ezt az utat, mert ez a Duna-ág nagyon kanyargós s ezért kevesebb rajta az utas, mint az Öreg-Dunán és mert nem tartották kíváncsinak, hogy az Öreg-Duna északi partján táborozó császári hadsereggel valami összeütközésük legyen. A Kis-Dunán kellemes és zavartalan volt az útjuk. Nem siettek, csak nappal eveztek, mert igen sötétek voltak az éjszakák s a sok sziget és a sok fa miatt nagy óvatosságra volt szükség. Éjjel helységeken nem szálltak meg, nem akarták, hogy valami támadásnak legyenek kitéve, amíg biztos helyre nem érkeznek. Amikor beállt az est, kiválasztottak maguknak egyet az erdővel borított szigetek közül, melyeknek a Duna bővében van és miután lakatlan voltáról előbb meggyőződtek, kikötöttek és „török módon“ tábort ver-

tek rajta. Csónakjukat a part mellett faágakkal befedték, ők maguk pedig a sziget legsűrűbb részében sátort ütöttek, tüzet raktak, megvacsoráltak és ott töltötték az éjjelt. Pozsonytól Magyaróvárig tíz, onnan Győrre tizenkét óráig tartott az útjuk.

Győrben kiszálltak, mert az, mint erősség érdekelte Deshayest, ami érthető, hiszen tudjuk, hogy Győr a török előnyomulás következtében a XVI. század második felében fontos végvárrá, Nyugat védőbástyájává fejlődött; az volt a hivatása, hogy a törököt Nyugat felé vezető hódító útjában feltartóztassa. A francia követ megtekinti tehát a várat és diplomátánál szinte meglepő szakszerűséggel leírja, sőt le is rajzolja. A városról azt írja, hogy házai igen alacsonyak és silány módon vannak megépítve, ahogy az a megerősített városokban szokás. Közepén katonai gyakorlóter van; löeőrrel hajtott szép malmai vannak, s bővelkedik lő- és élelmiszerben. Az a tíz mérföldnyi terület, mely Győr és a török kezén levő Esztergom közt van, parlagon hever, mert a béke ellenére ez a vidék állandóan ki van téve a törökök portyázásainak.

A franciát Győrött Preiner János várkapitány fogadta. Elébe küldte kocsiját s a vár egyik bástyájában lévő lakásán nagy tisztes-séggel látta vendégül. Hosszabb időre Győrben akarta tartani, Deshayes azonban a város megtekintése után visszatért hajójára. A várparancsnok egy gályát is felajánlott neki, azt sem fogadta el, mert előbb rendbe kellett volna hozatnia és azon csak másnap folytathatta volna az útját.

Győrből öt óra alatt Komáromba eveznek. Ott is kiszáll Deshayes. A várkapitány kíséretével együtt a vár egy tágas épületében szállásolja el. Megtekinti, leírja és lerajzolja Deshayes a komáromi várat is és többek közt ezt mondja róla: „Bárminő mozgalmak voltak is Magyarországon, Győr és Komárom mindig megmaradt a császár uralma alatt, azért mert a magyarokkal kötött szerződés értelmében a császár német helyőrséget tart bennök, a németek pedig hűségesebbek, mint a magyarok, kiket a többi erősségekben tartani kötelek.” Deshayes e véleménye nyilvánvalóan a győri s komáromi várparancsnokokkal való beszélgetéseken alapszik. Az utóbbi ebben az időben a hírhedt magyargyűlölő, Komárom városának lakosságát vérgigéző szíjpolozó Reiffenberg Tódor János volt. Ami pedig a német s idegen zsoldosok megbízhatóságát illeti, ezek hűséges katonái lehettek a császárnak, de — mint tudjuk — a magyar városok és falvak népét a legkegyetlenebb módon zsarolták s az országot még a törököknél is nagyobb kíméletlenséggel pusztították.

Komáromból Deshayes futárt menesztett a budai basához, a magyarországi és szerbiai török hódoltsági területek kormányzójához, hogy fogadására tegye meg a szükséges előkészületeket. A futárt Bethlen Gábor katonái elfogták és a vele lévő levéllel Érsekújvárra vitték. Ott azonban a várkapitány szabadon bocsátotta és elkísértette a török-magyar határig. A futár eleget tett tisztségének és nyolc nap múlva hozta a választ, mely szerint a törökök a követet, mint „a szultán barátjának, a francia császárnak hívét” mindenütt szívesen látják.

A komáromi várparancsnok a francia vendég érkezését megizentve az esztergomi szandzsákbégnek és rendelkezésére bocsátott két gályát 30 evezőssel és 4 kis csónakkal s egy kapitány vezetésével álló őrséget adott melléje, amely elkísérte a határig. Az egyik gálya vontatta a bárkát, melyben a franciák az utat Linztől Komáromig megtették. A

kapitány a Duna-menti Mocs községnél azután írás ellenében átadta őket a török csausznak s egyéb esztergomi előkelőségeknek, akik a franciáknak és a komáromi kíséret tagjainak csónakjukon ebédet adtak. Ebéd után a császár gályái ágyúikkal és muskétáikkal üdvölvéseket adtak le és visszaeveztek Komáromba, a francia vendégek pedig továbbmentek és kiszálltak Esztergomban.

Esztergom, a vár is, meg a város is, siralmas állapotban volt, mert — mint Deshayes írja — „a törökök elpusztításukban éppen annyi örömet találtak, mint amennyi fáradságukba került a felépítésük a magyaroknak.“ A török viszonyokhoz képest elég szép lakást kaptak. Ágyak nem voltak benne, csak földre terített szőnyegek, azért Deshayes máshonnan hozatott beléje ágyakat és bútorokat.

Esztergomban útrakelve elhajóznak Visegrád és Vác mellett. Budától fél mérföldnyire a Dunán két csausz fogadja őket néhány jani-csárral. Buda remek fekvése, szép, termékeny vidéke, kellemes éghajlata miatt nagyon tetszik Deshayesnek; azt írja róla, hogy igazi fejedelmi székhely, melyet maga a természet jelölt ki erre a célra. A királyi vár a teljes pusztulás képét mutatja. „A nagy és pompás épületek, — írja Deshayes — melyeket ma félig elpusztult állapotban lát az ember, arról tanúskodnak, hogy az (a királyi palota) belül is igen szép volt: de mióta a Nagy Úr birtokában van, azóta leginkább katonák lakják, akik csak ideiglenesen tartózkodnak benne s mivel csak a zsoldjukból élnek, nem törődnek az épületek jó karban tartásával, nem áldoznak egy csapszeget sem rá, hagyják beomlani a tetőt és elpusztulni a szobákat; a földolog az, hogy fedél alatt legyenek, egyebet nem kívánnak: ha egy szoba tönkremegy, inkább a pincében húzódnak meg, semhogy valamit költsenek rá.“ A keresztény lakosság száma csekély. A kereskedelem pang, csak néhány janicsár kereskedik lovakkal és birkákkal. A helyőrség a sok tisztén kívül mintegy 9000 katonából áll. A Dunán állandóan 30 felfegyverzett gálya horgonyoz.

Mikor Deshayes megérkezik, meg akarja látogatni a basa helyettesét, a kajmakámot és selyemszöveteket s egyéb ajándékokat küld neki. Az díszes fogatot küld érte tisztek kíséretében és ünnepélyes külsőségek közt fogadja.

Budától Belgrádig a francia követ egy csauszból és janicsárokból álló kísérettel megy lefelé a Dunán. Összesen harmincketten voltak. Csónakjukat egy török gálva vontatja. Útjuk igen élvezetes volt. Deshayes így írja le: „A Dunában... itt még több a sziget, mint a császári területen s ezek elragadó látványt nyújtanak azoknak, akik mellettük elhaladnak, nagyon kellemessé teszik őket a nagy szálas erdők, melyekkel borítva vannak: úgy hogy az utazás Budától Belgrádig csak egy séta, mely egyáltalában nem volt unalmas... Száztíz óra (tehát valamivel több, mint négy nap) alatt tettük meg az utat, éjjel-nappal egyfolytában mentünk.“ Út közben kitünően vannak élelmezve. Mindenütt, ahol kikötnek, várja őket az ebéd vagy vacsora, melyeket az egyes községek voltak kötelesek szolgáltatni. A francia követet bántotta, hogy miattuk a „szegény népet“ ennyire megzsarolják, de némileg megvigasztalódott, mikor látta, hogy a csausz az átvett ételekről és italokról elismervényt ad s ennek alapján azok árát beszámítják a kharadzsha.

vagyis abba az adóba, melyet a keresztény lakosság vallása szabad gyakorlása fejében fizet a szultánnak.

Deshayes-hez hasonló vándor diplomata és világutazó volt Aubry de La Motraye protestáns francia nemes is, aki, miután vallásának gyakorlása hazájában akadályokba ütközött, 1698-ban Konstantinápolyba költözött, majd huszonöt éven át Európa, Ázsia és Afrika különböző országaiban élt és utazott. Több évig XII. Károly svéd király szolgálatában állott. Ekkor megismerte az észak-európai országokat is és ura megbízásából mint követ két ízben ment Benderből Konstantinápolyba. Ha kellett, theologus és archeologus is volt. Ahol járt, mindenütt gyűjtött feliratokat s egyéb ókori régiségeket.

Amikor beleunt a sok vándorlásba és Konstantinápolyba letelepedett, eseményekben gazdag életének tapasztalatait egy, először angolul, majd franciául megjelent nagy könyvben foglalta össze. Ebben a munkájában megismerteti velünk mindazokat az országokat, népeket, udvarokat, városokat, melyeket utazásai során alkalma nyílt látnia és sok érdekes történetet mond el korának híres embereiről, kikkel sorsa összehozta.

La Motray útja három esetben hazánkon vezetett keresztül. Először 1712-ben fordul meg nálunk, amikor Konstantinápolyból Németországba megy. Belgrádból jön, Eszéknél átkel a Dráván s a bellyei mocsaras területen át vezető, 8 ezer lépés hosszú és 7 lépés széles fahídon azután Pécsen, Szigetváron át Kanizsára s onnan Körmenten és Sopronon át Bécsbe érkezik. Ez a vidék nagy részében nemrég szabadult fel a török uralom alól s a francia utazó érdeklődéssel nézi annak maradványait. Kanizsáról azt írja, hogy az fekvésénél fogva erős vár, minden oldalról mocsarak veszik körül, melyek megközelítését nagyon megnehezítik. Kanizsa a török időkben valóban hatalmas vár volt és Szigetvár eleste után a Dunántúl védőbástyája a török ellen. 1600-tól 1690-ig a törökök bírták. (1702-ben, amikor La Motray látta, a várfalak már nem voltak meg. Később a környező mocsarakat is kiszárították.

Németországból visszafelé Magyarországon át franciánk más útát választ. Mint Deshayes, ő is Bécsben hajóra száll, mert látni akarja Budát, Szegedet és Temesvárt. A Dunán elhajózik Pozsony, Győr, Komárom és Esztergom mellett és egy-két mondatban ismerteti mindegyik város történeti s földrajzi nevezetességeit. Budán másfél napig időzik. Nagy vonásokban vázolja Buda történetét a török hódoltság korában és ismerteti a viszontagságokat, melyeken keresztülment s amelyeknek nyomai 1714-ben, Buda visszafoglalása után 28 évvel még jól voltak láthatók. „A rések, — írja — melyeket az ágyugolyók és bombák ütöttek, még nincsenek helyreállítva. Dolgoznak ugyan benne, de nagyon lassan. Azt mondták nekem, hogy az utolsó háború (1686) óta a várost elég jó védelmi állapotba helyezték. Igen nagy kiterjedésű s felső és alsó városra oszlik.” Felsorolja azután a különböző nemzetiségeket és vallásfelekezeteket, melyek Budát lakják, ismerteti a fürdőket és a török mecseteket, melyeket keresztény templomokká alakítottak át. Pestről azt jegyzi fel, hogy az is elég nagy város, de igen el van hanyagolva és gyér a lakossága. Az igazság az, hogy Pest Buda visszavétele után némi fejlődésnek indult és I. Lipót 1703-ban szabad királyi várossá emelte. A számtalan harc s a pestis pusztításai következtében

azonban népessége nagyon megfogyatkozott, úgy, hogy 1710-ben mindössze 300 lakója volt. Pesten La Motray meglátogatja a görög papot és annak nagy örömére új-görög nyelven beszélget vele.

A francia ezután Pestről kocsin az Alföldön át Temesvárra utazik. Első állomása, ahol fogatot vált, egy kálvinista falu, Ócsa. Ott a lakosság nagyon meg van ijedve; az a hír járja köztük, hogy a császár az ország protestáns falvaiban csapatokat akar elszállásolni. Ez lesz a büntetés, amiért nem tértek át a katolikus hitre. La Motray igyekezett a bírót megnyugtanni azzal, hogy Bécsben s másutt, amerre jött, a császárnak erről a tervéről sehol sem hallott. A kálvinista pap megvendégeli, azután folytatja útját. Kecskeméten meghál s másnap tovább utazik Szegedre.

Szegeden azt tapasztalja, hogy, mint Buda, egyelőre ez a város sem heverte még ki a háború csapásait, ott is nagyon lassan folyik a helyreállítás munkája. Lakossága rácokból és katolikus magyarokból áll, akik a császári seregben harcoltak a magyar felkelők ellen. A vidék ellenben Pest és Szeged közt kedvező benyomást tesz rá. Földje igen termékeny, jó legelők vannak rajta s olyan hatalmas ökrök, akárcsak Angliában.

Szegednél La Motray átkel a Tiszán és török területen folytatva útját megérkezik Temesvárra, amely csak két év múlva, 1716-ban a passarovitz-i békekötéssel szabadul fel a török uralom alól. La Motray piszkos, egészségtelen városnak találja. Ő is valami lázas betegséget kap, amely több napra leveri a lábáról.

1714-ben még egyszer jár Magyarországon, ugyanakkor, amikor Károly svéd király teszi meg híres „gyors-lovaglását” Dimotikától Stralsundig Erdélyen s Magyarországon át. La Motray együtt megy a királlyal Ruszcsukig, onnan kezdve külön, egy holsteini báró társaságában keresztülutazik Erdélyen. Megtekinti és leírja Brassót, Nagyszeben, Gyulafehérvárt s Kolozsvárt és Erdély politikai helyzetéről elmélkedik. Azután az Alföldön át folytatja útját. Debrecenben megáll, majd Budára s onnan Bécsbe érkezik.

Mint láttuk, La Motray csak átutazott hazánkban, az különösebb módon nem érdekelte, rávonatkozó feljegyzései szükséztűek és sok újat nem mondanak. Érdekesebb, az, amit könyvében a törökországi számkivetésben élő Thököly Imre személyéről s magánéletéről olvasunk.

1699-ben ismerkedik meg Thökölyvel, aki akkor Konstantinápoly Calata nevű külvárosában lakott egy szép házban. Azt írja róla, hogy megnyerő külsejű férfiú, kitűnően tud latinul. Balsorsát nehezen tűri, felesége Zrinyi Ilona ellenben hősi bátorságot tanusít. A portától 50—60 tallért kap naponként, ebből fedezi a Magyarországra menő és onnan jövő futárok költségeit. Élelmiszerekkel és borral is ellátják a törökök és pedig olyan bőségesen, hogy egy részüket értékesíti s azzal is növeli jövedelmét. Házában emberei bort mérnek, amelyet a bortilalom ellenére a törökök nagyobb mértékben fogyasztanak, mint a keresztények.

Thököly mindjárt első látogatásakor ott tartotta magánál ebédre és vacsorára s azután is gyakran látta vendégül. Egy ízben, amikor hat napig nem volt nála, Thököly megkérdezte tőle, miért kerüli a házát, mire ő bevallotta, hogy nem bírja a sok ivást. Thököly tréfásan azt válaszolta neki, ha Magyar- és Lengyelországba akar menni, akkor

szokja meg az íalt, mert ott sértésszámba megy és párbaj is lehet belőle, ha valaki nem iszik s a legnagyobb bók, amelyet valaki a vendéglátó gazdához intézhet, az, ha kijelenti, hogy soha életében nem csipett be úgy, mint nála.

Köszvénye miatt Thököly nem sokat ivott, felesége valamivel többet, de ő sem lépte túl „a nemével velejáró szerénység határait”. Thököly kancellárja és titkárja ellenben „Bacchus hadseregének igazi bajnokai” voltak. Ha azokkal felvette a versenyt, akkor bizony a francia a porondon maradt. A fejedelemaaszony magyar orvosa is biztatta, igyék minél több bort, az a legjobb gyógyszer a pestis ellen, azért pusztulnak benne tömegesen a vízivó, dinnye- és gyümölcssevő törökök.

La Motray Nikodémiában is meglátogatta Thökölyt, akinek ott is szép háza volt és épp olyan bőséges ellátásban részesült, mint Konstantinápolyban. A felesleges élelmiszerek eladása s a bormérés ott is jelentékeny jövedelmet biztosított neki. A járás nehezére esett, egész nap karszékében ült. Délutánonként egy mozgó karszékbe ültették, az elé két lovat fogtak, abban vadásztatott a város környékén fácánra és szalonkára. Signor Francesco kezelte, egy Don Quijote-külsejű olasz kalandor, aki XII. Ince pápa unokaöccsének és orvosnak adta ki magát s mint alchimista is sok pénzt csalt ki a hiszékeny fejedelemtől. Az olasz szélhámos Thököly udvarmestere feleségének, Szőlősy Katalinnak csapta a szelet s az egész udvar jól mulatott az öreg szerelmesen. Ez a „signor Francesco” azonos lehet „don Francisco olasz doktorral, vagy Párisi Ferencel”, aki később Magyarországra került Rákóczi udvarába s Munkácson állítólag mint orvos egy pestisjárvány alkalmával kitüntette magát.

La Motray 1703. április havában látja utoljára Thökölyt, aki akkor már nem Nikodémiában, hanem annak környékén, „a virágok mezején” lakik egy szerény faházban. Felesége meghalt. Nagyon öreg, beteg, el van keseredve, mindenkitől elhagyatva érzi magát és úgy véli, hogy Franciaország áldozata, mely kihasználta, azután cserben hagyta.

1704-ben Konstantinápolyban az a hír terjedt el, hogy Thököly át akar térni a katolikus vallásra, mert jezsuitákat gyakran látni megfordulni házában. Ezt egy bécsi lap, a *Gazette de Vienne* is megírta. La Motray szerint Thököly élete végéig megtartotta protestáns hitét, de inkább barátjai kedvéért és nem meggyőződésből. Halála után titkára, Komáromi elküldte La Motraynak ura utolsó latin nyilatkozatát, melyet az francia fordításban könyvében közöl. Ebben Thököly kijelentette, hogy nem katolizált és mindvégig megmaradt protestánsnak.

A XVII. század első felében megfordul nálunk egy harmadik kőbor francia is, Charles de Lespine, aki lantos, zeneszerző, drámaíró és költő volt egy személyben s mint ilyen, fejedelmi és főúri udvarokban élte le életét. Első pártfogója Lotharingiai Henrik őrgróf volt, azután Angliában, Skóciában, Írországbán akadnak maccenásai. 1618-ban Bécsben bukkan fel, ott Károly főherceg, boroszlói püspök szolgálatába lép, vele menekül Lengyelországba, honnan Svédországon és Dánián keresztül visszatér Franciaországba. Nemsokára a turini udvarban találkozunk vele, a sok vándorlás után valószínűleg ott, esetleg szülővárosában, Párizsban fejezte be viszontagságos életét.

Turinban 1627-ben kiadta irodalmi műveit. Vannak köztük tragé-

diák, dalok, elmélkedő és alkalmi költemények s egy földrajzi munka, melyben országok szerint külföldi tartózkodásai és utazásai alatt gyűjtött tapasztalatait és megfigyeléseit foglalta össze.

Ez a francia muzsikus hazánkba is elvetődött. 1618-ban Pozsonyban részt vesz II. Ferdinánd koronázásán és részletesen leírja a szertartást s a vele kapcsolatos ünnepeket. Bécsben megismerkedik Molar báróval, aki ugyanabban az évben a császár megbízásából Konstantinápolyba megy követségbe. Lespine csatlakozik hozzá és vele együtt a Dunán teszi meg az utat Béctől Belgrádig. Esztergomtól kezdve a török basák, mint írja, a Duna mentén levő váraikból oda jöttek a császári követ üdvözlésére és vaddal s különféle frissítőkkel kedveskedtek neki.

Lespine földrajzi művében külön fejezetet szentel Magyarországnak. Meglátszik rajta, hogy költő a szerzője, akinek erősebb a fantáziája, mint a megfigyelő képessége. Mindenféle csodás dolgot összeír hazánkról. Szerinte Magyarországon olyan lovak vannak, melyek soha nem izzadnak, hanem mikor ki vannak merülve a fáradtságtól, vér csepeg a nyakukból, ettől megtisztulnak és mentek maradnak minden betegségtől. A magyarokról azt írja, hogy nagyon lusták és a tudományok, művészetek s mesterségek nem érdeklik őket. A fegyverforgatás és az urak szolgálata a fő foglalkozásuk. A főurak szeretnek kertészkedni, építkezni, nagyszámú szolgaszemélyzetet tartanak és lengyel módra öltözködnék. Az asszonyok nem szépek és mikor férjnél vannak, csak egy ruhájuk van, arcukat elleplezik, csak orruk és szemük látszik. A fiatal leányok és fiatal emberek, míg össze nem házasodnak, nem ágyban alszanak, hanem a földön szőnyegeken. Mentségére szolgál, hogy ezeknek a furcsaságoknak egy részét nem ő találta ki, hanem egy, a XVII. században nagyon olvasott könyvből, Davity földrajzi munkájából merítette.

Jean - François Regnard, akit mint vígjátékíró és mint Molière tehetséges követőjét tart számon a francia irodalomtörténet, a XVII. század egyik leghíresebb utazója volt. Fiatal korában sok kalandos utazásban vett részt. Egy ízben arab kalózok elfogták s egy török úrnak adták el, kinek házában mint szakács szolgált, amíg rokonai ki nem váltották. Később Európa északi országait járta be és két honfitársával a lappok földjén eljutott egészen a Jeges Tengerig. Ott abban a hiszemben, hogy elérték az északi sarkot, egy sziklára vésett latin feliratot hagytak hátra, melyet néhány évtizeddel később La Motray még látott és lemásolt.

Regnard vándorlásai közben hazánkba is eljutott. Mint németországi utazásáról szóló könyvében olvassuk, 1681. szeptember 20-án Bécsbe érkezett, onnan Sopronba ment, ahová I. Lipót egybehívta a diétát, hogy az ország mádjával és főuraival egyetértően véget vessen a már tizenöt éve folyó rebellis mozgalomnak és részt vegyen harmadik feleségének, Eleonórának magyar királynévá való koronázásán. Sopronban Regnard-nak van alkalma megfigyelnie a magyar főurakat, kikről így ír: „A magyarok gőgösek és pompás gyémántjaik vannak... Nem magas termetűek, de ruhájuk nagyon emeli a külsejüket, fejükön kakastollakat hordanak, annyit, ahány török fejét levágták a háborúban... A nádor vagy a helyettes király közöttük a leggazdagabb... Országuk a világ gabonában, borban, legelőikben leggazdagabb országa. most azonban romokban hever. Legjobb borának a tokajit tartják.”

VIII.

II. Rákóczi Ferenc franciái.

II. Rákóczi Ferenc nemcsak franciaországi száműzetése alatt, de előbb Magyarországon s később Törökországban is gyakran érintkezett franciákkal, akiknek módjukban volt őt közelről megismerni. E franciák közt többen akadtak olyanok, akiknek emlékirataiban, naplóiban, leveleiben, költeményeiben s egyéb műveiben nyoma maradt a fejedlemmel való ismerettségnek.

Még mielőtt a felkelők élére állt volna, Rákóczi gyakran találkozott Longueval belga származású kapitánnyal, aki az eperjesi helyőrségben szolgált. Szellemes, művelt fiatalember volt, Rákóczi megkedvelte, Dujardin ezredessel gyakran látta vendégül nagysárosi kastélyában, bizalmába fogadta, elhalmozta jótéteményeivel és beavatta terveibe. Longueval a bécsi udvarnak s a bécsi jezsuita rendháznak kémje volt, aki becsstelenül visszaélt Rákóczi bizalmával és jóhiszeműségével. Rákóczinak a tervbe vett felkelés támogatása céljából XIV. Lajosnak írt levelét ő közvetítette, de előbb megmutatta a bécsi jezsuitáknak. Megmutatta nekik a választ is és azt csak azután kézbesítette a fejedlemnek. Rákóczi második levelével Linzben elfogatta magát, ennek volt azután a következménye Rákóczinak 1701-ben történt letartóztatása és felségsértési pere, melyben Longueval volt az egyetlen tanú, aki hamis esküvel vallotta, hogy Rákóczi egyes magyar főurakkal összeesküvés végett megbeszéléseket folytatott.

Több szerencséje volt Rákóczinak azokkal a francia tisztekkel, akik később hadseregében szolgáltak. Köztük az első Fierville d'Hérissy lovag, akit Bonnac lengyelországi francia követ küldött hozzá követként s aki megbízatását csakhamar egy udvari gránátos ezred parancsnokságával cserélte el. Rákóczi azt írja róla, hogy „igen becsületes ember volt és szelídségével s jó bánásmódjával az egész nemzet szeretetét kiérdemelte.” Más egyéb francia tisztek is jöttek később Lengyel- és Franciaországból és pedig első sorban tűzér- és mérnökkari tisztek, kikre a képzett katonatisztekben szűkölködő Rákóczinak nagy szüksége volt s kiknek száma mintegy harmincra emelkedett. Képzettség, vitézség és hűség dolgában La Mothe, Chassant, Le Maire és La Rivière vált ki közülük. La Mothe ezredes, majd brigadéros a kor legnagyobb várépítőjének, Vauban tábornagynak segédtisztje volt, kitűnően értett az erődítéshez és várostromláshoz, „igen tüzes, türelmetlen s indulatos ember volt, — írja róla Rákóczi — azonban kötelességét hűségesen teljesítette.” Chassant, aki azelőtt Agost lengyel király hadseregében szolgált, gyalogos főtiszt volt. Ő is vitézül harcolt a kuruc hadseregben és több alkalommal megsebesült. Le Maire és La Rivière kiváló tűzérezre-

desek voltak, akik szaktudásukkal nagy szolgálatot tettek a fejedelemnek. A protestáns La Rivière, akit a kurucok „Revir urannak” hívtak, magyar nőt, Náray Ferenc kuruc brigadéros leányát vette el feleségül és magyarul is megtanult. A szatmári békekötés után követte Rákóczi Lengyelországba, később visszatért Kassára családjához, amnesztiát kapott és mint tüzérezredes még sokáig szolgált a császári hadseregben.

XIV. Lajos 1705-ben Desalleurs tábornagyot küldte Rákóczihoz rendkívüli követi és katonai tanácsadói minőségben. Desalleurs 1710-ig maradt Magyarországon, akkor konstantinápolyi követnek nevezték ki. Képzett katona volt, de megbízatása nem járt megfelelő eredménnyel, aminek részint egyéniségében, részint a körülményekben rejlett az oka. Gögös, mogorva ember volt, lenézte Rákóczi hadseregét, nem tudott s nem is akart alkalmazkodni a magyar katona lelki világához. Rákóczi így jellemzi: „E tábornok még jó erőben levő öreg úr volt, értett a hadakozáshoz; józan és türelmes lévén, társalgása kellemes és szelleműs, de igen szőrszálhasogató volt, csak franciául beszélt, semmit sem költött s épp oly hidegséggel viseltetett királya, mint nemzetünk érdekei iránt... Tanácsai s tervei jók voltak, de megvalósíthatatlanok a nemzetnek a hadviselés elveiben való általános tudatlansága és a tisztek hiánya miatt.” Nem hagyott hátra maga után s nem vitt magával kellemes emlékeket Törökországba.

Jelentkeztek Rákóczi seregébe mindenféle francia és álfrancia kalandorok is, köztük olyanok, kik hamis nevet vettek fel és Franciaországban lopott okmányok alapján tiszteknek adták ki magukat. Ezek szégyenére váltak a francia nemzetnek és ártottak a kuruc hadseregben a francia tisztek tekintélyének.

Egészen véve az a katonai támogatás, melyben XIV. Lajos Rákóczi részérete, nem volt olyan méretű, amilyenre a fejedelem számított. Nagyobb számú csapatokat sohasem kapott. Voltak ugyan francia gránátos zászlóaljai, azonban ezek a császári fogságból megszökött, valamint Svéd- és Lengyelországból jött francia zsoldosokból verődtek össze. A tisztek, kiket XIV. Lajos küldött, kiváló szolgálatokat tettek Rákóczinak, működésüket azonban nagyon megnehezítette, hogy a kurucok a francia tisztek működését bizalmatlanul nézték s nem tetszett nekik az a megkülönböztetés, mellyel a fejedelem kitüntette őket. E bizalomhiány miatt, melyet a nyelvi különbség is fokozott tökéletes összhang a francia és a magyar tisztek közt nem jöhetett létre.

Amikor Rákóczi szerencséje hanyatlani kezdett, francia tisztjeinek nagy része ott hagyta. Egynéhány mindvégig kitartott mellette, sőt egyikük, Charrière rodostói száműzetésébe is követte, leánya Rákóczi keresztleánya volt, akinek végrendeletében 2000 livre-t hagyományozott.

Azok közül a franciák közül, akik Rákóczi fejedelemmel Magyarországon személyesen érintkeztek, figyelemre méltó Desalleurs tábornagnak Chamillard nevű titkára, akit megírta annak az utazásnak történetét, melyet 1704-ben és 1705-ben részben ura társaságában, részben tőle függetlenül tett hazánkban és egyéb országokban.

Chamillard útleírása szerint Desalleurs és kísérete 1704. május 4-én indult el Párizsból. Hogy hányan és kik voltak, pontosan nem tudjuk, az bizonyos, hogy Desalleurs két hadimérnököt, Damoiseaut és Le Mai-

re-t, vitt magával Rákóczi táborába. Párizsból Délfranciaországon át Toulonba mennek, ahol két hajón tengerre szállnak s Monaco, Genua, Nápoly, Messina érintésével július 19-én megérkeznek Durazzoba. Ott megszállnak, lovakat, török ruhákat s egyéb felszerelést vásárolnak, azután egy aga és egy tolmács kíséretében török területen utaznak tovább nagy nehézségek közt. Monasztirban több napot töltenek, mert Desalleurs a ruméliai begler béggel tárgyal magyarországi ügyekben. A Monasztir és Belgrád közti úthán Chamillard megbetegszik, heves lázat kap és kénytelen visszamenni Monasztirba, ahol két beteg szolgál is visszamaradt egy zsidó házában.

Desalleurs szeptember 10 vagy 11-én megérkezik Belgrádba. Mikor Chamillard felgyógyul, ő is útra kel, 21-én megérkezik Belgrádba és úgy találja, hogy egy Pelissier nevű tisztt, aki Marseille-ban csatlakozott hozzájuk, az ő rovására egészen befészkelte magát a tábornagy bizalmába. Belgrádban majdnem 3 hétig várakozniok kell, mindaddig, míg Konstantinápolyból a portától az engedély a Magyarországra való utazásra a belgrádi basához meg nem érkezik. Belgrádban a társasághoz szegődik egy Brue nevű francia tolmács, akit Ferriol konstantinápolyi francia követ küldött Desalleurs-höz.

Szeptember 31-én Pancsovára érnek. Ez Chamillard leírása szerint nyomorúságos falu. Lakosai mint a nyulak, földbe ásott viskókban laknak, melyeknek felső részén lyukat hagynak a füst számára, egy másik lyukon pedig bemásznak. A franciák ott töltenek egy éjszakát. Tűzet raknak, mire a házakból tömérdek mezítenek gyerek mászik elő s oda telepszik a szalmatűz mellé melegedni. Desalleurs és kíséretének tagjai is földbe vájt kunyhókban töltik az éjszakát. Lovaik és kocsijaik künn maradnak a szabad ég alatt.

Másnap Alibunárban hálának meg egy csűrben egy nagy mocsár mellett, mely akkor sokkal nagyobb területű volt, mint ma. Október 3-án megérkeznek Temesvárra. A városkapunál megállítják őket, a tolmács beszél a basával, mire az kiadja a parancsot, hogy bocsássák be őket a városba s egy házat bocsát rendelkezésükre lakóhelyül. Azután Desalleurs meglátogatja a basát, aki tisztjeitől körülvéve nagy pompával fogadja. A basa továbbutazásukat a porta újabb engedélyéhez köti, de hajlandó annak kieszközlése végett egy futárt Konstantinápolyba meneszteni. A franciáknak nem volt más választásuk, mint Temesvárt maradni s az engedély megérkezését türelmesen megvárni. Van idejük tehát a várost és a benne folyó török életet megismerni. Temesvárt ez időben — mint Chamillard leírja — mindenfelől víz vette körül. Azok a földterületek, melyek helyenként a mocsárból kiemelkedtek, erősségekké voltak átalakítva. A város kapuihoz utak vezettek, melyek cölöpökön nyugvó gerendákra fektetett deszkákból állottak. Ilyen gerendákon nyugvó deszkaburkolat fedte az utcákat és a bazárt vagy piacot is, hol a sok zsidó és görög kereskedőnél minden kapható volt.

Rákóczi fejedelem több ízben érdeklődik a francia küldöttség sorsa iránt, de hiába; a temesvári basa három hónapig visszatartja Temesvárról és csak 1705. február 1-én engedi továbbutazni őket. A Maroson át a rákok miatt nem mehettek, Erdélynek kellett kerülniök. Átkelnek tehát a befagyott Temesen s átutaznak Lugoson és Karánsebesen. Mindkettőt félig elpusztult állapotban találják. A török kíséret velük megy

az erdélyi határig, a Vaskapu-hágó lábánál fekvő Marga községig. Ott a határt alkotó Bisztra folyó egyik partján felsorakozott a török kíséret s a franciákat átadta a folyó másik partján álló magyar kíséretnek, melynek Bárczy Zsigmond volt a parancsnoka. Ez a franciákat a Vaskapun keresztül a Retvezát tövében fekvő Klopotiva községbe vezette. Ott megpihentek és találkoztak báró Andrássy ezredessel, akit gróf Forgách Simon tábornok erdélyi főparancsnok küldött eléjük.

10-én a franciák Gyulafehérvárra érkeznek, amely Rabutin seregének pusztításai következtében romokban hevert, 14-én pedig Nagyenyeden s Tordán át Kolozsvárra. Ott Forgách egy csapat élén eléje jön a tábornagynak, elkíséri szállására és meghívja vacsorára. Másnap Desalleurs megint Forgách vendége, a jezsuiták pedig egy iskoladrámát adnak elő tiszteletére. Egy jezsuita páter felkeresi Chamillard-t, elkéri tőle Desalleurs címerét, azzal és Forgách címerével díszítik fel a rendház bejáratát. Chamillard sem a lakomákon, sem a színi előadáson nem vehet részt, súlyos beteg, váltóláza kiújult.

Február 16-án Desalleurs elutazik. Két tiszt vezetése alatt kíséret megy vele. Március 12-én vagy 13-án megérkezik Egerbe. Déli 11 és 12 óra közt fényes kísérettel a fejedelem hintáján elvonul Telekessy István püspök palotája előtt, ahol Rákóczi lakott, majd este felé titkos kihallgatásra megy hozzá. Másnap van az ünnepélyes fogadtatás. Desalleurs nagy pompával, hintón, díszes lovak és hajdúk kíséretében jelenik meg a püspöki palotában, ott az udvari emberek hármass sorfala közt járul a fejedelem elé. A következő napon első ízben Rákóczi asztalánál vendége.

Chamillard-t a betegség és fáradtság annyira levette a lábáról, hogy nem tudta a tábornagyot Egerbe követni. Kolozsvárott maradt, egy ideig Forgách házában feküdt, majd amikor Forgách eltávozott Kolozsvárról és Munkácsot vette ostrom alá, a jezsuiták adtak neki egy szobát. Nagy beteg volt, már le is mondtak az életéről. Április 10-én levelet kap Desalleurs-tól, aki azt írja neki, hogy csalódott Pelissier-ben, mert az „a világ leggonoszabb és legbecstelenebb embere” s kéri a titkárt, jöjjön mielőbb Egerbe, mert szüksége van rá.

Chamillard abban a reményben, hogy az enyhébb tavaszi időjárás és a levegőváltás majd rendbe hozza egészségét, megköszöni Forgách pártfogását s ott hagyja Kolozsvárt, ahol két hónapot töltött. Francia inasa vele megy, aki szintén beteg volt, s egy magyar inas. Csatlakoznak egy küldöttséghez, mely Forgách megbízásából két török lovat visz Rákóczinak. Zilahon és Margittán át megérkezik Debrecenbe, melyről Chamillard ezt írja: „Ez egy olyan város, mely önmagát köztársaság módjára kormányozza, egy főbírónak s más tisztviselőknek fennhatósága alatt, akiknek a kormányzásra gondjuk van. Nagyon gazdag, mert Magyarországgal és Törökországgal élénk kereskedelmet űz mindenféle árucikkal, erős helyőrsége van és szükség esetén, mint hal-lottam, több, mint 10.000 fegyveres embert tud harcba állítani.”

Chamillard meglátogatja a bírót, aki betegségére való tekintettel azt ajánlja neki, ne a kolozsvári küldöttséggel menjen tovább, hanem csatlakozzék ahhoz a debreceni deputációhoz, mely 21-én indul kocsin Egerbe Rákóczi fejedelemhez. A francia követi a jótanácsot s a debreceni urak társaságában átkocsizik a Hortobágyon, hol mindössze két

házat lát. Csegénél átkelnek a Tiszán, egy éjszakát egy mocsár mellett nádon fekve töltenek. Egy helyen megmutatják neki a sírt, melyben állítólag II. Szolimán szultán nyugodott, akit Szigetvár ostromában esett el s akit ide hoztak és itt temettek el. A sír pusztuló állapotban van, a sírkövön azonban a török betűk még elég jól kivehetők. Ez a sír talán egy török basáé volt, de lehetett Szolimáné is, akinek csak belső részeit temették el Szigetvár mellett egy helyen, ahol később kápolna épült s Turbék—Szulimán község keletkezett.

Chamillard május 23-án érkezik Egerbe, melyen még nagyon meglátszanak az 1703-iki ostrom nyomai, Rákóczi akkor foglalta el a császáriaktól. A vár, mely bevehetetlen hírből állt, teljesen le van rombolva, csak földalatti részei vannak használható állapotban.

Desalleurs titkárát abban a házban szállásolta el, melyben azelőtt Pelissier lakott, akit a tábornagy Rákóczi hozzájárulásával becstelen viselkedése miatt börtönbe záratott. Chamillard a megérkezését követően naon tiszteleg a fejedelemmel, aki gránátosai felett tart szemlét és átadja neki a leveleket, melyeket Erdélyből Andrassy báró küldött neki. Az nyájasan fogadja és érdeklődik betegsége felől.

Ezután Chamillard egy hónapig dolgozik Desalleurs mellett, aki nem diplomata volt, hanem katona és ezért a titkárnak jó hasznát vette. Egészsége azonban sehogy sem akart helyreállni, egyébként is úgy látta, hogy a tábornagnak egy De Varennes nevű Egerben tartózkodó francia emigránshoz több bizalma van, mint öhozzá, elhatározta tehát, hogy kilép Desalleurs szolgálatából és visszatér hazájába. Szándékát meg is valósította. Desalleurstól harminc arany útiköltséget és szolgálati bizonyítványt kapott, a fejedelem pedig egri táborában búcsúkihallgatáson fogadta, melyen Chamillard megköszönte a fejedelem szíveségét és azt az intézkedését, hogy egy magyar tisztet rendelt melléje kísérendőül a magyar határig. Rákóczi „megszokott jóságával” szerencsés utat s jó egészséget kívánt neki, meghívta, hogy adjon át egy levelet Lubomirsky pózeni palatinus özvegyének, aki Bonnban danzigi francia követtel való levelezését és pénzügyi összeköttetéseit közvetítette, azután lóra ült és hadba induló csapatai után vágatott.

Ezek után Chamillard június 20-án búcsút mond Egernek, hogy a melléje kirendelt Okolicsányi nevű tiszttel a Felvidéken át Lengyelországba menjen. Első állomásuk Mezőkövesd, ahol, mivel szállásuk nem akad, szekerekükön töltik az éjszakát, azután Miskolcon át Kassára érnek, mely „szép nagy város a jezsuiták igen szép templomával”. Ott megpihennek s a várparancsnok megvendégeli őket, majd Eperjesen s Lőcsén át Okolicsányi falujába, Kispalugyra érkeznek, hol az feleségét betegen találja. Ezért nem megy tovább a franciával, hanem ott-hon marad, de hat embert ad melléje, akik elkísérik a Kárpátokon át egészen a lengyel határig. Chamillard július 3-án éri el a határt, onnan levelet küld Rákóczi fejedelemmel és megköszöni, hogy Okolicsányiban „a világ legbecsületesebb emberét” jelölte ki számára útitársul. Azután Varsón, Berlinen, Amszterdamban, Brüsszelen át okt. 12-én visszaérkezik Párizsba.

Chamillard nyílteszű, értelmes, jóindulatú ember volt. Emlékírátában nemcsak szoros értelemben vett úti élményeit jegyezte fel, hanem

leírta azokat az országokat is, melyekben megfordult és jellemezte az embereket, kikkel megismerkedett.

Erdélyről azt írja, hogy az Európa első és legtekintélyesebb fejedelemségeinek egyike s olyan termékeny, hogy nem is szólva arany-, ezüst- és sóbányáiról minden megterem benne, ami az élethez szükséges. Chamillard ottlétekor Rákóczit vallja urának Forgách Simon főparancsnoksága alatt, egy kisebb részével Rabutin rendelkezik, aki Nagyszébenben székel, várak nincsenek birtokában.

A magyarokról azt írja, hogy nagyon szeretnek jól enni-inni. A magyar bor, melyről azt tartják, hogy a legjobb a világon, citromsárga színű, mint a moseli, édesebb és finomabb, mint a híres, délfranciaországi frontignani muskotály és tüzes, mint a champagne-i bor. Sokat isznak és válogatás nélkül mind a férfiak, mind az asszonyok. Az asztalokon nagy kancsók állnak, melyeket állandóan töltögetnek, nem csoda tehát, ha étkezés végén meglátszik rajtuk, hogy többet ittak a kelletténél. Testi és asztali fehérmű dolgában igen tisztátalanok, közönséges kerek fatányérokban esznek, késüket és villájukat egy tokba zárva magukkal hordják az övükben.

A magyarok külsejéről azt írja a francia, hogy nagy hajuszt hordanak, állukat borotválják, hajukat is az egyik oldalon fejük közepéig leborotválják, amit pedig meghagynak belőle, azt a leborotvált részre ráfésülik s a fülükkel egy magasságban csimbókba kötik. Bélelt sapkát, zsinóros, begombolt, testhez álló s a nadrágig érő zseb-nélküli kabátot viselnek, derekukon selyemövet, a kabát felett pedig rövid, bélelt mentét, mely övig ér s melyet erős zsinórral megerősítve vállukra vetnek. Nadrágjuk szintén testhez álló, zsebe annak sincs (csak a kabátbélésben van zseb), egészen a lábfejig ér, alul kantárral, a lábukon sárga vagy vörös csizma, nagy sarkantyukkal. Egyesek hosszú nyakravalót is hordanak, abba fújják az orrukat s ivás után abban törlik meg a szájukat. Valamennyien katonák, még pedig inkább lovasok, mint gyalogosok. Ha lovon ülnek, oldalukon szablya van, nyeregkapájukon pisztolyok, vállukon két szíj, egyiken karabély, a másikon puskapor- és tölténytáska. Nyergükk fából van, rajta állatbőrrel leterített vánkos.

A nők fején kis vászon- vagy gyapjúfőkötő van, alatta hátul egész hosszában lecsüng befont hajuk, fölötte egy, két rőf hosszú fátyolt hordanak, melyet a nyakszirten megkötnek s melynek vége a befont hajjal lelóg. A leányok a fátyol helyett egy, két ujjnyi széles, arannyal, ezüsttel, gyöngyökkel kihímezett bársonyszalagot viselnek. Felső ruhájuk testhez álló, felül prémes kabátka, elől zsinórral összehúзва, szoknyájuk rövid, lábukon kis bőrcsizma.

Nem kevésbbé érdekesek azok az arcképek is, amelyeket a francia titkár Rákóczi fejedelemről és négy főemberéről rajzolt. Miként azok a franciák, akiknek franciaországi száműzetése alatt volt alkalmuk a fejedelmet személyesen megismerni, ő is a legnagyobb tisztelettel és elismeréssel emlékezik meg róla. Ime ezt írja: „Rákóczi fejedelem nemzetségére magyar, katolikus vallású; magas és igen jó alakú, körülbelül 34 éves; haja gesztenyebarna, arca telt, szemei elevenek, szép ember és jó lovas; igen szellemes, éles esze és ítélőképessége van, melyet, úgy látszik, azok a szerencsétlenségek fejlesztettek ki benne, melyeken átment; első látásra megnyeri azokat, kik vele összeköttetésbe

kerülnek, több nyelvet beszél, elég jól tud franciául is; s mivel egyébként is igen okos és igen sokat tud, Magyarország ügyeiben össze tudja hangolni az ottani különböző vallásfelekezeteket. Általában szereti és becsüli őt minden magyar, különösen hadvezérei, kiket testvéreinek tekint s akik úgy tisztelik, mintha királyuk volna. Ezért nagyon ügyel arra, hogy érdekeiket összeegyeztesse. Szelíden parancsol, szigorúan büntet, ellensége az iszákosságnak, józan és nem tűr semmi pazarlást asztalánál, melyhez hétfői napokon nem ül le; hanem bőjtöl, annak emlékére, hogy ezen a napon szabadult ki Bécsből; mindennap igen korán kel, 4–5 órát dolgozik, azután megtekinti csapatainak gyakorlatait s azokat arra a vitézségre és nemeslelkűsége buzdítja, mely az ő természetes tulajdonsága.

Nem kevésbé találóak azok a jellemzések is, amelyeket Chamillard Rákóczinak négy hadvezéréről: Bercsényi Miklósról, Forgách Simonról, Károlyi Sándorról és Eszterházy Antalról ad.

A fejedelem hadseregét Chamillard 40.000 főre becsüli. Jelentékeny része lovasság, a kis számú gyalogság jobbára idcgenekből áll, azonban a fejedelem rajta van, hogy a hiányt pótolja és a gyalogság részére minél több magyart képezzen ki. Kíváncs volt, ha a sereg jobban volna felfegyverezve. Nagy részének csak régi-módi lőfegyvere van. Ennek az az oka, hogy Magyarországon nem tudnak fegyvereket gyártani és nem tudnak venni a szomszéd országokban sem. Erdély nagy része s majdnem az egész Felvidék Rákóczi birtokában van.

Chamillard emlékirata, mint láttuk, érdekes képet nyújt Rákóczi koráról és udvaráról s mint ilyen egyik forrása volt Le Noble-nak, Rákóczi első francia életrajzírójának műve megírásához.

- IX. -

Az elfelejtett Magyarország.

Azok a háborúk, melyek a XVI. és XVII. században hazánk területén lezajlottak, élénk érdeklődést váltottak ki Franciaországban. Ennek az érdeklődésnek kielégítése végett e korban, különösen a XVII. században, francia nyelven sok magyar vonatkozású történeti, földrajzi, hadászati, szépirodalmi s egyéb kisebb-nagyobb munka jelent meg a francia olvasóközönség számára. Ebben az időszakban Magyarország nem volt tehát *terra incognita* Franciaországban. Egyes fontos hadi eseményeknek, mint a szentgotthárdi ütközet vagy Budavár visszavétele, ott is visszhangja támadt, s a magyarság vezető férfiainak: Bethlen Gábornak, Zrínyi Miklósnak, Thököly Imrének, II. Rákóczi Ferencnek neve nem volt ismeretlen a franciák előtt.

A szatmári békével hazánk megszűnik hadszíntér lenni s történetében egy nyugodt, eseménytelen, szürke korszak következik be, nincs benne lendület, hősiesség, nagyratörés, az egyetlen nagyszabású esemény, melynek a híre a magyarsággal kapcsolatban Európa-szerte elterjedt, a pozsonyi országgyűlés *Moriamur pro rege nostro*-jelenete. A kétszázéves harcban elgyengült és megfogyatkozott magyar nép beletörődött sorsába. Hiányzott belőle az erő és az ellenálló képesség, hogy szembe szálljon Ausztria önkényes és központosító törekvéseivel. Ha a papíron nem is, a valóságban Magyarország elveszti állami önállóságát, az osztrák birodalom gyarmatszerű tartományává lesz s mint ilyen egyre inkább háttérbe szorul és elhomályosul az európai köztudatban. Ekkor hangzik el Herdernek a magyarság jövőjére vonatkozó vésztes jóslata, mely szerint az ellenséges idegen népek: a szlávok, németek és oláhok közé ékelt magyar népre szomorú sors vár, előbb-utóbb nyomtalanul el fog tűnni a nemzetek sorából.

Nem csoda tehát, ha a XVIII. században Franciaországban is a magyarok iránt való érdeklődésnek csak gyér nyomaival találkozunk. Ott is mint máshol, elfelejtenek bennünket, nem törődnek velünk. Ritka, mint a fehér holló az olyan francia író, mint Voltaire, aki egyik művében meglepő részvéttel és megértéssel így ír rólunk: „Mindazok közül a népek közül, melyek e történelemben elvonultak szemünk előtt, egy sem volt olyan szerencsétlen, mint a magyarok. Elnéptelenedett, a katolikus és protestáns párt s egyéb pártok között megoszlott országot egy időben török és német hadseregek tartották megszállva.... Hiába helyezett el a természet ebben az országban aranybányákat, hiába vannak nagyszerű gabonatermő földjei és szőlői, hiába vannak erős, jó alakú és eszes férfiai, sivataggá vált, városai rombadóttek, mezeinek egy részét birtokosaik fegyverrel kezükben művelték, lakosai

gabonájukkal s állataikkal földbe vajt falvakba temetkeztek el, nem maradt fenn más, mint körülbelül száz vár, melyeket tulajdonosaiknak állandóan a törökök és németek ellen kellett védelmezniök."

A Magyarország iránt tanúsított közöny annál szembetűnőbb, mert ebben az aránylag békés, kozmopolita korban megenyhülnek a népeket elválasztó politikai, vallási, nyelvi stb. ellentétek, egymás megismerésének és megértésének vágya hatja át őket és ezért jelentékenyen megnövekszik az intellektuális és arisztokratikus utazások száma. A polgárság egyelőre nem engedi meg magának ezt a fényűzést, az utazók leginkább írók, tudósok, szép-lelkek, művelődni vágyó nemesek, főkép főúri ifjak, akik nevelők és szolgák kíséretében járják a világot. Különösen az angol arisztokrácia körében divatos az európai körutazás, a „grand tour“. Párizs — Turin — Flórenc — Róma — Nápoly — Velence — Bécs — a Rajnavidék — Németalföld: e körút fő állomásai. Az angolok példáját többé-kevésbé eltérő programmal német, francia, sőt cseh, lengyel, magyar arisztokraták is követik, azok is ajánló levelekkel felszerelve s gyakran egyetemi tanulmányokat végezve beutazzák a nyugat-európai országokat. A közlekedési eszközök és vendégfogadók mai szemmel nézve a XVIII. században bizony elég kezdetlegesek és sok panasz hangzik el ellenük. A régi időkhez képest azonban a haladás kétségtelen. Az utasoknak már nem kell lóháton kocogniok, mert a postakocsiközlekedés a XVII. századtól kezdve Nyugat-Európában általánossá válik. Aki pedig a maga kocsiját akar utazni, az a lóváltó állomásokon mindenütt bérelhet lovakat. Kocsisok, lovászok, tolmácsok, vezetők is az utazók rendelkezésére állnak.

Mária-Terézia uralkodása alatt 1752-ben nálunk is megindulnak a személy-, csomag- és pénzszállításra berendezett postakocsi-járatok. Bécs és Pozsony között naponként, Bécs és Buda között pedig hetenként egyszer járt postakocsi. Bécsből indult hétfő reggel nyolc órakor, Budára érkezett szerda reggel. Budáról indult vissza vasárnap reggel nyolc órakor, Bécsbe érkezett kedd reggel. Buda, Temesvár és Nagyszében közt csak minden negyedik héten járt a postakocsi. E kocsik egyik állomástól a másikig váltott lovakkal, postakocsis és postalegény kíséretében közlekedtek. Azokon a vonalakon, hol nem volt rendszeres személyszállító postajárat, a postamestertől lehetett kocsit és lovakat vagy csak lovakat bérelni. Mária-Terézia alatt tíz levélposta-járat volt az országban 165 postaállomással. Ahol nem volt postaállomás sem, ott az utas vagy hátszlovat vagy kocsit és lovakat bérelt a vendéglősöktől vagy parasztoktól, vagv pedig a forspontot, az előfogatot vette igénybe, amelyet a parasztnak volt kötelességük szolgáltatni.

A közlekedésben 1824-ben következik be örvendetes javulás. Ekkor indul meg Bécs és Pozsony, 1825-ben pedig Bécs és Budapest között a fekete-sárgára festett császári gyorskocsi, a delizsánc, mely éjjel is megy. Bécsből Budáig 44 helyett 31 óra alatt teszi meg az utat és eleinte hetenként, később naponként közlekedik.

Az utazási kedv fellendülése magával hozza a különböző útleíró munkák elszaporodását. Ezek az útleírások gyakran csak magán használatra készülnek, egyes utazók azonban itineráriumukat ki is nyomtatják, hogy mások számára az utazást megkönnyítsék. Így születnek meg sok kíséreltetés után a Baedekerek ősei, a praktikus tanácsokat és fel-

világosításokat tartalmazó s több országot felölelő úti kalauzok, melyeknek szerzői előtt nem irodalmi, hanem gyakorlati cél lebegett s ezért a közlekedési eszközök, szállodák, vendéglők, szórakozóhelyek, pénznemek s hasonló mindennapi és közönséges dolgok tekintetében alkartak olvasóiknak megbízható útmutatásokat adni.

Az első gyakorlati, nevét méltán viselő úti kalauz egy francia protestáns emigránsnak, Louis Dutens-nak 1775-ben megjelent műve. Dutens mint egy angol herceg fiának nevelője, majd mint egy angol diplomata titkára sokat utazott és, tartózkodott külföldön. Később Londonban telepedett le s ott udvari történetíró lett.

Dutens művének előszavában azt írja, hogy sok az úti könyv, de kevés van olyan, amelyben az utazó megtalálja azt, amire utazás közben leginkább szüksége van. Azt állítja, hogy mindazokat az útakat, amelyeket leír, ő maga megtette s igéri, hogy pontosan jelzi angol mérföldekben az egyes városok közti távolságot, úgy, ahogy saját maga egy angol postakocsi útmérő készülékével megállapította. Azt is kilátásba helyezi, hogy kalauzában a jó, sőt a rossz vendégfogadókat is jelzi, és pedig nemcsak városokban, hanem falvakban is, ezt az ígéretét azonban csak részben váltja be.

Az első dolog, amit az utazónak Dutens szerint tennie kell, ha egy városba megérkezik, az, hogy megveszi magának a város térképét, leírását és kalendáriumát. Este, míg a vacsora elkészül, ezekkel elszórakozik s másnap tudja, mit kell tennie, nem lesz kiszolgáltatva egy bérszolga önkényének.

Könyvében Dutens tanulságos táblázatokat közöl az egyes országok áraitól. Megtudjuk belőlük, mibe került akkor egy postaló, egy hátasló, egy postakocsis, egy lovász, egy libériás inas és egy közönséges szolga. Közli a különböző országok pénznemeit is. Meglepő, hogy e tekintetben milyen nagy volt a zűr-zavar s a csalásra mennyi kedvező alkalom nyílt, mert különösen Német- és Olaszországban minden tartománynak, sőt minden egyes nagyobb városnak meg voltak a maga pénznemei. A posta Dutens szerint Németországban van a legjobban megszervezve, ott egy ló után állomásonként egy forintot, az osztrák tartományokban háromnegyed forintot fizetni. A szerző mindenütt adja a postaállomások nevét és egymástól való távolságát, földrajzi és történeti felvilágosításokat is nyújt és ismerteti az egyes városok nevezetességeit.

A tulajdonképpeni itinerárium Angliára, Franciaországra, Olaszországra, Hollandiára, Németországra és Ausztriára terjed ki. Ezekben az országokban voltak „Európa leglátogatottabb útjai“, ez volt a XVIII. században a civilizált Európa. Nemcsak Oroszország és a Balkán nem tartozott bele, hanem Spanyol- és Lengyelország, sőt Svájc sem, a nyugati határszél kivételével hazánk sem.

Magyarországon Dutens csak három útirányt ismertet: Béctől Pozsonyig, Béctől Sopronon át Eszterházáig és Eszterházától Kismartonig. Béctől Pozsonyig az út 41 angol mérföld, az út 6 óra 5 percig tart, a postaállomások száma 4. Pozsonyról azt olvassuk, hogy „igen szép, magas helyen fekvő várkastélya van, mely székhelyül szolgál Mária-Krisztina főhercegnének s férjének Albert szász hercegnek, kiknek ott fényes és népes udvaruk van.“

Abban az időben, amikor Dutens könyve megjelent, Magyarország legnevezetesebb, mondhatjuk világhírű látnivalója az eszterházi kastély volt, melyet Eszterházy Miklós herceg építtetett 1765-től 1766-ig, Mária-Terézia uralkodása alatt, abban a korszakban, mikor főuraink egymással versenyeztek paloták, kastélyok és mulatóhelyek építésében, valamint francia és angol parkok létesítésében. Valamennyi közt a legnagyobb és leghíresebb az eszterházi kastély volt, melynek terve a herceg agyában valószínűleg 1764-iki franciaországi útja alatt, Versailles láttára fogamzott meg. Erről a „magyar Versáliáról” s a benne tartott pazar ünnepélyekről a XVIII. században több magyar, német, francia stb. leírás jelent meg.

Dutens úti kalauzában Eszterházáról ezt írja: „Eszterháza Eszterházi hercegnek, Európa egyik legnagyobb urának kéjlakja. Kastélyában 200 főnyi testőrsége van, azonkívül állandó német színtársulata, olasz operatársulata és zenekara. 1770. júliusában a császárnő tiszteletére Köpcsényben Pozsony mellett bált és vacsorát adott, hol ötven testőre szolgált hímzett egyenruhában. Az eszterházi vagy széplaki kastély nagyszerű és a kert s az erdei sétányok rendkívül kellemesek.”

Budát s több magyar várost Dutens nem is említi, Bécsét s az osztrák városokat ellenben magasztalja és nagy elismeréssel szól Cseh- és Morvaországról is.

Épp ilyen mostohán bánnak el Magyarországgal a többi XVIII. századi úti kalauzok szerzői is, bizonyoságul annak, hogy hazánkat nem sorozták a megtekintésre érdemes, civilizált országok közé. Számukra Bécsben véget ért a művelt világ, ott volt Nyugat-Európa határa, azon túl a barbár Kelet következett és ezt a felfogást hirdetve az osztrákok a maguk részéről szintén hozzájárultak ahhoz, hogy a Bécsben levő külföldieknek a továbbutazástól elmenjen a kedvük.

Mindezeknek az akadályoknak ellenére akadt a XVIII. században néhány francia, aki hazánkba is elvetődött. Köztük első sorban Montesquieu érdemel figyelmet.

Montesquieu mielőtt életének főművét, az *Esprit de Lois*-t megírta, a korabeli előkelő divatot követve több évre terjedő körutazást tett Európában. Célja az volt, hogy megismerje a fejedelmi udvarokat, a különböző országok vezető személyiségeit, politikai intézményeit, törvényeit, szokásait s erkölceit és ily módon tapasztalatokat s megfigyeléseket gyűjtsön tervbe vett munkájához. Körutazásának egyik állomása Bécs, onnan átrándul hazánkba „ebbe a gazdag és termékeny országba, melyet egy büszke s nemes lelkű nemzet lakik, a zsarnokok ostora s uralkodóinak támasza” — írja d'Alembert Montesquieu-ról szóló emlékbeszédében.

A kiváló francia filozófus lord Waldgrave-vel, Anglia bécsi követével 1728. május havában érkezett Bécsbe, hol hosszabb időt töltött s megismerte a császárt, a császárnét, a minisztereket s Bécs akkori előkelő embereit. Magyarországra saját bevallása szerint azért látogatott el, mert tanulmányozni akarta annak régi szokásait és intézményeit, amelyeknek másai Nyugat-Európában már sehol nem voltak fellelhetők; azok megismerése alapján fogalmat akart nyerni arról, hogyan élhettek egykor a saját ősapái.

Sajnos, Montesquieu-nek magyarországi tartózkodására vonatkozó

feljegyzései nem maradtak fenn, csak útinaplójának Olasz- és Németországra vonatkozó részleteiben és levelezésében találunk néhány idevágó adatot. Tudjuk, hogy járt Pozsonyban s ott megismerkedett és beszélgetett magyar urakkal hazánk politikai helyzetéről és Ausztriához való viszonyáról. Pozsonyi tartózkodásának visszhangja lehet az *Esprit des Lois* következő pár sora: „Láttuk, hogy az osztrák ház mikép dolgozott szünet nélkül a magyar nemesség elnyomásán. Nem tudta, hogy az egy napon milyen értékes lesz számára. E népeknél pénzt keresett, ami nem volt; nem látta meg ellenben az embereket, akik voltak. Mikor a sok fejedelem a monarchia államait egymás között felosztotta, annak egyes darabjai bármiféle mozgásra és cselekvésre képtelenek lévén összeomlottak. Élet csak a magyar nemességben volt, mely felháborodott és mindent feledve belevetette magát a harcba; azt hitte, hogy kötelessége elveszni és megbocsátani.“

Pozsonyból Montesquieu a Felvidékre utazik s megtekint négy bányavárost: Körmöcbányát, Selmechányát, Besztercebányát és Újbányát. Fiatal korában sokat foglalkozott természettannal s a bordeaux-i tudományos akadémiában a levegőről, a testek súlyáról s egyéb fizikai kérdésekről olvasott fel értekezéseket. Mint természettudós látogatta meg tehát felvidéki városainkat s mikor visszatért Franciaországba, tapasztalatairól három dolgozatot írt, egyet Magyarország és a Hartz bányáiról, egy másikat két magyarországi forrásról, melyeknek vize a vasat rézzé változtatja át s egy harmadikat az újbányai gépről. A két forrás, amelyeket leír s melyeknek vízből vegyelemzés céljából mintát vitt magával Velencébe, Besztercebánya mellett egy bányában eredt. Neftzer besztercebányai császári főbányatiszt megajándékozta egy lappal, melyet ő öntetett az egyik forrásban rézzé változott vasból s Montesquieu az ottani bányatisztek engedélyével kivett a forrásból és megtartott magának különböző fémdarabokat, melyek többé-kevésbé már át voltak változva rézzé. Az újbányai gép, melyről a harmadik dolgozat szól, arra szolgált, hogy több szivattyúval a bányából a vizet eltávolítsa. A bányának egy Potters nevű angol volt az igazgatója, akinek a helybeli lakók sok akadályt gördítettek útjába, mert az új gépet rossz szemmel nézték. A bányászokról azt jegyzi fel Montesquieu, hogy igen rosszul vannak fizetve, de azért türelmesen viselik nyomorult sorsukat. A bánya megtekintése után Potters vendégül látja. „Semmi sem kelti fel annyira szomjúságunkat, — írja — mint ha sokáig oly gépet vizsgálunk, amely tűz segítségével működik. Potters úr bevezetett a lakásába, kitűnő tokaji bora volt; bőségesen ittunk belőle, azután útra keltem.“

Montesquieu Magyarországon mintegy három hétig tartózkodott, amelyből tizenkét napot Pozsonyban töltött. Eredetileg úgy tervezte, hogy Budára is ellátogat, ezt a tervét azonban, úgy látszik, elejtette. Egyik, Bécsből keltezett levelében azt írja, hogy hazánkban való időzése alatt sokat beszélt latinul és sok bort ivott. Pozsonyban megjelent a diétai üléseken és megismerkedett magyar urakkal. A nádor házában összejáratkozott Nádasdi Ferenc püspökkel, aki annyira megkedvelte és oly sok felkészöntőt mondott rá, hogy végül mind a ketten megrészegedtek. A magyar főurak közt több igen művelt embert volt alkalma megismernie, Eszterházy herceget különösen nagy érdemű férfiúnak

tartja. Mulat a magyarok címkórságán. „Nagyon meg vagyok elégedve — írja —, az inasommal, akit itt szereztem s aki minden percben *illustrisnek* és *superillustrisnek* szólít; amikor szidom, a *celsissimus* címmel csillapítja haragomat és *magnificusnak* nevez, amikor a rossz levest hozza.”

Montesquieu visszatért Bécsbe s onnan Olaszországba utazott. Velencében Ronnevaltól hall érdekes részleteket a török háborúról. Azt írja, hogy Magyarországon három fontos vár van: Eszék, Belgrád és Temesvár. Ez a megjegyzése arra mutat, hogy hazánkra vonatkozó földrajzi ismeretei elég hiányosak voltak.

1740-ben Flachat lyoni gyáros és kereskedő vetődik el hazánkba. Flachat szenvedélyes utazó volt, Német- és Olaszországon kívül járt Kis-Ázsiában s Észak-Afrikában és buzgón tanulmányozta az iparon és kereskedelmen kívül a különböző népek erkölceit és szokásait is. Megfordult Sopronban és Szigetvárott s hosszabb időt töltött Pécsen. Pécs fekvése és környéke nagyon megtetszett neki, várfalai, árkai, tornyai s három mecsetje a 150 éves török uralomra emlékeztették. Azt írja Pécsről, hogy Magyarország „legcsinosabb” városa. E megjegyzése igazolni látszik a régi szálló igét: Magyarnak Pécs, németnek Bécs, mely régi útleírásokban Péccsel kapcsolatban nem egyszer felbukkan. Lakosai azonban Flachat szerint nem valami barátságosak, mert „az idegenek, még a németek iránt is ugyanolyan megvetést tanúsítanak”, mint amilyent a muzulmánok éreznek a keresztények iránt.” Látja utazónk a Balatont is, amely „bővelkedik halakban és a heves szelek miatt a tengernél is veszedelmesebb a halászokra nézve.” Részletesen leír egy zajos táncmulatságot, amelyet valami dunántúli faluban látott. Megcsodálja a parasztlányok és leányok duhaj és mégis ritmikus táncát. Megtekinti Pozsonyt is. Azt jegyzi meg róla, hogy „nagy, szép és igen népes” város, melytől „minden idegen sajnálkozva válik meg.” Ott görög kereskedőkkel ismerkedik meg s azok rábeszélük, hogy velük keletre utazzék. E célból velük együtt csatlakozik egy Konstantinápolyba visszatérő török követ nagyszámú kíséretéhez, mely 90 fellobogózott csónakon egészen Belgrádig a Dunán teszi meg az utat. Közben itt-ott kiszáll, többek között Győrött és Budán. Buda nevezetességei közül, úgy látszik, franciánkat legjobban egy fürdő lepi meg, melynek leírásában a Rudas-fürdőre ismerünk rá. „Azt állítják, — írja — hogy e fürdők sok betegnek visszaadták már egészségét. Megfürödhetik azonban bennük a teljesen egészséges ember is, anélkül hogy baja esnék.” E furcsa megjegyzés megértéséhez tudnunk kell, hogy ebben az időben a franciák s a többi nyugateurópai népek valóságos víziszonyban szenvedtek. XIV. Lajosról feljegyezték, hogy csak akkor fürdött, amikor orvosai elrendelték, mosakodása pedig abból állt, hogy napjában egyszer vagy kétszer kissé megnedvesítette az orra hegyét és a kezait. A köztisztaság akkori színvonalára jellemző, hogy a versailles-i kastélyban nem voltak fürdőszobák, sőt mi több árnyékszék sem. A rendes mosdás és fürdés Franciaországban angol hatásra csak a XVIII. század második felében kezdett meghonosodni.

1765-ben egy Laporte nevű abbé érkezik Lengyelországból Pozsonyba. Egy hónapot tölt ott s egy hölgyhöz útleveleket ír, melyek jó része nem Magyarországról, hanem Erdélyről, Moldváról, Oláhországról,

Bulgáriáról stb. szól. Azt állítja, hogy Rákóczi Ferenc egy kéziratából merítette adatai egy részét, hivatkozik a Nádasdi-családdal való ismeret-ségére, összebeszél tücsköt-bogarat a régi magyar királyokról, Thököly-ről, Duna-menti városainkról, a tokaji borról stb. Tipikus képviselője a felületes, lelkiismeretlen kompilátornak.

A hetvenes években egy elzászi francia, Zorn de Bulach utazgatott hazánkban. 1772-ben érkezett Bécsbe Rohan herceggel, a későbbi bíbornokkal és strassburgi hercegekkel, a nyaklánc-hör hirhadt hősével, aki mint XV. Lajos rendkívüli követe két és fél esztendőt töltött az osztrák fővárosban. Ott Rohan nem diplomáciai képességeivel, hanem fényűző életmódjával vonta magára a figyelmet, míg Mária Terézia közbenjárására a francia udvar állásától fel nem mentette. Zorn de Bulach Rohan herceg mellé volt beosztva mint főtiszt s e minőségében sok érdekies eseménynek lehetett tanúja. Tanulságos naplót hagyott hátra, melyben urának diplomáciai működéséről s egyéb viselt dolgairól nem ír, inkább csak az udvari szokásoknak, eseményeknek, ünnepélyeknek s a császárváros életének leírására szorítkozik. A hercegnek s másoknak társaságában többször ellátogat hazánkba, egy ízben hosszabb utazást tesz Dunántúlon.

Miként naplószerű feljegyzései mutatják, Zorn vérbeli katona és nemesember. 45 éves korában mint ezredes vált meg a hadseregtől. Külföldön is első sorban a katonaság szervezete, elhelyezése és élelmezése érdekli. A gazdasági viszonyokat is tanulmányozza, a politizálástól ellenben óvakodik. Éles szemmel figyeli meg a dolgokat, igyekszik azoknak okait kinyomozni, bírálatukba azonban nem igen bocsátkozik, a kulturális állapotok, műemlékek és intézmények hidegem hagyják. Nincs írói ambíciója, a benyomásokat és adatokat szárazon veti papírra, nem ismeri sem a lelkesedést, sem a megbotránkozást.

1772. tavaszán, március és április hóban járja be a Dunántúlt egy Parcieux nevű francia társaságában. Saját kocsiján utazott a postaállomásokon váltott lovakkal. Mint naplója mutatja, a múlt század második felében Magyarországon az utazás nagyon veszélyes dolog volt nemcsak a közlekedési eszközök gyarlósága, hanem még inkább a rendes kocsútak hiánya miatt. Az írja Zorn, hogy az utak Dunántúlon egy-két szakasz kivételével szinte járhatatlanok, különösen Dél-Baranyában, ahol rőzsekötegeket dobálnak az útakra, hogy a nagy sárban valamiképp járni lehessen rajtuk. Egyes helyeken pedig az útnak még nyomát sem lehet felfedezni.

Zorn odamenet a régi zarándokok és keresztesek útját követi, vagyis a Duna mentén halad egészen Zimonyig. Közben megtekinti Duna-menti városainkat, Pozsonyt, Magyaróvárt, Mosonyt, Győrt, Komáromot, Esztergomot.

Mosonyon innen hűsz hatalmas hajót lát a Dunán, Győr körül pedig sok székeret, ezek mind gabonát szállítanak a mosonyi katonai raktárakba. Győrről azt jegyzi fel, hogy elég nagy város néhány szép házzal, elhanyagolt erődtéssekkel. Csinos főterén egy Mária-szobor tűnik fel neki, szemben vele pedig egy arannyal s márvánnyal díszített, nagyszerű templom. Ez a tér, melyet utazónk érdemesnek tart megemlíteni, nyilvánvalóan a mai Széchenyi-tér, melynek szép Mária-szobrát Kohnics Lipót győri püspök emeltette Budavár 1686-iki visszafoglalásának

emlékére, a szemben lévő templom pedig a jezsuitáknak 1641-ben épült temploma, a mai Bencés-templom. Az erőd-jellegétől megfosztott esztergomi várban a francia egy kaszárnnyát s egy szép templomot lát. E templomot 1770—71-ben Mária-Terézia építtette a török világban elpusztult vártemplom helyett. Rudnay hercegprímás lebontatta s a helyén hozzáfogott az új főszékesegyház építéséhez, mely több megszakítással 1832-től 1896-ig tartott. 1827—1863

Zorn Esztergomból Dorogon és Vörösváron át megy Budára. Ott megtekinti a három szárnyból álló, impozáns külsejű királyi palotát s a Szent György-téren, a gróf Sándor-palotával, a későbbi miniszterelnöki palotával szemben fekvő fegyvertárat, a *Zeughaust*, melyben mintegy nyolcvan ágyút lát. Pesten megnézi a Rókkantak házáat. A József-napi országos vásár pedig messze földről összesereglett parasztjaival és rengeteg mindenféle árujával, a temérdek csizmával, bundával és szűrrel igen festői látvány volt számára.

Budán túl megint a Duna mentén megy. A falvak itt is, mint a Duna felső szakasza mentén, nagy távolságra vannak egymástól, köztük nagy mocsarak és szántóföldek terülnek el. Amint útjában előrehalad, úgy találja, hogy a falvak egyre nyomorúságosabbak lesznek. Ercsi, Adony, Dunaföldvár, Paks, Tolna, Szekszárd, Mohács és Baranyavár érintésével Eszékre, onnan Zimonyba utazik. Visszajövet Eszéken, Beremenden és Siklóson át Pécsre érkezik, melynek szép környékéről nagy dicsérettel emlékezik meg. Azután Szigetváron, Nagykanizsán át Zalaegerszегre ér, honnan Kőrmenden. Kőszegen és Sopronon át rendes országút vezet Bécsbe sűrűn fekvő falvakon és jól művelt földeken keresztül.

Zorn de Bulach dunántúli körutazása alatt nagyon érdeklődött a földművelés iránt. Ahol járt, mindenütt kérdezősködött, jegyzeteket készített, összeírta a mezőgazdasági termények, élelmiszerek stb. árait. Úgy találja, a föld általában rosszul van művelve és sok a parlagon heverő terület. Ennek több oka van: a lakosság csekély száma, az értékesítés nehézsége s az ország politikai és társadalmi szervezete. Az állattenyésztés is mind mennyiség, mind minőség tekintetében fejleszthető lenne, ha volnának rendes, gondozott legelők és az állatok a pusztákon nem volnának állandóan, még szigorú teleken át is, kitéve az időjárás viszontagságainak.

Komárom és Esztergom közt egy községben naplójába a következő árakat jegyezte fel:

1 pár nagy csirke	7—8 krajcár
1 pár lúd	30 „
1 kacsa	8 „
1 font marhahús	3½ „
1 font borjúhús	3½ „
1 font juhhús	1 „
1 nagy mérő búza	4 „

Ugyamott egy 500—600 fontot nyomó ökörnek 40, egy jó nagy disznónak 5—6 forint az ára. A győri vásárban az tapasztalta, hogy 80—90 forintért igen jó lovat lehet kapni. Tolnában olcsó a hal és a bor, a ponty vagy csuka fontja ½ kr., egy akó bor ára pedig 2f. 30 kr. és 5f. közt válto-

kozik. Minél inkább távolodik az ember Bécestől, az értékesítés akadályai miatt annál alacsonyabbak az árak. Baranyában, a Duna és Dráva szögletében 2½ kr.-ért lehet egy font marhahúst venni.

Zorn szerint elhagyatott állapotban van az ipar is. Ausztriának nem érdeke, hogy fellendüljön, mert akkor Magyarország az osztrák iparúzó tartományoknak versenytársává válnék. A magyar ipar elhanyagolásának az is oka, hogy az osztrák uralkodóház szívesebben látja a gyárakat olyan tartományokban, ahol teljhatalma van és ahol azokat önkényes vámokkal sújthatja, ezért nem enged gyárakat létesülni Magyarországon, ahol azok minden adózástól mentesek lennének.

A köznép nagyon igénytelen és igen kezdetleges viszonyok közt él, pedig Zorn szerint földművelőnek és katonának egyaránt jó emberanyag. Az osztrákok azonban nem értik a vele való bánásmódot. Meglepő, hogy ez az elzászi francia a magyar fajnak sokkal kedvezőbb jellemzését adja, semhogy azt egy, osztrákok közt élő s tőlük többé-kevésbé befolyásolt külfölditől várná az ember. Azt írja, hogy a magyar nép „büszke, merész és harcias, ami annál jobban illik hozzá, mert e tulajdonságok mellett sok szelídség van benne és nagy buzgóság másokat lekötöztetni, ha jól bánnak vele; ha azonban kényszeríteni akarják valamire, akkor keményen ellenáll. Erőszakkal semmire sem lehet vele menni. S ez az, ami felfingerli a németek ellen, akik mindig az erőszakhoz, fölényességhez és kényszerhez folyamodnak vele szemben.”

Rohan herceg Bécsben megismerkedett magyar főurakkal is, többek közt gróf Eszterházy Ferenc, főkancellárral, aki 1772. május havában nagy kerti ünnepélyre hívta meg cseklészi kastélyába és Eszterházy Miklós herceggel, aki 1772. júliusában számára a Bessenyei által is leírt „eszterházai vigasságokat” rendezte. Hogy ezek az ünnepélyek milyen nagyszabásúak voltak, mutatja, hogy az egyébként szűkszávú, nem egy-könnyen lelkesedő Zorn, aki Rohant Cseklészre és Eszterházára elkísérte, részletesen beszámol róluk naplójában.

Az eszterházai kirándulás így folyt le. Július 12-én indultak Bécsből. Maga a herceg jött el Rohanért és vissza is kísérte. Ut közben különböző állomásokon pihent lovak várták őket, minden egyes alkalommal egy huszár lovagolt eléjük. Megérkezésükkor a hercegnek 150 főnyi gránátos csapata fogadta őket élén egy kapitánnyal, egy főhadnaggyal és egy hadnaggyal. Az eszterházai kastély szép bejáratával, hatalmas udvarával igen impozáns benyomást tesz rájuk. A földszinti fogadótermet Zorn így írja le: „A földszinti szalón boltíves. A pilléreket s az oldalfalakat, valamint a mennyezetet arany és egyéb különböző színű virágfüzérek díszítik. Egymással szemben két barlang van. A bennök folydogáló víz kedvesen csobog és felfrissíti a szalont; onnan egyenesen a kertbe és az udvarba lép az ember.” Ezután következik a hercegi és hercegnői lakosztálynak, valamint a két emeleti fogadóteremnek leírása, melyek nagyszerűek és fejedelemhez méltók s melyeknek kivilágításához 500 gyertya kell. Hatalmas a kastélyhoz tartozó park és erdő is, külön vadaskerttel a vaddisznók, szarvasok, dámvadak és fácánok számára.

A francia követ tiszteletére a herceg fényes ünnepélyeket adott. Volt nagyszerű kivilágítás és tűzijáték, álarcos bál, voltak vásárok, vadászatok. Egyik fő látványosság a vidékbeli parasztság felvonulása

volt: háromszáz pár vonult fel zászlók alatt és zeneszóval, külön-külön községek szerint, festői viseletben. A vendégek szórakoztatásáról a herceg színjátszó társulata és 30 főnyi zenekar is gondoskodott.

Október 18-án Zorn de Bulach Holicsón járt, ahol a királyi kastélyt, fácánost és méntelepet volt érdemes megnézni s ahol Ferenc császár összel vadászat céljából két hetet szokott tölteni. Október 29-én pedig Kismartonban volt Eszterházy Miklós hercegnél vadászaton, melyen 34 vaddisznó esett el, közülük nyolcat ő lőtt le.

1778-ban Le Roy de Lozembrune bécsi udvari tanácsos és főhercegi nevelő egy hetet tölt gr. Eszterházy Ferenc cseklészi kastélyában s egy bécsi francia barátjához intézett levelében leírja a kastélyt és a hozzátartozó parkot. A kastélyban pompás könyvtár van, a parkban pedig belvedere, kaszinó, labirint, Diana-erdő, cigánykunyhó, remetelak, Calypso-sziget stb. A szerző filozófus és szép lélek, szeret bölcsekedni és haladó elveit igyekszik a nagyurak iránti hódolatával s a fényűzés és a civilizáció megbecsülésével összeegyeztetni. Egy francia nyelvű műve, amely Rousseau műveltségellenes filozófiájának cáfolata akart lenni, 1780-ban Budán jelent meg. Úgy látszik, talán mint főúri nyelvmester, hosszabb időt töltött hazánkban is.

A cseklészi kastélyt, melyről könyvecskéje szól, 1722-ben gr. Eszterházy József építtette. Értékes kép- és régiség-tára, iparművészeti gyűjteménye volt s gazdag könyvtára becses Napoleon- kéziratokkal. 1911-ben leégett, régi alakjában újjáépítették, de könyvtára a tűzvész martaléka lett.

A XVIII. század hetvenes és nyolcvanas éveiben nagy olvasottságnak örvendtek egy „utazó franciának“ Németországról szóló, maró gúnytól áthatott, szellemes, forradalmi hangú levelei, melyeket egy Párizsban lakó fivéréhez intézett. E levelekben a szerző hazánkról sem feledkezik meg, erről a különös országról, hol szerinte a főuraknak fényes palotáik vannak, a köznép pedig állatok módjára földalatti barlangokban lakik, vagy sátrakban, mint a kalmükök. Pozsonyban, Pesten, Budán azt hiszi az ember, hogy művelt országban van, e városok kapuitól néhány mérföldnyire ellenben az a benyomása, mintha Mongóliába tévedt volna. Főuraink franciás életmódját így jellemzi: „*Unsere Moden sind schon bis an die Gränzen der Moldau und Wallachey vorgegrungen, und alles, was von Pressburg bis nach Kronstadt feine Welt heisst, spricht unser Patois. Man iszt und trinkt nicht mehr hungarisch, sondern gibt Dinners, Soupers und Déjeuners. Man gibt wechselweis Bal paré und Bal masqué... Man spielt rohist, hat Poudre à la Maréchale und die Damen bekommen Vapeurs... Die Herren haben einen Ami de la Maison für ihre Frauen, und die Frauen eine Fille de Chambre für ihre Herren... und was bey allem dem das notwendigste ist, man hat Schulden... Man lockte den stolzen Ungarn, der auf seinem Landsitz Freiheitsentwürfe brütete, an den Hof in die Stadt.*“ Szerzőnk szerint az osztrák udvar elérte célját. Az Eszterházyak, Csákyak, Erdődyek, Zichyek, Forgáchok, Koháryak, Károlyiak mind el vannak adósodva s ez a nemzetiségéből kivetkőzött, nagyvárosias, eladósodott főnemesség nem veszedelmes többé Auszriára nézve.

Ez a satirikus könyv misztifikáció, nem francia volt a szerzője, hanem egy Kaspar Risbeck nevű svájci német publicista.

X.

Egy belga jezsuita magyarországi vándorlásai.

A XVIII. század hatvanas éveiben, mikor a Jézus-Társaságnak Belgium egy részét is magában foglaló francia tartománya feloszlott, több belga jezsuita hazákban telepedett le, ahol akkor magyar rendtársaiknak számos kolostoruk, iskolájuk és nevelőintézetük volt. Ezek közül az emigráns jezsuiták közül a legjelentékenyebb Francois-Xavier de Feller volt, aki több, mint négy évig maradt hazánkban és érdekes úti naplót hagyott hátra. E naplóban szinte napról napra feljegyezte 1765 és 1769 közt Magyarországon és a környező országokban történt vándorlásainak élményeit és benyomásait.

Feller a maga korában rendjének egyik legkiválóbb és legtevékenyebb tagja volt. Sok hittudományi s bölcsészeti munkát adott ki és több szótárt s folyóiratot szerkesztett. Mikor mint világi pap visszatért hazájába, röpiratokban és folyóiratokban hevesen támadta azokat a reformokat, melyeket II. József császár Belgiumban életbe akart léptetni s ezzel a munkásságával mint hazája szabadságának védője honfitársai körében nagy népszerűsége telt szert.

Szenvedélyes utazó volt, kis igényű, fáradságot nem ismerő, könnyen barátkozó, minden iránt érdeklődő. Jóformán alig van Magyarországnak és Erdélynek olyan vidéke s városa, ahol ne járt volna. F fiatal volt, mindössze harminc éves, mikor hozzánk elvetődött, mégis csodálatos, milyen hősi kitartással tűrte a fáradsalmakat, nélkülözéseket és szenvedéseket, melyekben kóborlásai közben nem egyszer része volt. Ha papi teendőket végez, gond nélkül élhetett volna egy kolostorban vagy szemináriumban, több emigráns rendtársa példájára valami magyar főúri háznál mint nevelő is kaphatott volna alkalmazást. Nyugtalan és kíváncsi természetű ember volt azonban, a tudásslomj és kalandvágy nem hagyta pihenni, örökké vándorolt egyik helyről a másikra. Rendesen egy jezsuita, ferencrendi vagy piarista társház vendégszeretetét élvezte és nem egyszer volt nemesuraknak, püspököknek, kanonokoknak és plébánosoknak vendége. Megismerte a nélkülözést és nyomort is. Gyakran bizony éhezett, ebédje nem volt más, mint egy darabka fekete kenyér vagy egy pohár víz. Előfordult, hogy falusi korcsmában vagy istállóban hált parasztok és állatok közt, sőt az Isten szabad ege alatt is, szekéren vagy a pusztá földön, mint valami pásztor-ember. Elmeséli, hogy egy ízben egy falusi plébánosnál keresett éjjeli szállást. Ennek azonban csak egy szobája volt 17—18 vendég számára, neki már nem jutott hely. Nem tehetett hát egyebet, a hideg, esős időben egy kocsiban töltötte az éjszakát, egy farkas is ólálkodott körülötte (valószínűleg egy házörző kuvaszt nézett farkasnak). Nem félt, még ha sűrű erdőkön vagy pusztaságokon kelt át, akkor sem. Néha

egyedül utazott, máskor társaságban, *per pedes apostolorum*, kocsin vagy lóháton. Leginkább kedveli az utazásnak Magyarországon általános módját, a lovaglást, vesz is lovat magának és magyar ndrágot húz, „amely csodálatosan jól illik neki”. Annyira megszokja a lovaglást, hogy lóháton érzi a legjobban magát, még pihenni is tud lovon, mintha csak ágyban feküdnék. Olyan ügyes lovas volt, hogy Besztercén Nepomuki Szent Jánosnak, a bányászok védszentjének napján, amikor barátaival lovaglőversenyt rendeztek, ő lett a győztes. Később egy másik kedvenc állatja is volt, egy kis kutya, mely bolyongásai alatt hűségesen kísérte. Úgy utazott tehát, mint kétszáz évvel annakelőtte Zsámboki János, aki *Emblemái*-nak tanúsága szerint szintén lóháton és két kutya társaságában járta a külföldi országokat. Lóháton teszi meg az utat Besztercétől Rómáig, és nagyon fáj neki, hogy visszafelé Lorettóban nagy nyomorúságában kénytelen lovát, „a derék Hanselt” eladni.

Feller *Itinéraire*-je, amely nyomtatásban halála után 18 évvel, 1820-ban látott napvilágot, nem valami irodalmi ambícióval szerkesztett könyv. Úti feljegyzések keverednek benne hosszú lére eresztett elmélkedésekkel és gyakori latin idézetekkel, amelyek művének nehézkes, tudákos, fontoskodó jelleget adnak. A derék jezsuita szereti tudományát fitogtatni és örökös idézeteivel ugyancsak próbára teszi az olvasó türelmét. Minden, amit lát, az Evangélium egy részletét vagy Horatius valamelyik versét juttatja eszébe. Vannak rögeszméi, amelyeket lépten-nyomon ismétel, az is megcsúsz, hogy ellenmondásba keveredik önmagával és elfelejti, hogy néhány lappal előbb mást mondott. El kell azonban ismernünk, hogy őszinte, nem eszményíti sem magát, sem másokat, meglepő kedélyességgel és szinte megható nyíltsággal mondja el azokat a kellemetlenségeket, melyek utazásai folyamán érték. Gyengéd és hálás azok iránt, akik jóindulatot mutatnak irányában, s megbocsát a durva és gonosz embereknek, akik néha még az éjjeli szállást is a falat kenyeret is sajnálták tőle. Úti naplója tehát olyan „jóhiszemű” könyv, mint Montaigne *Essais*-je Helyenként száraz, nehezen megemészthető, de eleven, tele apró jellemző apróságokkal. Szerzője leplezetlenül feltárja a lelkét, van humorérzéke és anélkül hogy valami mélyreható megfigyelő volna, sok érdekes dolgot jegyez fel benne a régi, kétszáz év előtti magyar világról. Két kötetből áll, az első olyan utazási feljegyzéseket foglal magában, amelyek majdnem teljesen Magyarországra és Erdélyre vonatkoznak, a második pedig a szerző Svájcban, Németországban stb. tett utazásairól szóló jegyzeteit és leveleket. E levelek jó részét egy Magyarországon megismert, Ybarra nevű spanyol grófhhoz és annak feleségéhez írta.

Feller 1765. május 15-én érkezett hazánkba és pedig családja egy régi barátjának, a Trencsénben lakó Reinhart tábornoknak ajánlatára. Több rendtársával együtt Nagyszombatban telepedik meg, ahol akkor a jezsuitáknak egyetemük, kollégiumuk, nevelőintézetük és csillagvizsgálójuk volt. Mintegy másfél évig marad Nagyszombatban s onnan gyakran tesz a Felvidéken kisebb-nagyobb kirándulásokat és utazásokat. Eleinte nincs más dolga, mint hogy „önmagával filozofál” és élvezi templomukban a szép zenét, később akad munkája, franciát tanít a szemináriumban, gyóntat és más egyéb házi teendőket végez.

1766. október 28-án Besztercebányára kerül. Egy évet tölt e város-

kában, miközben több bányavárost meglátogat és gyarapítja természet-tudományi ismereteit. Besztercebányai évről ezt írja. „Soha életemben nem voltam elégedettebb, nyugodtabb, vidámabb... A város környéke rendkívül változatos és nagyon bájos. A bányák elevenné teszik és érdekes látnivalókat nyújtanak. Ott ettem életemben a legszebb és legjobb kenyeret.“

A következő évben a fiatal Andrassy Miklós gróf házi tanítója lesz Monokon. Nem terhes állás ez, alkalma nyílik több magyar nemesi családdal megismerkednie, melyek a víg, szellemes, eleven eszű, sokoldalú fiatalai jezsuitát birtokaikon és kastélyaikban örömmel látják. Monokon ismeri meg a már említett Ybarrát is, akinek Andrassy-leány volt a felesége.

Nem sokáig marad Monokon, mert tanítványa megbetegszik. Szívesen hagyja ott a nem neki való nevelői állást és elfogadja Ybarra meghívását, aki Besztercén lakott, mint az erdélyi állami bányák igazgatója. E kis szász városban hosszabb időt tölt s onnan elzarándokol Rómába.

Nagyszombat, Besztercebánya, Monok, Beszterce: ezek voltak tehát ennek a fárahatatlan utazónak fő állomásai. Nem tudott azonban sokáig egy helyben maradni. A nagy városokban: Budán, Pesten, Kassán, Kolozsvárott, Pozsonyban több ízben megfordult s megismerte épügy a Felvidék és Erdély hegyes tájait, mint a Nagy Magyar Alföld pusztaságait. „Filozófus“ volt, ahogy e században e szót értették, egyetemes ember, akit a természet szépségei és ritkaságai, a történeti és művészeti emlékek, a vallási és politikai viszonyok, a társadalmi élet, a népszokások egyformán érdekelték. Szabad óráiban Turóczi, Istvánfi, Bél, Pray s más magyar földrajzi írók és történészek műveit olvasgatja. Ismeretei tágkörűek, bár kissé zavarosak, megfigyelései néha alaposak, néha felszínesek, ítéletei gyakran helytállóak, máskor naivak, elsiетetteк és ellentmondók. E hibái ellenére elmondhatjuk, hogy kevés külföldi, sőt kevés magyar ember volt, aki ebben az időben hazánkat személyes tapasztalatai alapján úgy ismerte volna, mint ez a fiatal jezsuita páter.

Mint láttuk, Feller hazánkban töltött négy esztendejének nagy részét a Felvidéken és Erdélyben élte le, hol, mint mondja, sűrűn lakott, jól művelt, szép vidékeket, vendégszerető és művelt nemes urak-lakta kastélyokat, műemlékekben gazdag régi városokat látott. Gyűlölte a francia filozófusokat, de Rousseau példájára rajongott a természetért s a falusi népért, amelynek egyszerű, patriarchális erkölcsait még nem rontotta meg a művelődés. Igen szerette a hegyeket, megcsodálta a „gó-gós Krivánt“ és „hófedte társait“, valamint a Kárpátokat, melyekről így ír: „Szemem nem tud betelni a Krapach látásával... Mintha egy halványkék, fehér berakásokkal tarkított márványtömb volna. Ez a számtalan bizarr csúcsból álló óriási hegykoszorú hatalmas fenyőerdők felett emelkedik ki, melyekben medvék laknak, alattuk a völgyek meglepően termékeny földjükkal és fejlett kultúrájukkal ejtik csodálatba az embert... Nem tudom, van-e természetben felemelőbb látvány.“ Nem elégszik meg a hegyeknek távolból való szemlélésével, meg is mássza őket. Magyar barátai ezekre a kirándulásokra nem kísérték el s Fellernek a hegyekért való lelkesedését valószínűleg különködésnek

tartották, hiszem a hegymászás ekkor nemcsak nálunk, de Svájcban sem volt még divatban.

Bejárta és leírta Felsőmagyarország majdnem minden városát. Történetükre nézve bőségesen talált adatokat a magyar geográfusok könyveiben, különösen Bél Mátyás művében. Pozsonyban megtekinti a várat. Rubenstól s más híres festőktől való képeket és szép szász porcelán-gyűjteményt lát benne. Nagyszombat sok tornyával, magas várfalaival és mély várárkaival felemelő benyomást tesz rá. A jezsuita kolostor hatalmas épület, 150 jezsuita lakja, nagyszerű ebédlője van s jól megépített és felszerelt csillagvizsgálója. A tanárok közt több kiváló akad, mint Kaprinay István, a jeles történetíró s oklevéltudós és két európai híru csillagász: Kéri Ferenc, aki maga szerkesztett különböző csillagászati műszereket és Weiss Ferenc, az egyetem matematika-tanára és a csillagvizsgáló igazgatója, ki párizsi asztronómusokkal állt összeköttetésben. Selmechányán Feller megcsodálja a Kálváriát, melynek szerinte fekvés dolgában talán az egész világon nincs párja. Ezt írja róla: „Egy csúcsban végződő, teljesen kerek, pontosan kúp-alakú hegyen fekszik, melyet szép növényzet borít. Sok állomás, kápolna, kupola van rajta, igen jól elrendezve; az egész nagyon szép.” Bányászruháát öltve leszáll a bányákba és leírja a gépeket. Esztergomban megnézi az épülő székesegyháznak, primási palotának és szemináriumnak alapozási munkálatait, melyeket Barkóczy primás végeztet s megemlíti, hogy a munkások vigyázatlanságukban összetörték egy igen szép gótikus kaput, mely a régi templom maradványa volt. Érsekujvárt tréfásan *Pulicopolus*-nak nevezi el, mert ott sokat szenvedett a bolhák miatt. Egerben meglátogatja Eszterházy Károly érseket, aki megmutatja neki az épülőfélben lévő hatalmas líceumot. Egerben több török házat, egy templommá átalakított mecsetet és minaretet lát. Sárospatakon felkereste Csécsi Jánost, e kor egyik leghíresebb kálvinista tudósát, aki őszintén bevallotta neki, hogy elvesztette hitét a kálvinizmusban. Ez nem fájt neki, amiatt azonban sírva panaszkodott, hogy a lakásába betörték és több száz aranyát ellopták.

Feller több magánkastélyt is megtekint. Ezek újonnan épített vagy átalakított, gazdagon bebútorozott és díszített, pompás épületek. Királyfalván Pálffy Károlynak van kastélya nagyszerű parkkal, mely állítólag a legszebb Magyarországon, benne ünnepi terem, színház, remetelak, narancsház, botanikus kert, teknős-béka-medence és fácnos. Vöröskőn Pálffy Miklós kastélyában megmutatják neki a fegyvertárt és a ritkasággyűjteményt, mely drágaköveket, márványtömböket, kagylókat, érmeket, dohányszelencéket, török pipákat, a tokaji hegyen aranyvá változott szőlőfürtöket s egyéb érdekes dolgokat foglal magában. A gácsi Forgách-kastélyban törököket, kínaiakat, arabokat ábrázoló fehér cserépkályhák vonják magukra a figyelmét. A gödöllői Grassalkovich-kastélyban, melynek vadaskertjében dámvadakat és fehér szarvasokat lát, megcsodálja a nagyszerű lakosztályokat. Egyik szobában őrzik az ágyat, melyen Szavojai Jenőt halva találták, két másik szoba pedig Mária-Teréziának és Lotharingi Ferencnek volt hálószobája, midőn Gödöllőn a herceget meglátogatták.

Feller több ízben tartózkodik Budán és Pesten. Budán, melynek, mint mondja, három része van: *Arx* (Vár), *Aquatica* (Víziváros) és *Ratzianica*

(Ráczváros) még látja a török világ nyomait: egy mecsetet, egy minaretet és egy török fürdőt. Megmutatják neki azt a helyet is, honnan Budavár ostroma alatt patakként folyt a vér a Dunába s egy épület maradványát, mely egykor Mátyás király könyvtárát foglalta magában. A várból élvezi a szép kilátást, melyet már ő előtte is több külföldi utazó megcsodált.

A pesti Rókkantak háza Feller szerint Európa egyik legszebb épülete, a király is ellakhatnék benne. Volt alkalmá megtekintenie a pesti országos vásárt is. Nagyon érdekes látvány volt ez görög, örmény, zsidó és török árusaival és nyüzsgő vásáros népével. Különösen a török kereskedők festői öltözete tetszett neki.

A Dunántúl nagy részét bebarangolja. Győrben megnézi a híres kaput, melyet valaha Vaubecourt egy petárdával felrobbantott s azután a várost a törököktől visszafoglalta. Látja azt az emlékművet is, melyet VI. Károly császár emeltetett 1731-ben, hogy kiengesztelje az Oltári-szentség megszenteltetését, melyet a helyőrség katonái követtek el. Pécsett megtekinti a jezsuiták templomát, amely egykor a török birodalom legszebb mecseteinek egyike volt. Ott, úgy hallotta, időközönként még mindig feltűnnek török zarándokok és szomorúan nézik a várost, melyben még sok minden emlékeztet a török uralomra s melyet Szolimán földi paradicsomnak nevezett. Szigetvár és Mohács is a török-magyar háborús időkre emlékezteti. Majkon szép kamalduli kolostort lát. Felkeresi a Balatont is, amely ekkor még nem volt felfedezve és keresztül megy a Bakonyon. Egy apátságban ebédel, — ez a zirci apátság lehetett — el van ragadtatva a fogadtatástól, sehol sem látott olyan udvariás és szíves szereteteket, mint ott.

Több ízben és minden irányban, postakocsin, gyalog vagy lóháton bejárta Feller a nagy Magyar Alföldet, a *Mare Siccum*-ot is. Nyoma sincs benne annak a romantikus lelkesedésnek, mellyel száz évvel később magyarok és külföldiek az Alföldet szemlélik. Szerinte ez Magyarországnak egy nagyon termékeny, de elhanyagolt, műveletlen területe, nincs sem fája, sem köve, sem rendes ivóvize, nagy részén nem lát az ember mást, mint eget s fűvet, nincs rajta ház, nincs fa, nincs semmi, amin a szem megakadhatna. Az alföldi parasztok szegények és szánalomra méltók, birkabőrből való ruhát és bocskort hordanak, hajukat zsírozzák, hogy minél feketébb legyen, ezért a templomokban a szag elviselhetetlen, náddal vagy száraz trágyával tüzelnek és az év nagy részében a szabad ég alatt élnek. A nemesek kapzsiak, anyagiak, földhöz ragadtak, egyébről sem tudnak beszélni, mint lovaikról, ökreikről, birkáikról és birtokaikról; gazdagok és mégis „szegényes és piszkos módon” élnek.

Feller tehát az Alföldet a legsívárabb, legegységesebb vidéknek tartja, amit elképzelhet az ember. Ennek az állításának bizonyítására több apró kalandját elbeszéli. Egy ízben a Tisza vidékéről Pestre igyezik. Gyalog megy, nincs pénze, sem útítársa, sem vezetője, még botot sem tud törni magának, mert sehol nyoma sincs bokornak, kutyáktól, ökröktől, bikáktól retteg. Hatvan és Abony közt a pusztán egy magányos istállóban tölti az éjszakát. 17 ló szabadon járt-kelt benne és csak az állatok ösztönén múlt hogy össze össze taposták, de azért nyugodtan aludt, ha nem is olyan jól, mint hálópajtásai, a kocsisok. Másnap Abony-

ban ebédel. Ez egy alföldi módra épített, nagy mezőváros. Házai vagy a földbe vannak beásva vagy vályogból, nádból, itt-ott fából építve. A gabonát nem csűrökben, hanem vermekben tartják. Kecskemét jelentékeny mezőváros, szép szőlőkkel körülvéve, ott Feller a piáristáknál kipiheni magát. Szolnokon az egyik templomban különös nagyheti szertartást lát: a Pilátus-verést. A férfiak és nők verik, pofozzák, ostorozzák magukat, a gyerekek pedig óriási zaj közepette a földet döngetik. A tószegi kálváriánál buzgón imádkozik, Isten oltalmába ajánlja magát, az meg is könnyörül rajta: egy szervita barát akad útjába, aki felveszi szekerére és vele szerencsésen megérkezik Pestre.

Egyszer felmászik a tokaji hegyre, honnan szép kilátás nyílik az egész Alföldre. Tokajból Hajdúböszörménybe megy, ott hiába keres lovat és kocsit, de a postamester megsajnálja és gyalogos kíséret ad melléje Debrecenig. Debrecenről az írja, hogy „kínai módra” épített város rendkívül széles utcákkal és egyszerű, alacsony házakkal. Vannak az utca felőli oldalon ablaktalan, törökös házai is. Nagyváradon barátságos fogadtatásra talál Patachich püspöknél. Több napig a püspök vendége, akinek gazdag könyvtára és pompás zenekara van, meghallgat nála egy három óráig tartó hangversenyt.

Mikor Rómából visszatér, akkor az Alföld déli felét járja be. Az olaszországi út nagyon megviselte, siralmas állapotban van. Összeviszsa szakadozott ruhájában, lesóványodva, idő előtt megkopaszodva, egy elcsigázott, sebekkel borított gebén ülve, a maga bevallása szerint olyan, mint egy „öreg, fáradt csavargó”. Temesvárról azt jegyzi fel, hogy rendesen épített város, szép székesegyháza van, a jezsuiták temploma egykor mecset volt. A török időkre emlékezteti a vár és a sok török ház is. Nagybecskerek a „legyek, szúnyogok, poloskák és balhák hazája.” Zombor környékén kétszer is eltéved és, ha szerencséjére nem akad egy latinul tudó parasztemberre, talán lovával együtt felfalták volna a dühös kutyák. Egy tanyán pihen meg, hol bűdös víz az ebédje és egy kiszáradt lókoponya az ülőhelye. Azután Szabadkán és Szegeden át elvergődik Makóra. Ebben a „csúf faluban” székel Engel püspök, aki biztatja, hogy vállalja el egyházmegyéjének egyik német-francia plébániáját, ő azonban nem fogadja el az ajánlatot.

Már említettük, hogy Feller Ybarra gróf meghívására ment Erdélybe. Több hónapot töltött Besztercén és oda tért vissza olaszországi útja után is. Jól érezte magát ebben a szász városkában, honnan gyalog s lovon a hegyekbe kirándulásokat tett. Mint Rousseau szavojai vikáriusa, ő is magához vette breviáriumát, írószereket, papirost vagy egy könyvet, a hegyekben kiválasztott magának egy szép kilátópontot, ott írogatott és olvasgatott „egy juhnyáj közepette egy kis páztor jelenlétében, aki elragadtatással figyelte.” Bejárta az erdélyi városokat is, megismerkedett katolikus és protestáns főurakkal, a Bethlenekkel, Hallerokkal, Telekikkel. Franciákkal is találkozott, sőt néhány honfitársával is, többek közt Chenot nagyszombati orvossal s Debreux jezsuitával, aki az egyik fiatal Teleki gróf mellett nevelősködött. Kálvinista lelkészeket is meglátogat néha. Így egy ízben a vajdahunyadi kálvinista pap vendége, akivel egészen éjfélig beszélget hittudományi kérdésekről. Nem kiabálnak, nem veszekednek, csendesen társalognak a

papné és leánya nagy csodálkozására, akik hangosabb, „magyarosabb” teológiai vitákhoz voltak szokva.

Feller tehát, mint láttuk, hazánk mindegyik táját bejárta. Mint minden idegent, úgy őt is első sorban a Magyarországon lakó népfajok sokasága és különbözősége lepte meg, ami nem volt csoda, hiszen hazánk ethnikai képe akkor még tarkább és változatosabb volt, mint később. „Magyarországon — írja Feller — száz mindenféle népet ismerem meg, mert nem is szólva a szlovákokról, horvátokról, örményekről, németekről, franciákról, olaszokról, lengyelekről stb., kiket mindennap látok Nagyszombatban, tekintélyes orosz telep van Ungvár mellett... Zimonyban, Pozsegában stb. pedig törökök vannak, akik eljárnak a zágrábi, brassói vásárookra.” Mind e népeknek megvan a maguk külön nyelvük, úgy hogy valóságos Babel-torony Magyarország. Szerencsére van egy nyelv, melynek révén ez a sokféle nép megérti egymást, ez a latin, a közigazgatás és tanítás hivatalos nyelve. Mindenki tud latinul. A nemességnek s a papságnak ez a társalgási nyelve is, de akadnak latinul beszélők még a parasztok s katonák körében is. Annak a külföldinek tehát, aki ebben a korban hazánkba elvetődött, nyelvi tekintetben könnyebb dolga volt, mint ma, akkor a latinnal mindenütt boldogult.

Az a sok mindenféle népfaj, amely Magyarországon él, vérmérséklet, szokások, műveltség tekintetében különbözik egymástól. A magyarok Feller szerint általában szívésesek, szolgálatkészek, jóindulatúak, őszinték és ragaszkodó természetűek. Nemcsak a földművesek, hanem a vidéki birtokosok, nemesek is kezdetleges életet élnek. Nagy lókedvelők és lóismerők, helyenként pompás lóistállóik vannak, mint Grassalkovich hercegnek gödöllői istállója, melyekben lovakat, ökröket, pásztorkat ábrázoló szobrok láthatók. A főúri kastélyok kivételével a magánházak a kényelemnek és fényvűzésnek teljesen híján vannak. Az ajtók túlalacsonyok, az ágyak túl kicsinyek. A vendégfogadók szegényesek és piszkosak. A városokban vannak szép templomok és középületek, a falusi házak azonban általában nyomorúságos viskók, Német-Alföldön disznóólaknak néznek őket.

Primitív a magyarok táplálkozása is. A finom ételeket nem kedvelik, csak a nehéz húsokat méltányolják, a sült hússal végződik be az ebéd, a csemegét nem ismerik. Ha belépnek egy vendéglőbe, első szavuk: *bubula* (tehénhús), mire a vendéglős sebtiben levág egy marhát és fél óra múlva már sült húst talál fel a vendégeknek. Az a régi erdélyi szokás, hogy mindenki az övéhez erősítve vagy kardja hüvelvében magával hordja kését és villáját, ma már Feller szerint eltűnőfélben van. Én úgy az a szokás is, hogy nem pohárból, hanem nagy közös kanocsóából isszák a bort. A magyar borok egyébként kitűnők, nemcsak a tokaji, hanem a budai, soproni és egri borok is. Valamennyinek királya a *hongria*, vagyis a magyarádi. Hogy a magyar borokat aszkéta elvei ellenére Feller sem vetette meg, mutatja egy, dicsőítésükre írt latin episztolája, melyet a rozsnyói jezsuitákhoz intézett s melyet útinaplójába érdemesnek tartott belevenni.

A magyarok öltözködésmódjára vonatkozólag ezt a megjegyzést olvassuk könyvében: „A magyarok szeretik a feltűnő és fényes színeket... A magyar ruha rendkívül jól áll a fiatalságnak, egy szép termet

jobban mutat benne, mint a világ akármely más ruhájában; ezért a magyarok bolondjai a ruhának, különösen a nadrágnak; sok fiatal ember azért nem akar pap lenni, hogy ne kelljen neki *caligas germanicas* (német nadrágot) hordania."

Az irodalom iránt a magyarok Feller tapasztalatai szerint, nem nagyon érdeklődnek, vonzzák azonban őket a „száraz és nehéz” tudományok: a nyelvek, a mennyiségtan és a régiségtan. Nagyon eleven bennük a természettudományok iránti érdeklődés is. A kolostorokban és kollégiumokban, sőt főúri kastélyokban is gyakran láthatók fizikai és asztronómiai műszerek. Éppúgy előszeretettel foglalkoznak természetrajzzal is, sok helyen talál az ember ásványokat s mindenféle ritka és érdekes tárgyakat tartalmazó gyűjteményeket.

Természetes, hogy Fellert különösen érdekelték hazánk vallási viszonyai. Megállapítja, hogy a hittudományi kérdések a társalgásban nagy szerepet játszanak s nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy az amúgy is oly kevésbé egységes nemzet számos, egymást megvető és gyűlölő szektára oszlik. Feller már amikor hazánkban tartózkodott, szenvedélyes hitvitázó volt és mivel gyakran megfordult protestáns nemések és lelkészek házánál, bőségesen nyílt alkalmá, hogy a katolikus dogmák védelmére keljen. Erdélyben néha oláh pópákkal és szerzetesekkel is vitatkozott.

Azt tapasztalja, hogy a magyarok vallásossága nem valami mély és szilárd, inkább csak gépies külsőségekre szorítkozik, sóhajtozásokban, meghajlásokban, végnélküli *mea culpák*-ban nyilvánul. A köznép tudatlan, nem ismeri vallását, tele van durva és nevetséges előítéletekkel és babonákkal. A szlovákok vallásosabbak, mint a magyarok. Ez utóbbinak egy szörnyű szokásuk van: nagyon szeretnek káromkodni, ezért nem kellemes társaságukban lenni.

Jezsuitánk sajnálkozva látja, hogy a francia felvilágosodás menyire terjed Magyarországon. Ennek bizonyosságául elmondja több érdekes tapasztalatát. Az abauj-torna-megyei Vedregyen egyszer magyar urak társaságába kerül. Ezek kíváncsiak voltak őt hallani és sok mindenféle dologban kikérték a véleményét. Egyikük, Eszterházy herceg ügyvédje, kissé franciául is tudott. Csodálkozva tapasztalta Feller, hogy ezek a magyar nemések ismerték Montesquieu műveit: az *Esprit des lois*-t és a *Lettres persanes*-t, a német Febronius (Hontheim) munkáját és a felvilágosodás irodalmának egyéb termékeit. „Mindezek a pestises munkák — írja felháborodva — ismertek Magyarországon, ezek az urak valamennyit olvasták.” Betléren Andrásy tábornok házánál heves vitája van egy „mogorva, szemtellen deistával”. Úgy tapasztalja, hogy nagyon olvasott könyv Magyarországon Marmontel *Bélisaire*-je is. Krasznahorkán, Nagyváradon, Erdélyben a könyvtárakban mindenütt francia filozófusok munkáira bukkan. Nagyváradon egy piarista tanárnál is megdöbbenve látja Voltaire műveit, az *Encyclopédie*-t és egyéb „veszedelmes” könyveket. Selmechányán Stampfner császári kamarazagazgatótól hallja, hogy ez, mikor Voltaire *Pucelle*-je kezdett az országban terjedni, minden hozzáférhető példányt összevásároltatott és megsemmisített. Hasonló nagy érdeklődést tapasztalt hazánkban Feller a szabadkőművesség iránt is, gyakran kértek tőle arra nézve is felvilágosításokat.

Hiába utálta Feller a francia filozófusokat, a felvilágosultság századának fia volt ő is, korának szabadelvű és demokratikus eszméi reá is hatottak. Ellensége volt a zsarnokságnak, elnyomatásnak, az előjogokon és kiváltságokon alapuló társadalmi rendnek. Ez magyarázza meg a köznép, a parasztság iránt tanúsított rokonszenvét és részvétét. Megbotránkozik azon, hogy nálunk, „a világ legtermékenyebb országában” a föld népe milyen nyomorban sínylődik s hogy a földesurak kíméletlenül elnyomják és kizsákmányolják jobbágyaikat, s amikor birtokaikon dolgoztatják őket lovas vagy gyalogos felügyelők vannak mellettük és ostorral ösztökélik őket a munkára. Nyomorúságos helyzetük következménye, hogy a parasztok tudatlanok, babonások s tele vannak mindenféle hibával. Az a csodálatos, hogy sorsukat mégis milyen türelmesen és megelégedetten viselik. Különösen kedveli Feller a szlovákokat. Ezek szegények, de vidámak, szorgalmasak, tisztelettudók, jóindulatúak, „több érzés és emberiesség van bennük, mint a francia filozófusokban.” A magyarok, különösen az alföldiek, vadabbak és mehezen kezelhetők, a görögök hitszegők, barbárok és kegyetlenek, a cigányok ijesztő külsejűek, az oláhok vakbuzgók és olyan szigorúan megtartják a böjtöt, hogy böjti napokon még pipát sem vesznek a szájukba, mert annak szaruból vagy csontból van a szopókája.

Magyarországi tartózkodásának utolsó szakaszát Feller Besztercén töltötte. Az ottani nyugalmas és idillikus életet azonban nem sokáig bírta ki s mivel nálunk nem tudott hajlamainak és képességeinek megfelelő munkakört találni, négy, élményekben gazdag év után, sok jóbarátot hagyva maga után búcsút vett hazánktól, „melyet nagyon szeretett s ahol talán őt is szerették” és visszatért Belgiumba.

XI.

Beudant.

A XIX. század folyamán időnként francia természet-, földrajz- és régiségtudósok, nemzetgazdászok, történettudósok stb. is elvetődtek hozzánk. Előre meghatározott programmal jöttek, tudományos megfigyeléseket s kutatásokat végeztek hazánkban s azok eredményéről többé-kevésbé értékes művekben számoltak be.

E francia tudósok közül egyike volt a legjelentékenyebbeknek Francois-Sulpice Beudant. Mikor nálunk járt, a párizsi királyi ásványtár igazgatója volt, később a párizsi egyetemen az ásványtan tanára. 1818-ban 5—6 hónapra terjedő föld- és ásványtani tanulmányútát tett Magyarorron. Megfigyeléseit egy négy kötetes, hatalmas munkában foglalta össze, mely az egész európai tudományos világ elismerését kiérdemelte s ma is meg van a jelentősége. Utazásának s műve kiadásának költségeit XVIII. Lajos francia király viselte.

Ez a francia geologus nem volt egyoldalú szaktudós, nemcsak a kőzetek és ásványok érdekelték, hanem mindaz, amit látott: a tájak, városok, a társadalmi s műveltségi viszonyok és népszokások. Kocsin meggyalog hazánk tekintélyes részét beutazta, sok magyar főúrral és tudóssal ismeretséget kötött, sőt megismerte a falusi köznépet, a különböző nemzetiségű parasztokat is, kiket kirándulásai közben mint kocsisokat, vezetőket vagy tolmácsokat igénybe vett. Gyakran élvezte vidéki földbirtokosok vendégszeretetét, nem ritkán pedig falusi korcsmában, parasztházban vagy a szabad ég alatt töltötte az éjszakát. Utazása alatt naplót írt. Benne nemcsak föld- és ásványtani megfigyeléseit jegyezte fel, hanem azokat a néha mulatságos, máskor kellemetlen eseményeket is, melyek vándorlásai közben vele történtek. E feljegyzéseit munkájában is felhasználta s ez az, ami azt nemcsak szakemberek, hanem laikusok számára is érdekes olvasmánnyá teszi s amiért utazásával érdemesnek tartjuk foglalkozni.

Beudant alaposan készült a magyarországi kirándulásra. A szakmája körébe eső műveken kívül egész csomó latin, francia, német stb. könyvet elolvasott, többek közt Belnay, Berzeviczy Gergely, Bél Mátyás, Schönwiesner, Schwartner munkáit. Igyekezett hazánk történetét s politikai, gazdasági, társadalmi, népességi állapotát előre megismerni, sőt Marton német nyelvű magyar nyelvtanát is forgatta. Hogy Magyarországra vonatkozó ismereteit gyarapítsa s egy pár könyvet és térképet megszerezzen, néhány napra Bécsben megállapodott. Ott meglepetve tapasztalta, hogy a szomszédság és a politikai kapcsolat ellenére az osztrákok époly kevésbé ismerik hazánkat, mint a franciák, azzal a különbséggel, hogy még hozzá tele vannak mindenféle balítélettel és

ellenszenvvel a magyarok iránt. A bécsiek mindent elkövettek, hogy Beudant elveszítse a kedvét és lemondjon e „vad és barbár” országba tervezett útjáról, ezért elrettentő színekkel ecsetelték előtte a veszedelmeket, melyek ott reá várnak.

Beudant 1818. május 22-én lépett hazánk földjére. Először a Felvidéket járta be, Selmechánya és Körmöcbánya vidékét, a Mátrát, a Hegyalját, a gömöri és szepesi hegyeket s a Tátrát, honnan lekerült Debrecenbe s az Alföldön át Pestnek vette útját. Pesten hosszabb időt töltött s onnan bebarangolta a Buda-környéki hegyeket, azután pedig a Dunán túl egy részét utazta be. Különösen a Balaton-menti bazalt-hegyek és a Pécs-környéki szénbányák érdekelték. Idejének letelte miatt Szlavónia és Erdély megtekintéséről le kellett mondania és november vagy december havában Sopronon át elhagyta hazánkat.

Az első magyar város, melyet érint, Pozsony, ott van alkalma először a magyar előzékenységgel megismerkednie. „Bécsben — úgymond — annyszor hangzottatták, hogy Magyarországon rendkívül kellemetlen utazni s igen szigorúan bánnak az idegenekkel; szinte némi félelem szállt meg tehát, amikor egy szolga jelent meg nálam azzal a parancssal, hogy menjek a rendőrségre. A túlzó állítások vagy jobban mondva hamis fogalmak, melyek az osztrákoknak a magyarok iránt érzett nemzeti ellenszenvében gyökereznek, csak kellemesebbé tették meglepetésemet, mikor a hivatalnoknak bemutatkoztam: úgy találtam, hogy az tökéletes úri ember, biztosított, hogy sehol szabadabb nem lehetek, mint az ő hazájában s bárhol jelentkezem, mindenütt kifogástalan fogadtásban leszek részem.” Pozsonyból a francia tudós Nagyszombaton át Selmechányára megy, ott megnézi a bányákat és a nagyhírű bányászati főiskolát. Mint város sem Selmechánya, sem Besztercebánya nem tesz neki, Egerről és Kassáról ellenben dicsérettel emlékezik meg.

Pestről ezt jegyzi fel: „Pest ma Magyarország legtekintélyesebb és legszebb városa; ... látja az ember, hogy napról-napra új meg új iparágak keletkeznek benne s e tekintetben s más tekintetben is Pest nem sokára kétségkívül Európa nagy városaival felveszi a versenyt. Ma fejlődő város képét mutatja, benne mindenütt megkezdett munkákat, új építkezéseket látunk, melyeket az elegancia és a szabályosság jellemzi. A Duna-parton való érkezés impozáns látványt nyújt és nagy városra mutat.” Kifogásolja, hogy Pestnek egyelőre hiányzanak még nagy középületei. Mint ilyen csak a Rókkantak palotája jöhet tekintetbe. Ezenkívül van Pestnek elég szép, nagy német színháza is, magyar nemzeti színház építését is tervezik. Beudant szerint nem bizonyos azonban, hogy ez elkészül, mert a magyar főváros lakosai túlnyomóan németek, akik a magyar színház építésének tervét nem jó szemmel nézik. A másik hiánya a fővárosnak, hogy nincsenek nyilvános sétahelyei, csak a Városligetben talál az ember egy kis árnyékot, ez azonban messze, fél mérföldre van a várostól.

Pest élénk, zajos, kereskedő város, Buda ellenben csendes, komor, kihalt, de szép magánpalotái és templomai vannak. Mint a magyarországi templomoknak, úgy a budaiaknak is bádoggal fedett, hegyes tornyaik vannak, melyek elcsúfítják őket s valami keleti vonást adnak nekik. „Csak a félhold hiányzik — írja Beudant — e templomtornyoknak csúcsán, hogy egészen hasonlókké legyenek egy mecset miná-

retjéhez. Veszprémben, Pécsen és Sopronban is megállapodik. Sopronban a Fehér rózsza vendégfogadóval nagyon meg van elégedve.

A kismartoni Eszterházy-kastélyt így írja le: „Itt minden egy hatalmas főúr lakóhelyét jelzi; sőt a testőrség, a minden ajtónál látható őrszemek fejedelmi házra mutatnak. A kastély négyszögletes épület, igen jól fest, de nézetem szerint nem olyan nemes a stílusa, mint az eszterházi kastélyé... a lakosztályok, melyeket láttam, igen kicsinyeknek, homályosaknak, díszteleneknek tünnek fel. A kastély... az angol falusi házakra emlékeztet, melyek igen csinosak és kényelmesek, de stílusuk nemességével nem válnak ki.” A kastélyhoz tartozó angol kert ellenben nagyon szép, a schönbrunni mintára épült melegházakban igen sok mindenféle exotikus növény van.

Kétségtelen, hogy egy olyan hosszú tanulmányút, amilyent ez a francia geológus tett hazánkban 1818-ban, sok vesződséggel s lemondással járt. Megkönnyítette némileg „a magyar nemesurak rendkívüli szívessege” s az a kámfülmény, hogy Beudant egészséges, fáradságot nem ismerő, nagy alkalmazkodó képességgel bíró fiatal ember volt. Kocsin vagy gyalog járt egy szolga kíséretében, aki tudott magyarul, németül és szlovákul s akit valószínűleg Pozsonyban fogadott szolgálatába. A nemésekkel, tisztviselőkkel és városi polgárokkal való érintkezésben latin nyelvtudásának jó hasznát vette. Minthogy a gyorskocsik csak egyes főútvonalakon s nem naponként közlekedtek, Felső-Magyarországon gyakran a forspontot vette igénybe. Ez az utazásnak, mint írja, olcsó, de nem nagyon kényelmes módja volt. Gyakran előfordult ugyanis, hogy sokat kellett várnia, míg a falusi bíró lovas szekeret tudott szerezni és nem egyszer bizony ökrökkel kellett beérnie. Ezért szívesen fogadta el a magánfogatokat, melyeket a földbirtokosok időnként rendelkezésre bocsátottak. A tapasztalatokon okulva dunántúli útját egy Pesten bérelt kocsin tette meg, melybe három ló volt befogva. Fuvarosának napi 15 forintot fizetett.

Sokat panaszkodik az „örögi” utak miatt. Bártfa közelében egy napon kétszer is feldől a kocsija. Egyik alkalommal beleesik egy folyóba, barométere összetörik, mintagyűjteménye átázik. A szabolcsi mocsaras vidéken néhol lovai hasig járnak a sárban, kocsiját minden pillanatban a feldőlés és a sárban való elmerülés veszélye fenyegeti. Somogy megyében is olyan rosszak voltak az utak, hogy helyenként le kellett szállnia a kocsiról és neki is tolnia kellett, másképp egy helyben rekedtek volna.

Mielőtt Párizsban útra kelt, megismerkedett egy művelt magyar főúrral, báró Podmanitzky Józseffel, aki ebben az időben három évig a francia fővárosban tartózkodott hivatalos megbízatásban. Podmanitzky ajánlóleveleivel meglátogatta Podmanitzky Károly bárót, aki maga is kiváló mineralógus volt, Aszódon, Forgách grófot Gímesen, Orczy bárót Parádon, Perényi bárót Beregszászon, Festetich grófot Keszthelyen. E magyar főurak szívesen fogadták és mindent megtettek tanulmányútjának megkönnyítésére. Forgách grófnál tett látogatását így írja le: „Először volt alkalmam a magyar nemesek vendégszeretetét megismerni. Általában, ebben az országban, melyet szomszédai napról-napra rágalmaznak, s melyről nagyon helytelenül nekiünk is kevésbé előnyös fogalmaink vannak, a főurak közt igen tanult embereket találunk, kik több

nyelvet beszélnek, rendszeren a franciát is; ez rendszeren a jó társaság nyelve. De a mi különösen kitünteti őket, az modoruk nemessége; az idegent nemcsak azok fogadják szeretetreméltóan, akikhez ajánlólevele van, de azok is, kik egyáltalán nem ismerik; mindenütt jelentkezhetik az ember abban a biztos tudatban, hogy épolv szívesen, mint amilyen egyszerűen fogadják, sőt némileg sértést követ el egy főúrral szemben, ha a bérlőinek kezében levő rossz korcsmába száll, ezzel szinte azt jelzi, nem tartja méltónak magát, hogy nála mutakozzék."

Ismeretséget köt magyar természettudósokkal is, akik ellátják becses tanácsokkal és felvilágosításokkal. Pesten Haberlével, az egyetem növénytan-tanárával s a fűvészkert igazgatójával, Schusterral, az egyetem vegytan-tanárával és Pasquichsal, a budai csillagvizsgáló igazgatójával ismerkedik meg. Egerben felkeresi Tittel csillagászt, aki egy évvel előbb tért haza párizsi tanulmányútról. Besztercebányán pedig Zipser iskolaigazgatót és Beniczky megyei főjegyzőt; e két utóbbi jeles mineralógus, gazdag ásványgyűjteményük van. Kassán Este akadémiai fizikatanárral barátkozik össze. Ez felajánlja neki a kocsiját és két hétig kirándulásokat tesz vele. Munkácson szintén egy jónevű természettudósra akad, Dercsényi volt Zemplén-vármegyei főorvosra.

E tudósok és tanárok megismertetik vele a magyarországi főiskolákat és tudományos intézményeket. A világhírű selmecbányai akadémián nagy csalódás éri, mert ott hiába keresi régi tudós tanárai: a Jacquinek, Deliusok, Bornok, Scopolik nyomait. Mindeműtt a hanyatlás jeleit látja, sem a tanárok, sem a laboratoriumok, sem a gyűjtemények nem állnak megfelelő színvonalon. Nagy dicsérettel szól ellenben a Georgikonról, a keszthelyi gazdasági iskoláról, melyet fenntartója, Festetich György maga mutat meg neki. A budapesti egyetem tanszékein szerinte kiváló tudósok működnek, néhány újítás volna csak szükséges, akkor versenyezhetne Európa nagy egyetemeivel. Az egyetemi könyvtár gazdag, a természetrajzi gyűjtemény tekintélyes, de rendezésre szorulna. A fűvészkert a hallgatók szükségleteinek megfelel, de más fejlettebb kultúrájú országok növénykertjeinek nivóját nem éri el. A Gellért-hegyi csillagvizsgáló jól van felszerelve, de távol fekszik a várostól, az egri jelentéktelen. A Nemzeti Múzeum természetrajzi gyűjteményei még új keletűek s kialakulóban levők.

Beudant talált tehát tudós férfiakat és jól vezetett tudományos intézményeket hazánkban. Általában mégis az a véleménye, hogy Magyarország a közoktatás, az irodalom, a művészet s a tudomány tekintetében hátramaradt ország s a kormánynak és a magánosoknak még sokat kell tenniük, hogy civilizált ország legyen belőle. Ennek az állapotnak nézete szerint a hosszú török megszállás, a belháborúk és válási viszonyok az okai. Minthogy azonban szerinte a magyar nemzetnek a jövőben forradalmaktól nem kell többé félnie, remélhető, hogy hamarosan pótolja majd a hiányokat és versenyezni fog Európa művelt népeivel.

Beudant-nak a magyar művelődésről elhangzott, szigorú, bár tárgyilagos bírálata nem maradt hazánkban visszhang nélkül. A selmeci főiskolát Rummy Károly vette védelmébe, a magyar tudomány és irodalom lebecsülése ellen pedig Zipser András Keresztély tiltakozott. Jellemző az akkori időkre, hogy mindketten német anyanyelvű, németül író

„deutsch-ungarok“ voltak s magyar hazafias büszkeségtől és önértzettől áthatott cikkeik magyarországi német folyóiratokban láttak napvilágot. Zipser szerint a magyar irodalom nem olyan szegény, sem nem olyan újkeletű, mint ahogy Beudant felteszi, hanem gazdag minden fajta eredeti művekben és tekintélyes multja is van. „*Unstreitig muss — írja ez a szepesi német hazánkfia — in der magyarischen Litteratur Etwas liegen, da vor beinahe 70 Jahren der grosse Gerhard van Swieten die ungarische Sprache erlernte um die in derselben geschriebenen medizinischen Werke lesen zu können*“, majd így folytatja: „*Der öffentliche Unterricht ist nicht so ausserordentlich vernachlässigt, die Hr. Beudant glaubt, wenn er ihn nicht nach einer Dorfschule beurtheile ... woher unsere rühmlichen Generäle, Staatsmänner u. s. w. da sie in der Jugend kaum in den Anfangsgründen genau unterrichtet werden konnten? ... Wie war es möglich, dass Herr Beudant seinem angeblichem Totalüberliche zufolge ein solches Urtheil über die litterarische Kultur Ungars fällen konnte?*“

Mint Feller belga jezsuitát, úgy Beudant-t is meglepi Magyarország lakosságának rendkívüli sokfélesége. Még csodálatosabb szerinte az, hogy minde népek, bár évszázadok óta itt laknak, közös érdekek kapcsolják egybe őket s ugyanazon törvények alatt és egymás közt elég jó egyetértésben élnek, mégis mennyire különböznek egymástól, mindegyik nép büszkén őrzi származása emlékét, nem igen házasodik össze a másikkal, és nagy részük őseitől örökölt nyelvét, szokásait, faji jellegét megtartotta.

Az uralkodó népfaj, melynek az ország nagy része s legtermékenyebb területei birtokában vannak, a magyar. Beudant szerint mindenki számára, aki a magyarság viszontagságos történetét ismeri, csodával határos, hogy ez a nép, mely mai hazájában való letelepedésekor olyan csekély számú volt, az örökös háborúk és sorscsapások ellenére el tudott szaporodni és germán s szláv népektől körülvéve függetlenségét és nemzeti jellegét meg tudta őrizni.

A magyarok a francia tudós szerint általában elevenek, sőt hevesek, a nyersségig őszinték, de nagyon előzékenyek és szolgálatkészek. Élénkségük, vidámságuk, mely tulajdonságaikhoz bizonyos állhatatlanság, sőt szelesség járul, a franciákhoz teszi őket hasonlókká. E hasonlóságra Beudant előtt s után is a franciák közül számosan rámutattak.

A szlovákokról azt írja Beudant, hogy ők „az ország igazi őslakói.“ Tevékenyebbek és ügyesebbek, mint a magyarok. Ezért Schwartner nyomán azt állítja, hogy a magyarok s németek, ha szlovákokkal kerülnek össze, rendesen elszegényednek, elszlovákosodnak vagy kihalnak. A szlovákok igen szorgalmasak, ezért elég jó módúak, festői ruhákat hordanak.

Magyarország legműveltebb lakói a németek. Ők tárták fel s művelik a bányákat, ők honosították meg a városokban az ipart, ők teremtettk meg a kereskedelmet az északi országokkal s ők úzik a legtöbb polgári foglalkozást.

A negyedik tekintélyes számú magyarországi népfaj az oláh. Az oláhokat Beudant így jellemzi: „Az oláhok („*les Valaques*“ és nem „*les*

Roumains“)¹ általában kicsinyek és erősek, arcuk eleven, de durva és sárga, sűrű fekete hajuk van. . . . A férfiak természetüknél fogva lusták . . . A nők nagyon tevékenyek . . .“

Beudant-nak magyarországi utazása alatt nemcsak főurakkal és tudósokkal, hanem magyar, szlovák, német, oláh parasztokkal is volt módjában közlekedni megismerkednie. „A parasztok — írja — igen derék emberek, soha sem volt okom panaszkodni egyetlenegyre sem. S amikor egyeseket magam mellé vettem, hogy kirándulásaimon kísérjenek, mindig nagyon figyelmesnek találtam őket.“

A nagyobb városokban a szállodákkal meg volt elégedve, a kis városok és falvak kezdetleges kocsmáiban azonban nem igen talált tűrhető szobát és ételt. Elmond néhány jellemző esetet. Nyitrán egy napon az Arany szarvasban akar megszállni. Mikor megérkezik, a vendéglős tetőtől talpig végigmustrálja és kijelenti, hogy nem ad neki szobát. Egy másik vendéglőben épp ilyen barátságtalan fogadtatásban részesül. Elveszti a türelmét és szolgáját elküldi a bíróért. Ez, mikor látja útlevelének hatalmas pecsétjeit s előfogatok igénybevételére vonatkozó írásait, alázatosan leveszi a kalapját és intézkedik, hogy szállást kapjon és vacsorára csirkét süssenek neki. Kiderül, hogy mind a két vendégfogadóban azért fogadták olyan bizalmatlanul, mert gyalog érkezett. Magyarországon ugyanis csak a parasztok járnak gyalog; ha kocsin vagy akár parasztszekéren érkezett volna, előzékeny fogadtatásban lett volna része.

Vihnyén, a Selmecbánya közelében lévő kis fürdőhelyen, a szállodában nem akad számára egyetlen matrac sem, szalmán kénytelen aludni, lepedőt sem kap, csak egy piszkos takarót. „Igy jár az ember, — jegyzi meg mélabús hangon — aki mint én gyalog érkezik valahová. poggyász helyett kalapáccsal a kezében.“ Az igazi ok inkább az lehetett, hogy ebben az időben a fürdővendégek nagy poggyással érkeztek és ágyneműt is hoztak magukkal.

Tiszolcon egy kis kocsmában száll meg, ott is csak szalmát ajánlanak fel neki fekvőhelyül, mire egy parasztházban keres szállást. Az éjjelt egy élelmiszerekkel telt kis szobában tölti, valószínűleg valami kamrában, ahol érkezésekor már négy ember javában horkolt.

Poprádon egy vendégfogadóban nem tud elaludni, mert éppen országos vásár van s az ivószobában parasztok táncolnak és kurjongatnak. Egy jó ötlete támad. Kiviteti az ágyát a szobából és betéti a kocsijába, ott a kocsiszékben nyugodtan alszik, inasa az istállóban, kocsisa pedig a trágyadombon alussza végig az éjszakát.

Somlyó környékén egy ízben késő éjszaka érkezik egy faluba. A kocsmáros eleinte nem akar adni neki sem szállást, sem vacsorát, mert zsidónak nézi. Végül mégis szóba áll vele és hogy próbára tegye, sertéshussal kínálja meg. Mikor látja, hogy a vendég hajlandó azt megenni, tehát jó keresztény, szép tiszta szobát bocsát rendelkezésére, a kocsmárosné pedig csirkét süt számára.

Egy más alkalommal, Keszthely és Tapolca közt, kocsisa eltéved

¹ A románokat a régebbi franciák általában „*Valaque*“-oknak nevezik. A „*Roumain*“-elnevezés a múlt század utolsó évtizedében vált közértékké. Ennek megfelelően használom én is az „oláh“ és „román“ szót.

az erdőben. Nem tehet egyebet, a szabad ég alatt tölti az éjszakát. Tüzet rakat, a kocsis kenyereből megvacsorázik, egy közeli forrásból vizet hoz magának, azután egy lópokrócot végigterít a földön a tűz mellé és azon jóízűen alszik reggelig.

Egynéhány különös szokást is feljegyez Beudant. Furcsának találja, hogy a magyarok az evést csemegével kezdik, azután jön a leves, pecsenye stb. Ujdonság számára a főtt kukorica is, melyet a franciák nem ismernek, Magyarországon ellenben nemzeti eledel. Meglepődik azon is, hogy a likőrös palackhoz csak egy poharat adnak s hogy a férfiak étkezés után a szalonban a nők jelenlétében dohányoznak, sőt az asszonyok hozzák oda nekik a pipát. Még különösebb szokásaik vannak a parasztoknak. A magyar paraszt, ha meg akarja mutatni, hogy valakinek jó szívvel van, megkínálja, igyék a borosüvegből, előbb ő híz egyet belőle, azután adja oda a vendégnek s így iszogatnak felváltva.

Egy napon Beudant egy kastélyba érkezik. Egy parasztlány nyit ajtót és nagy csodálkozására kezet csókol neki. Később tapasztalja, hogy a kézcsók, amely Franciaországban nem divat többé, Magyarországon milyen általános: a cselédek és parasztok kezet csókolnak az uraknak és úri hölgyeknek, a gyerekek szüleinek és a vendégeknek, a fiatal úrnők az idősebb vagy előkelőbb hölgyeknek.

Beudant hazánknak azokat a vidékeit, melyeket bejárt, elsősorban a geológus és mineralógus szemével nézte, volt azonban érzéke a természeti szépségekhez is. Élvezi a szép kilátást, amely Selmechánya mellett a Szitnya tetejéről az Alföldre s a felsőmagyarországi hegyvidékre nyílik. A visegrádi királyi vár romjai szomorú gondolatokat ébresztenek benne az emberi dolgok ingatagságáról s Magyarország tragikus sorsáról. Nagyon tetszik neki a Balaton vidéke is, ő az első francia, aki e táj szépségét méltányolja. Megmássza a festői fekvésű 14 bazalt-hegyet, melyek közül többnek a tetején a várromok a régi harcias időkre emlékeztetik.

Az Alföld ellenben, melyet néhány évtized múlva annyi hazai és külföldi író magasztal, nem tetszik neki. Benne nincs még nyoma semmi romantikus lelkesedésnek, a tárgyilagos és gyakorlatias természettudós szemével nézi az alföldi tájat. Könyvében egy helyen így írja le: „Ezen az egész területen az utas, különösen az utóidényben, egy sivatag közepén érzi magát, ahol nem talál semmiféle állandó jellegű utat, ahol a főbb városok irányában szerteszórt lakóházak igen nagy távolságban vannak egymástól. A szív összeszorul e végtelenség közepette, melynek határait hiába keresi s ahol nap közben mindenütt mélységes csend uralkodik. Ezért az utas belefáradva az egyhangú képbe örömmel látja megérkezni az éjszakát, ... akkor minden megelevenedni látszik, a csendet a vízi madarak kiabálása szakítja meg s a sok tűz, melyet a síkságon éjjelező pásztorok és fuvarosok gyújtanak, felvidítja a vidéket és meggyőzi az embert, hogy a puszta közepén nincs egyedül.”

Miként sokan, magyarok és külföldiek, Beudant is felveti a kérdést, miért *terra incognita* Magyarország, miért kerül el a külföldi utazók, miért nem törődnek vele az idegen tudósok? Ennek a közönynek a francia tudós szerint többféle, évszázados balítéleteken, meggyökeresedett hagyományokon alapuló oka van. Az első az, ha nem is ellenszenv, de bizalmatlanság, melyet Magyarország iránt a külföldi népek éreznek s

melynek forrása a magyar népnek zavaros és harcias története. „Az az erély, — írja Beudant — melyet a magyarok külső és belső háborúik folyamán kifejtettek: a düh, melyet mindkét részről mind a védekezésben, mind a támadásban kifejtettek: a sok ezer meg ezer ember, akiket az idegen hadseregek magyar földön elvesztettek, mindez a szomszédos népek lelkében félelmet és bizonyos előítéleteket hagyott hátra, melyeknek alaptalanságát ma a felvilágosodott emberek elismerik, melyek azonban mégis fennállnak.” A háborúk és forradalmak anyagi pusztításait ugyanis szerinte nem nehéz helyrehozni, erkölcsi hatásaik azonban mélyen beleveszik magukat a népek lelkébe és nagyon lassan enyésznek el.

A Magyarországgal szemben érzett bizalomhiánynak következményeként külföldön az a helytelen vélemény van elterjedve, hogy éghajlata nagyon egészségtelen és veszedelmes idegenekre nézve. Erről Beudant ezt írja: „Igazságtalanul mondják Magyarországot az idegenek temetőjének: a valóság az, hogy éghajlata általában nagyon egészséges, a betegségek sem nem gyakoribbak, sem nem pusztítóbb hatásúak, mint valamennyi szomszédos országban... állíthatom, hogy mindazoknak a fátalmaknak és nélkülözéseknek ellenére, melyeket ebben az országban való tartózkodásom alatt átéltem, soha sem tapasztaltam az egészségtelen éghajlat hatását, melyre gyakran történik hivatkozás a könyvekben s melyről még Bécsben is oly sok képtelen mesét hall az ember.”

Azt is szokták emlegetni, hogy Magyarország lakosai fél-barbárok s ezért ott az idegenekre nézve veszedelmes a tartózkodás. Beudant ezt is túlzásnak tartja. Igaz ugyan, hogy a magyarok nem olyan udvariasak és műveltek, mint a nyugateurópai népek, de ha az ember egy kis ideig köztük él, azt tapasztalja, hogy viszont meg van nagy mértékben bennük „az a nemes nyíltszívűség, patriarchális vendégszeretet s az erkölcsnek az az egyszerűsége”, mely a műveltebb népek körében már kivesző félben van.

Azért is elkerülik az idegenek, Magyarországot Beudant szerint, mert azt hiszik, hogy ott az utak igen rosszak, a közlekedési eszközök kezdetlegesesek s a városi és falusi vendégfogadók nem nyújtanak elég kényelmet. E vádak többé-kevésbé indokoltak, de amit Magyarország ellenségei a közbiztonság hiányáról mondanak, annak nincs semmi komoly alapja. „Minthogy — írja Beudant — Magyarországon több mint 800 mérföldet tettem meg a legfélreesőbb vidékeken, amelyek a rablóknek a legalkalmasabb búvóhelyül szolgálhatnának és pedig különböző évszakokban s minden időben, éjjel és nappal, anélkül hogy bármi is történt volna velem, úgy gondolom, hogy ebben az országban a közbiztonság ugyanazon színvonalon van, mint Európa egyéb részeiben.”

Annak, hogy hazánkat külföldön nem ismerik, Beudant úgy véli, mi magunk is vagyunk az okai. Hosszú évszázadokon át háborúkkal és forradalmakkal lévén elfoglalva, a magyarok elhanyagolták a tudományokat és művészeteket, nem volt idejük tanulmányozni országukat s nyilvánosságra hozni külföldön tudományos megfigyeléseik eredményeit. Még meglepőbb azonban, hogy Magyarországnak Ausztriával való egyesülése után az osztrákokban sem támadt fel a vágy, hogy közelről megismerjék ezt a rendkívül érdekes országot, amelyet politikai, gazda-

sági és közigazgatási kapcsolatok fűznek saját országukhoz, sőt ahogy arról Beudant bécsi időzése alatt több ízben meggyőződött, az osztrákok a magyarokról mindenféle alaptalan véleményeket hoznak forgalomba s igyekeznek őket a külföldön rossz hírbe hozni.

Beudant meggyőződése az, hogy Magyarország megérdemelné a külföldi történetírók és természettudósok érdeklődését. Olyan ország ez, melyet a természet bőségesen megajándékozott minden jóval és hegyekkel vett körül, hogy azokon belül lakossága függetlenül, a szomszéd népek támadásai ellen megvédelmezve élhessen. Beudant tehát az első francia, aki felismerte és kiemelte hazánk földrajzi egységét.

Szerinte történettudósok számára elképzelni sem lehet érdekesebb tárgyat, mint amilyen a magyarság története. Mindenki kell, hogy csodálja ezt az „erélyes és szívós” népet, amely mai hazájában megtelepedve rövid idő alatt olyan hatalomra tett szert, hogy minden szomszédját le tudta igazni vagy féken tudta tartani. El kell ismerni azt is, hogy a magyar nép balsorsában is szinte hihetetlen erőt tudott kifejteni, még tévedéseiben is nemes és nagylelkű módon viselkedett és ezért méltó „minden felvilágosodott ember figyelmére.”

A természettudósoknak Magyarország földjét, talaját, terményeinek rendkívüli változatosságát lehetne tanulmányozniuk. Az ország nagyon termékeny, déli részei nagy mennyiségben termelnek kitűnő minőségű gabonát, bort, dohányt. Az óriási erdőkkel fedett hegységek pedig olyan ásványi kincseket rejtnek magukban, melyeknek vizsgálata a tudósoknak fontos felfedezésekre nyújtana módot. „Van itt minden bőven — jegyzi meg Beudant — s ha e tekintetben ezt a királyságot a körülötte fekvő országokkal összehasonlítjuk, nem lepődünk meg a régi nemzeti szállóigén: *extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita*.

Különösen dicséri Beudant a magyar borokat. Magyarország borainak változatosságával őszerinte még Franciaországot is felülmulja és egyes magyar borfajtákkal, mint a tokaji, ménesi, egri stb., a burgundiai borok sem vehetik fel a versenyt. A magyar borok e kiválóságát a talaj minőségével és különösen a művelésmód fejlettségével magyarázza, mely Tokaj vidékén éri el tetőpontját.

Természeti kincsek és termények dolgában tehát az ő nézete szerint hazánk Európa legszerencsésebb országa. Ipara ellenben kezdetleges állapotban van. Az elemi szükségletek kielégítésére szolgáló iparcikkek kivül Magyarország minden árut Ausztriából szerez be. A kereskedés pedig jobbára idegen kereskedők kezében van s ezek, ha jól megszédíték magukat, gyakran visszatérnek hazájukba és ott élvezik munkájuk gyümölcseit.

Beudant műve arról tanúskodik, hogy szerzője jóindulatú, megértő, elfogulatlan, alapos utazó volt, aki mindent a maga szemével akart látni s előítéletektől nem hagyta magát korlátozni. Magyarországi útja nemcsak értékes tudományos eredményekkel járt, kellemes emlékeket is vitt vissza magával hazájába. „Egész utazásom alatt — írja egy helyen — mindenütt az érdeklődésnek legmeghatóbb jeleivel találkoztam s a magyar nemesek a legelőzékenyebb módon fogadtak, az ő nemeslelkű vendégszeretetük, gyakran elfeledtetve velem a fáradalmakat,

lelkemben éppoly sok kellemes emléket hagyott hátra, mint amilyen becses megfigyelésekre adott alkalmat a természet." Kár, hogy a múlt század folyamán honfitársai nem igen követték példáját s hozzá hasonló komoly, értelmes és jószándékú francia utazók nagyobb számban nem keresték fel hazánkat.

XII.

Előkelő francia emigránsok Magyarországon.

Azok a francia emigránsok, kik a különböző forradalmak és államformaváltozások következtében külföldre menekültek, nagyrészt a Franciaországgal szomszédos országokban: Angliában, Német- és Olaszországban telepedtek le, de Lengyel- s Oroszországba és hazánkba is jutottak közülük. Egyesek külföldi pártfogóik és rokonaik vendégei voltak, a többiek, mint katonák, tanárok, házi tanítók, lelkészek, írók, nyelv- és vívómesterek stb. keresték meg kenyerüket. Némelyek végleg elszakadtak hazájuktól, a legtöbben azonban nehezen várták, hogy a számkivetés keserű napjai véget érjenek számukra s a politikai rendszer megváltozásával visszatérhessenek Franciaországba.

Akadtak olyan francia emigránsok is, akik nem maradtak egy helyben, mert anyagi helyzetük lehetővé tette, hogy külföldi országokban utazgassanak s ezzel enyhítsék a száműzetés unalmát és egyhangúságát. Néhány ilyen előkelő francia emigráns hazánkban is megfordult és könyvet írt úti élményeiről. Az első közülük az ifjú Salaberry gróf, aki később a Restauráció alatt túlzó és türelmetlen royalizmusával gyűlöltté tette nevét. 1790—91-iki keleti útja alkalmával átutazik hazánkban s tapasztalatairól egy barátjához írt levelekben számol be. Könyvének hat levele Magyarországról szól. Gúnyolódó, fölényes, megvető hangon ír a magyarok gyermekességig menő szabadságszeretetéről, hazájuk iránt érzett elfogultságukról, ósdi alkotmányukról és országgyűlésükről, magyarságukkal arányban nem álló soknyelvűségükről. Hogy a magyarokról ilyen rossz véleménye van, abban nagy része lehet annak, hogy 10 hónapot Bécsben töltött s ott sok rosszat hallott rólunk. Jelen van Lipótnak 1790. nov. 15-én történt pozsonyi koronázásán. Azt írja, hogy a hangulat nyugtalan volt, zavargásoktól lehetett tartani, azért a városba 6000 gránátos érkezett, közelében pedig 20.000 ember volt összpontosítva, hogy szükség esetén kéznél legyenek. A primási palota előtt rendezett tűzijáték alatt a nép kövel dobálta a palota ablakait, melyek csörömpölve hullottak le az alattuk álló előkelő vendégekre.

Keleti útjára 1790. december 31-én indul el Bécsből. Bécsben vesz egy kocsit magának, azon utazik váltott lovakkal. Budán az Elefánt vendégfogadóban száll meg, hol megsarcolják. Budáról Szegeden át Temesvárra megy. A Tiszáról azt írja, hogy „a legszomorúbb és legsárgább folyó”, a Bánság pedig „a legsárosabb ország”, melyet valaha látott. 1791 január havában, esőben, hóban, sárban egy alföldi utazás valóban nem lehetett alkalmas arra, hogy egy országot egy külföldi utazóval megkedveltessen. Temesvárott Sora tábornok városparancsnok részéről szíves fogadtatásban részesül, azután Lugoson, Karánsebesen, Mehádián

és Orsován áthaladva Oláhországba ér. Azt írja, hogy Karánsebes és Mehádia romokban hever, 1788-ban a Bánságba való betörésükkor a törökök pusztították el őket.

1811-ben hazánkban járt Auguste Lagarde báró, aki a nagy francia forradalom alatt 1792-ben Németországba emigrált. Egy ideig az ellenforradalmi hadseregben harcolt, majd Lengyel-, később Oroszországban telepedett le. Mint az orosz hadsereg tábornoka, 1814-ben honfitársai ellen küzdött s a moszkvai csatában megsebesült. A Restauráció alatt viszsza ment Franciaországba és XVIII. Lajos uralkodása alatt mint tábornok és diplomata szolgált hazáját.

1824-ben kiadta Moszkvából Oláh- és Magyarországon át Bécsbe tett utazásának leírását, melyben élményeiről egy Griffith nevű angol barátjához intézett levelekben számol be. Mint írja, sokat utazott életében, tíz évet töltött el különböző külföldi országokban, hogy a népek szellemét, jólétük és balsorsuk okait a helyszínen tanulmányozza abban a reményben, hogy tapasztalatait módjában lesz egykor hazája javára értékesíteni.

1811-i utazása alatt Bukaresttől Bécsig egy gazdag, de műveletlen bojár, Dudesco kancellár az útítársa. A maguk kocsiján mennek postálovakkal és a vöröstoronyi szoroson átkelve, május 1-én érkeznek Nagyszebenbe. Ez nyílegyenes utcáival, szép palatetős házaival s a körülötte elterülő köz- és magánkertekkel, bástyasétányával, festői ruhákban járó nőivel igen kellemes város benyomását kelti Lagarde-ban. Megtekinti Bruckenthal báró „nagyszerű” könyvtárát, mely több, mint 60.000 kötetből állt s kéziratai közt sok arab kézirat volt. Nem kevésbé értékesnek találta a báró képtárát, valamint érem- és ritkasággyűjteményét is. Látogatóit maga a tulajdonos kalauzolta.

Megnézi Lagarde Nagyszebenben az országos vásárt s a város közepében egy várban levő börtönt, hol mindössze 5 foglyot őriztek. Meglátogat több virágzó állapotban levő gvárat, a város környékén egy csinos vendéglőben megkávézik, este pedig a színházban egy operaelőadást hallgat meg. Úgy látja, hogy a város népe boldog és megelégedett, nem úgy, mint Oláhországban, ahol a parasztok halálra dolgozzák magukat, mégsem tudnak kapzsi uraiknak eleget tenni. Azután a francia báró Marosvásárhelyt áll meg. Ott a Teleki-könyvtárt keresi fel s feltűnik neki, hogy majdnem minden ház kapuja felett német bölcs mondások láthatók. A vidékek, melyeken átutaznak, nagyon változatosak s tele vannak Thökölyre, Rákóczi s más hős magyarokra vonatkozó emlékekkel. A vendégfogadók sok helyen túldrágák, a vendéglősök kiszarolják az utasokat. Érintik Szászvárost, Dévát, Lugost, Facsetot, hol virágzó méh- és selyemhernyótenyésztés van, majd Temesvárt. Ott a Három napkeleti Mágus-vendégfogadóban kellemesen lepi meg őket, hogy szobájuk ajtaján a szobának s az ételeknek és italoknak árjegyzéke ki van függesztve. Temesvárról azt jegyzi fel Lagarde, hogy szép város, hatalmas erődítményei vannak s terjedelmes parkja, mely a bécsi Práterre emlékeztet. A színházban megnézik Schiller *Die Räuber* c. darabját s felháborodnak erkölcsstelenségén.

Temesvárról folytatják útjukat az Alföldön. Kiskomlóson egy püspögyárat találnak, mely Német- Görög- s Törökországba való kivitelre lőmérdek sötétvörös színű agyagpipát gyárt. Mokrin és Törökkanizsa

két kellemes helység. Zöld szigetként emelkednek ki az Alföld homok-sivatagjából. Szegedről Lagarde azt írja, hogy nagy és gazdag város, élénk a gabona- és állatkereskedelme, azonban össze-vissza van építve és rossz karban tartva. Szétszórtnak, rendetlenül fekvő házai, mintha több faluhoz tartoznának, nem pedig egy 28.000 lélekszámú, szabad királyi városhoz.

Félegyházán egy igen jó vendégfogadóban, a Hattyúban szállnak meg és részt vesznek a város egy jómódú polgárának lakodalmán. Megállnak Kecskeméten is, hol éppen búcsú van.

Az Alföldről, melynek jó nagy részén átutaztak, kedvezőtlen Lagarde véleménye. A nagy rónaság, melyen nem vezetnek át rendes utak s melynek csendjét csak időnként veri fel egy ragadozó madár sívítása vagy egy vízi madár panaszos hangja, a homoktenger, melyben itt-ott, egymástól nagy messzeségben nyomorult falvak tűnnek fel, leverő hatást tesz rá. „Mindent összevéve, — jegyzi meg — a Kárpátok veszedelmes, de festői útjait többre becsülöm, mint ezeket a teljes biztonságot nyújtó, egyhangú pusztákat. Milyen sívár és jelentéktelen lehet e falvak lakóinak élete! E homoksivatag közepette semmi kellemes nem tárul szemük elé s hogyan tudna képzeletük táplálékot kapni, mikor a láthatár nem mutat mást, mint terméketlen pusztaságot”.

Fellelegzik tehát, amikor búcsút mondhat az Alföldnek s megérkezik Pestre. Ott megtekinti az egyetemet, a templomokat, a Nemzeti Múzeum természetrajzi tárát, a Rokkantak házát, a fűvészkertet, amelynek Haberle Károly igazgató, a híres botanikus a vezetője, s a „Királyi Kertet”, melyen valószínűleg a Városligetet érti, hol elegáns kávéházak s vendéglők vannak és „mindeniütt vídámság, fesztelenség, szórakozás; minden lépésre zene és tánc”. Este az új német színházba megy, hol Rinaldóról, a híres olasz banditáról szóló színdarabot játszottak. Egy ízben Koháry Antal gróf hívja meg útítársával együtt ebédre. Ott a bojár ki akart tenni magáért, egy arannyal hímezett díszes tibeti öltönyt vett fel, derekára pedig két pompás keleti övet kötött. Az ebéden komikus módon viselkedett s amidőn ezért kinevették, dühösen ott hagyta faképnél a társaságot.

Budán, amely az eleven, mozgalmas Pesttel ellentétben igen csendes és egyhangú város, Lagarde megnézi a fegyvertárt. Szép fegyvereken kívül ott látja a szent koronát, a királyi palástot, az országalmát s egyéb koronázási jelvényeket. A magyarokat így jellemzi: „Nemeslelkűség, vitézség, nyíltság és becsületesség a magyarok jellemző vonásai és ha kevesebb volna bennük az önzés s nyugodtabbak és szorgalmasabbak volnának, kevés nemzet vehetné fel velük a versenyt.” A parasztok helyzete szerinte elég kedvező, olyan, mint a francia parasztoké, „messze van attól a vasigától, mely az orosz, lengyel és oláh jobbagy vállaira nehezedik s melytől soha sem arannyal, sem lángésszel nem tud megszabadulni.”

Az 1814—15-iki bécsi kongresszus alatt Lagarde az osztrák fővárosban tartózkodik. A bécsi kongresszusról szóló emlékirataiban beszámol a magyar arisztokratákkal, a Zichyekkel, Apponyiakkal és Eszterházyakkal kötött ismeretségeiről. Nagy csodálattal ír Eszterházy Miklós hercegről, akivel Párizsban Mme Récamier szalonjában találkozott, mesébe illő gazdagságáról és pompaszeretetéről. Osszebarátkozott fiával,

Pál herceggel a kiváló diplomatával is, aki Lagarde szerint egyike volt azoknak a férfiaknak, kik a bécsi tárgyalások alatt legtöbbet járultak hozzá Európa nyugalmanak fenntartásához.

A harmincas évek második felében Haussez báró járt hazánkban. Haussez a Restauráció alatt tengerészeti s gyarmatügyi miniszter volt és a júliusi forradalom után Angliába menekült. Később Genfben telepedett le s időnként Németországban, Olaszországban s az Osztrák-magyar Monarchiában utazgatott. Magyarországi utazásának, mint mondja, nincs semmi különös célja, nem akarja sem Magyarország természeti érdekességeit, sem történeti emlékeit tanulmányozni, csupán szórakozást keres azokra és bajokra és kellemetlenségekre, melyekből egy emigráns élete élete áll, nyugtalanságát akarja csillapítani, mozgási és cselekvési vágyát kielégíteni. Kiábrándult, kesernyés, szkeptikus utazó, aki szigorúan ítéli meg az embereket s dolgokat és a maga szemével igyekszik látni őket.

Haussez, úgy látszik, egy kisebb s egy nagyobb útat tesz Magyarországon. Először megtekinti Pozsonyt, Sopront, Eszterházát és Pestet. Másodízben Szlavóniából jön hazánkba. Kompon átkelt a Dráván s egy somogy megyei faluban, Babocsán megszáll a kocsmában. A Somssich-család kastélyában tudomást szereznek ottlétéről és meghívják vacsorára. A kastélyban a báró kellemes társaságot talál. Muzsikálnak, ő francia színművekből szaval részleteket és olyan jól érzi magát, hogy két napig ott marad. Babocsáról Pécsre, onnan Mohácsra megy. Duna-szekcsőnél kompon átkel a Dunán és Bajára érkezik. Négy sovány ló van a kocsijába fogva, két paraszt hajtja őket, akik éktelen zajt csapnak és minden tiltakozása ellenére olyan sebesen vágatnak a szörnyű rossz úton, hogy majdnem összetörnek a csontjai. Baján megbokrosodnak a lovak s eltörik a rudat, emiatt Haussez-nak fél napig egy bajai kocsmában kell vesztegelnie. Bajáról Szabadkára megy. Szabadkáról azt írja, hogy az egy óriási falu, hatalmas terekkel, melyeken egész hadseregek elférnének. Rendkívül széles és hosszú utcáin gerendákra fektetett deszkák szolgálnak gyalogjárókul, azokon mennek sorjában a járókelők, hogy az utcát elárasztó mély és híg sarat elkerüljék. Reggel és este a város tele van a legelőre menő tehenek, ökrök, juhok, disznók ezreivel. Szabadka és Temesvár közt egy faluban a kolera dühög, ami azonban Haussez-i nem gátolja abban, hogy tovább utazzék Temesvárra. Temesvárott és Temesvár közelében Ambrózy grófnál talál szíves fogadtatásra, majd Mehádiára megy. Közben meglátogat néhány bánati francia telepes falut is. Nem nagy öröme telik bennük. Honfitársai nem voltak hálásak a látogatásért, nemzeti érzés nincs bennük, nyelvük tele van német és szláv szókkal s a következő nemzedék már nem fog tudni franciául. A völgy, melyen Mehádiába menet áthalad, gyönyörű, de az oláh lakosság, amely lakja, rendkívül szegény és műveletlen. Herkules-fürdő megtekintése után Orsovára megy. Ada Kaleh szigetén meglátogatja az ottani török basát, beszél a Duna bal partján épülő műútról és nagy elismeréssel szól Széchenyiről, akit személyesen ismert. Nagy dolognak tartja, hogy Bécs és Konstantinápoly között a Dunán megindul az összeköttetés és azt hiszi, hogy a dunai gőzhajózás fellendíti Pestet, azonban nézete szerint az országnak nem lesz belőle haszna, mert nincsen ipara, mezőgazdasági terményeit pedig Keleten nem tudja értékesíteni.

Orsováról Haussez visszatér Lugosra, azután kolerától megfertőzött vidéken át Erdélybe utazik. Egy éjszakát Déván tölt, mely szerinte megyeszékhely léteire nyomorult fészek, nem érdemli meg a „város” nevet. Megállapodik Nagyszebenben és Gyulafehérvárott is. Mind a két városban akadnak, akik szívesen fogadják s megmutatják neki a látnivalókat. Kolozsvárott és környékén hosszabb időt tölt és több erdélyi mágnes házában megfordul. „Ott — írja könyvében — az idegen Párizsban, Londonban, Bécsben hiheti magát, ugyanaz a modor, ugyanaz a társalgás, ugyanaz az öltözködés. Franciául mindenki tud.” A vidéki kastélyok kívülről egyszerűek, belsejükben azonban nagyvilági, fényűző élet folyik. Az előszobában egyenruhás inasok serege fogadja a látogatót, az étkezést választékosság jellemzi. Ebéd után az a szokás, hogy a háziak vendégeikkel a környéken sétakocsizást tesznek. Minden kocsiba négy-hat pompás ló van fogva. A kocsisok, inasok, lovászok, mind úgy vannak öltözve, mintha valami ünnepélyre kísérnék az urakat. Közben egy domboldalon, egy réten vagy egy fa árnyékában a társaság meguzsonnázik, azután megnéz valami ménest. A kastélyba való visszatérés után, mielőtt a szalónokban összegyűlnek, az oszlopos tornácról végignézik, amint a lovászok felvezetik vagy megjáratják a povakat, vagy pedig a lovardában gyakorlatozás közben szemlélik meg őket.

Kolozsvárról Haussez visszautazik Magyarországra. Útközben megáll Nagyváradon, melynek egy tűzvész nemrég hétszáz házát elpusztította, majd Debrecenben, hol megtekinti az országos vásárt. Az Alföldön több ízben lát délibábot, amely némileg enyhíti az út rendkívüli unalmasságát és megérkezik Pestre.

Haussez tehát össze-vissza járta Magyarországot és Erdélyt. Mint-hogy állami postakocsik csak a fő útvonalakon közlekedtek, az út nagy részét parasztpostával tette meg. Részletesen elbeszéli, hogyan utazott. Neki is, mint Lagarde-nak, saját kocsija volt, ahhoz az illetékes katonai vagy polgári hatóságnál forspont-utalványt váltott. Ezzel az egyes lóváltó állomásokon a jegyzőnél vagy bírónál jelentkezett, annak volt kötelessége számára a faluban lovakat és kocsisokat szerezni. Kocsijába négy vagy hat lovat fogtak be, egy kocsis a bakon ült, a másik az egyik ló hátán. Egy francia inassal utazott, aki egyúttal szakács is volt s a falusi korcsmákban alkalom adtán főzni is szokott. Egy tolmácsot is fogadott fel, aki beszélt németül s magyarul s a szláv és oláh falvakban is meg tudta magát értetni.

A parasztposta az utazásnak nem valami kényelmes, de olcsó és gyors módja volt. Egyik állomástól a másikig a távolság rendszeren négy mérföldet tett ki és négy lóért — beleértve a kocsisok díját is — Haussez mérföldenként francia pénzben átszámítva 1 fr. 75 centime-et fizetett. A viteldíjat a jegyző vette át s beszámította a parasztok adójába. A kocsisok hiányos öltözetű, bűdös szagot árasztó parasztok voltak, akik egyfolytában, pihenés nélkül hajtottak, lovaik pedig primitív szerszámú, apró, sovány gebék, amelyek meglepő sebességgel futottak a rossz úton. A forsponttal való utazásnak az volt a hátránya, hogy gyakran sokáig kellett várni a lovakra. A parasztok nem szívesen vállalkoztak rá, húzták-halasztották a befogást és előfordult, hogy a faluban nem

akadt ló, ki kellett menni értük a mezőre és az utasnak órákig kellett várakoznia, míg útját folytathatta.

Magyarországot Haussez szerint a természet ellátta minden jóval és a föld legszebb, leggazdagabb és legboldogabb országa lehetne, ha másképp volna kormányozva, ha a nemesség a népet nem nyomná el és nem zsákmányolná ki, ha a földművelés, ipar, kereskedelem s közlekedés nem volna annyira elmaradott állapotban. Ezért Magyarország nem civilizált ország, hanem átmenet Nyugateurópa és Törökország között. Ennek megfelelően a magyar vendégfogadók is átmenetet alkotnak a nyugateurópai vendégfogadók és a török karavánszerájok közt.

A városi szállodák szobáinak bútorzata és felszerelése gyarló, a kiszolgálás rossz, csengetyűk nincsenek, a szolgák lassúk és ügyetlenek, dolgukat immel-ámmal végzik. Az ágyak koporsó-forma kényelmetlen faládák, fenekükön széna, azon vékony, kemény gyapjúmatrac rávarrt lepedővel s egy nehéz takaró, melyre egy másik lepedő rá van gombolva s egy vagy két vánkos. Minden piszkos, azért legjobb, ha az utas ágyneműt visz magával.

A falusi korcsmákban egyáltalán nincs vendégszoba. Nincs is, akinek szüksége lenne rá. A parasztoknak nem kell szállás, azok megálisan az istállóban, kocsiszínben, vagy a szekerekön, nekik is, meg az iparosoknak és kereskedőknek is mindig velük van a bundájuk, abba beletakaródnak, ennivalót visznek magukkal, a korcsmába csak inni mennek.

A falusi vendégfogadók e tökéletlenségéért kárpótlást nyújt azonban a magyar vendégszeretet. Falvakon a földbirtokosok örömmel látják a vendéget, még ha az ismeretlen és külföldi is. Mindenütt vannak vendégszobák, melyek mindenkor az utasok rendelkezésére állnak.

Miként Beudant, úgy Haussez is gyakran megfordul magyar főurak házánál s a legnagyobb elismeréssel és hálával emlékezik meg róluk. A magyar nemesek, mint írja, gyakran csíszolatlanok, a magányos falusi élet következtében nem ismerik a finomabb társadalmi formákat, de előzékenyek, szívesek és szolgálatkészek. A parasztok is, bárminő nyomorban sinylődnek s akármilyen műveletlenek is, általában jóindulatúak, udvariasak, sőt túlalázatosak. Ha egy jobban öltözött embert látnak, megállnak és leveszik a kalapjukat.

Haussez szerint a közbiztonsági állapotok sem olyan rosszak, mint ahogy külföldön hirdetik. Járt mindenfelé Magyarországon és Erdélyben, gyakran utazott éjjel és kíséret nélkül, aludt falusi korcsmában, látott ijesztő külsejű, félvad embereket, de sehol semmi baja nem történt, soha semmijét el nem lopták, pedig a kocsiszínekben igen gyakran maradt őrizet nélkül kocsija és egyáltalában nem védekezett a tolvajok ellen.

Ugyanez időtájt egy francia trónkövetelő, az ifjú bordeaux-i herceg, Henri de Chambord látogatta meg Magyarországot. Ő a Bourbonok idősebb ágának utolsó sarjadéka volt, akinek javára X. Károly 1830-ban a júliusi forradalomkor lemondott a királyságról, aki azonban nem léphetett a francia trónra. Menekülnie kellett s egész életét számkivetésben töltötte. Prágában, Görzben és Frohsdorfban lakott, Ausztriában nősült és ott is halt meg.

1838-ban a tizennyolcéves hercegnek Locmaria francia gróf lett a

nevelője. Ez öt éven át tanítványával több útát tett Német-, Olaszországban s Ausztriában és e tanulmányútról érdekes könyvet írt.

A herceg és kísérete Belgrádból jött hazánkba. Első állomásuk Pancsova, onnan Temesvárra utaznak. Temesvár közelében egy szakasz huszár élén egy segédtiszt várja és kíséri be őket a városba, melynek utcáin nagy tömeg gyűlt egybe az előkelő francia vendég tiszteletére. Kocsijából kiszállva a herceget Auersperg gróf, a Bánát katonai főparancsnoka üdvözlí s bemutatja neki a városparancsnokot s a tábornoki kart. Másnap a herceg a temesvári helyőrség tisztjeit, a polgári hivatalok képviselőit s a nemesek küldöttségét fogadja. Nagy érdeklődéssel szemléli a magyar mánások díszmagyarjait, melyeknél előkelőbb és választékosabb öltözködésmódot Locmaria szerint nem is lehet elképzelni. Lényegében véve mindnyájan egyforma kócsagtollas főveget, mentét, nadrágot s csizmát hordanak, de az egyes ruhadarabok díszítése tekintetében öltönyeik egészen egyéniiek és különbözők. Azután a herceg részt vesz a kormányzósági téren felsorakozott helyőrség díszszemlélén, meglátogatja a közintézményeket és megtekintí az erődítményeket s a fegyvertárat, amelyben sok keleti fegyvert s a törököktől zsákmányolt hadiszert lát. A fegyvertárban egy női küldöttséget fogad, este a főparancsnok, alispán s a katonai és polgári hatóságok vezetői társágában vacsorázik, utánna a színházban megnézi Bellini Alvajárójának előadását.

Temesvárról Chambord Mezőhegyesre megy az ottani ménes megtekintésére. Igazgatója Blockelsberg alezredes vendégét a kastély császári lakosztályában szállásolja el. másnap pedig megmutatja neki az istállókat, lovardákat, majorokat, kerteket és legelőket.

Temesvárra visszamenet a franciák megállnak egy temesmegyei francia községben, ahol a falu népe összesereglik fogadásukra. Az egyik házban a herceg elbeszélget az idősebb gazdákkal és Haussez-val ellentétben örömmel állapítja meg, hogy e francia telepesek megőrizték nemzeti sajátságait, de nagyon érzik egy franciául tudó plébános hiányát.

Temesvárról Lugoson és Karánsebesen át Orsovára mennek katonai kísérettel. Látják a Duna jobb partján az egykori római út maradványait, a meredek sziklafalon elhelyezett Traján- emléktáblát s megtekintik a Duna balpartján a Veteráni-barlangot, mely a török háborúk alatt, mint a Dunán uralkodó hadászati pont, két ízben is fontos szerepet játszott.

Orsováról Mehádiába vezet az útjuk; onnan visszamennek Karánsebesre. Bánati tartózkodása alatt a bordeaux-i herceg különösen a határőrvidék katonai szervezetét és kormányzását tanulmányozza, melyet Locmaria részletesen ismertet.

A Bánátból a franciák Erdélybe utaznak. Dobrán s Déván át Gyulafehérvárra érkeznek, hol a püspöki palotában szállnak meg. A püspök Pozsonyban van az országgyűlésen. A palotában legjobban az ebédlő freskója lepi meg őket, mely Don Quijotét és Sancho Panzát ábrázolja. Különösen tetszik rajta Sancho Panza képe, melyről lerí a jó étvágy és a jókedv. A székesegyházban megtekintik a Hunyadiaknak, Izabella királynénak, Báthori Zsigmondnak stb. sírját. Másnap megjelennek az úrnapi misén és körmeneten, melyen a város lakossága

felekezeti különbség nélkül teljes számban részt vesz. A körmenet után a herceg az erődítményeket, a pénzverdét s a Batthyány Ignác püspök által létesített gazdag könyvtárt, éremgyűjteményt és csillagvizsgálót tekinti meg, este pedig a városi hölgyeket fogadja.

Nagyszebenben is ünnepélyes fogadtatásban van részük. Talpon van az egész város, mindenki látni akarja az illusztris vendéget. A szállodába megérkezve a herceg fogadja Wernhardt gróf katonai főparancsnokot a katonai és polgári előkelőségek társaságában. Köztük van egy Saint-Quentin nevű altábornagy is, aki a Bourbon-herceg láttára úgy meghatódik, hogy zavarában egy szót sem tud kiejteni.

Este a herceg a színházban Bellini Normáját hallgatja meg, másnap a tisztek küldöttségét fogadja és a közintézményeket tekinti meg, többek közt a Bruckenthal-palota képtárát és könyvtárát. A képtárban különösen felkelti érdeklődését az a festmény, amely Mária Teréziát ábrázolja lóháton, teljes díszben, koronával a fején, abban a pillanatban, midőn Pozsonyban a koronázási dombra felvágat. Megnézi aztán a katonai uszodát, részt vesz egy gránátos század hadgyakorlatán s ebédre a katonai és polgári előkelőségeket látja vendégül. Délután a városban és a város környékén tesz sétát, utána Wernhardt grófné szalonjában hölgyeket fogad, azután pedig tiszteletükre bált ad, mely éjfélig együtttartja a társaságot.

Másnap a herceg meglekinti a zalatnai, abrudbányai és verespataki bányákat. Zalatnáról visszatér Gyulafehérvárra, ahol a helyőrség katonai díszgyakorlatokat mutat be, onnan Nagenyedre érkezik, hol teljes magyar díszben Bánffy József gróf fogadja és a vármegyeházán elszállásolja. Bánffy kíséretében Marosújvárra megy és ott megnézi a sóbányákat. Lenn a bánya mélyén, 200 lábnyira a föld színe alatt csodálatos látvány tanúja: egy hatalmas, templomformájú, boltíves csarnokban éljenző társaság s negyven tagú zenekar fogadja őket és hangversenyt ad tiszteletükre.

Azután Chambord herceg Felvincen és Tordán át Kolozsvárra érkezik. Ott magyar mágnások látják vendégül. Rhédey Ádám gróf erdélyi kincstárnok nagy ebédet ad tiszteletére, este pedig részt vesz a színházban Bellini Alvajárójának előadásán. Kolozsvári időzése alatt a herceg meglátogatja a kollégiumi nyomdát, ahol egy ifjú ékes latin verssel üdvözlí, melyet távozásakor nyomtatásban átnyújtanak neki. Este egy hangversenyen jelenik meg.

Kolozsvárról a bordeaux-i herceg Bánfihunyadon át Nagyváradra megy. Mielőtt úti élményeik elbeszélését folytatná, Locmaria Erdély általános jellemzését adja, ismerteti történetét, lakosságát, kormányzását, földjét, művelődését. A székelyekről azt írja, hogy derék, szorgalmas, erős, bátor, harcra termett nép, belőlük kerülnek ki a hadsereg legjobb ezredei. Erősek, harciasak, eleven szelleműek a magyarok is, kitűnő lovasok, de állhatatlanok s könnyelműek. Amit a szászok műveltségéről, földművelésük és iparuk fejlettségéről ír, az is megfelel az igazságnak. Az oláhok jellemzésében semmi nyoma sincs a rokonszenvnek.

Nagyváradon egy francia eredetű ulánusezredek, Castelnau gróf fogadja őket. Szállást a püspöki palotában kapnak. Ott a tisztikar, a polgárság s a káptalan tagjaival Hohenlohe Sándor nagyprépost üd-

vözli a vendégeket. Az ebédet egy nagy teremben szolgálják fel, melynek karzatán mint nézők városi hölgyek és férfiak foglalnak helyet.

Nagyváradról Debrecenbe, onnan Tokajba és Eperjesre mennek, majd ismét délnek fordulva Miskolcon át Egerbe érnek, hol megismerkednek Pyrker János püspökkel.

Gyöngyösön igen szép angol parkot látnak, amely bizonyára az Orczy-kastély kertje volt. Gödöllőn megnézik Grassalkovich Antal kastélyát, melynek kápolnája és bálterme — Locmaria szerint — fejedelmi lakásba is beillenek. Sajnálják, hogy a hercegnét, Eszterházy Leopoldinát, akit a bordeaux-i herceg szeretett volna megismerni, nem találják otthon. Könyvtárában örömmel látják az új francia könyveket és újságokat. Az angol park közepén feltűnik nekik egy pavillon magyar királyok arcképeivel.

Pesten a francia társaság egy szállodában szál meg. Ott a hercegnél egy francia származású tiszt tiszteleg, aki az osztrák hadseregben szolgál s aki budapesti tartózkodása alatt melléje segédtisztül van kirendelve. A herceg pesti programja ugyanolyan, mint amit a többi városban végigcsinált: fogadja a tisztikar küldöttségét, megtekinti a közintézményeket, a kórházakat, a Rokkantak palotáját, a kaszinókat, a kaszárnyákat, köztük a tüzérkaszárnyát (Új épület), melynek Locmaria szerint nincs mása Európában, 4000 ember és megfelelő számú ló fér el benne. Pesten látják a franciák, hogyan megy végbe a toborzás: huszárnak öltözött s mindenféle tarka-barka szalaggal felékesített altisztek járják a várost, a tereken, ahol összegyűl a nép, élénk arcjatek és gesztusok kíséretében járják a táncot és jelentkezésre csábítják a fiataliságot.

Minthogy József nádor Pozsonyban az országgyűlésen volt elfoglalva, felesége, Mária-Dorottya főhercegnő fogadta Chambord-t. Egyszer budai palotájába, egyszer pedig a Margitszigetre hívta meg ebédre. A Margit-sziget nagyon megtetszett a hercegnek és minthogy azt a kívánságát fejezte ki, hogy szeretne ott a Dunában megfürdeni, másnap reggel a Dunaparton felvirágozott hajók várták 60 úszni tudó fiatalemberrel, kik vele mentek s megfürödtek a Dunában. Este a József-téren 60 tagú zenekar hangversenyezett a herceg tiszteletére, utánna a Nemzeti Színházban Donizetti Belizárját nézték meg.

Pestről Chambord gőzhajón Pozsonyba megy. Komáromban megszakítja az útját, megtekinti a várat és a bálolnai ménest. Pozsonyban megismerkedik József náddal és megnézi a város látnivalóit, többek közt az országgyűlés üléstermeit.

Locmaria könyvének Magyarországra vonatkozó részét konzervatív politikusra valló elmefuttatással végzi. Szerinte a magyar nemesség és polgárság egy része el akar szakadni Ausztriától és el akarja törölni a nemesi előjogokat. Elismeri, hogy Magyarország Ausztriának a múltban nagy szolgálatokat tett, de a magyaroknak nem szabad feledniük, hogy Ausztria szabadította fel őket a török rabiga alól. A nemesi előjogoknak a régi háborús világban meg lehetett az értelmük, a mai időknek azonban már többé nem felelnek meg, méltányos tehát, hogy a nép többségének érdekében megszűnjének. Egyéb újításokra is szükség volna Magyarországon, ilyen lenne a polgári és büntető törvénykezésnek, valamint az ingatlan vagyon birtoklásának reformja, a köz-

teherviselés, az alsóbb néposztálynak tulajdonjoggal való felruházása és különösen a papság megrendszabályozása. Locmaria szerint a magyar parasztot ok nélkül vádolják lustasággal. Annak, hogy a pásztorokdást többre becsüli, mint a földművelést, nem jelleme, hanem helyzete az oka. Ha érdeke úgy kívánja, hogy dolgozzék, dolgozni fog. „Magyarországra szép jövő vár, — így fejezi be Locmaria elmélkedéseit — feltéve, ha sorsát nem esztelen szenvedélyek fogják irányítani.“

XIII.

Marmont tábornagy Magyarországon.

A mult század harmincas éveiben, amikor a magyarság iránt Franciaországban vajmi kevés érdeklődés mutatkozott, akadt egy kiváló francia barátunk, akinek bécsi tartózkodása alatt felébredt irántunk a figyelme s aki könyvek, beszélgetések, s még inkább helyszíni tapasztalatok alapján megismerte hazánkat s azt jósolta, hogy arra a monarchia keretében nagy jövő vár. Ez a férfiú Louis de Marmont tábornagy volt, a napoleoni háborúk egyik leghíresebb hadvezére, akit a császár, mint az általa alapított Illyr Tartományok főkörmányzóját, a „raguzai herceg” címmel tüntetett ki. Marmont 1814-ben cserben hagyta Napoleont s a Restauráció alatt XVIII. Lajos szolgálatába állt, amiért kortársai árulónak tekintették. 1830-ban a júliusi forradalomban a párizsi hadtest élén a forradalmárok ellen küzdött, ami még inkább fokozta népszerűtlenségét. Életének hátralévő két évtizedét önkéntes száműzetésben töltötte külföldön. Irodalommal s tudománnyal foglalkozott és emlékiratain dolgozott, melyekben igyekezett magát az árulás vádjával szemben tisztára mosni.

Marmont többször járt hazánkban és keleti utazásairól szóló nagy munkájában mintegy százötven lapon számol be magyarországi élményeiről.

Első ízben 1809-ben járt nálunk mint Napoleon hadvezére. A Győr melletti ütközet után a franciák kilenc napon át lőtték Győr városát. Nagy volt benne az ínség s az ágyútűz épületeiben károkat okozott, ezért Marmont táborában békekérés céljából három tagú győri küldöttség jelent meg, amelyet Marmont fogadott és a küldöttség kérését teljesítette, vagyis a város lövetését megszüntette. Azután Győrben is megfordult. Meglátogatta az ott ápolt, sebesült és beteg katonákat. E katonákat Karpf Antal városi és kórházi főorvos kezelte, kinek működésével Marmont nagyon meg volt elégedve. Ennek jeléül a győri orvosnak egy ezüstgombos sétabotot ajándékozott, melyet mint Karpf leszármazottjainak ajándékát jelenleg a győri városi levéltárban őriznek.

Később, bécsi száműzetése alatt Marmont-nak volt alkalma magyar főurakkal megismerkednie. Emlékirataiban szól Eszterházy Bálintról és feleségéről, akiket még Párizsban ismert meg (Eszterházy Bálint a forradalom előtt a francia hadseregben tábornok volt) s akik mint emigránsok szintén külföldön éltek. Bizalmas viszonyban lehetett Pálffy József herceggel is, aminek bizonyága az, hogy mint Emlékiratainak előszavában olvasható, azoknak első eredeti fogalmazványát a hozzájuk tartozó igazoló iratokkal együtt a malackai Pálffy-kastély

irattárában helyezte el megőrzésre. Ismerte Eszterházy Miklós herceget is, először az ő kismartoni kastélyából nyílt alkalma közelebről megismernie egy magyar főúr életmódját.

Marmont-nak magyar arisztokrata ismerősei révén ébredt fel az érdeklődése hazánk iránt. Ennek az érdeklődésnek kielégítésére Magyarországáról szóló könyveket olvasott, azokból a magyar történelemre, törvényekre, közigazgatásra, igazságszolgáltatásra, birtokviszonyokra vonatkozólag jegyzeteket készített s több utazást tett Magyarországon.

Két nagyobb magyarországi utazásáról tudunk. Az egyik a Dunántúl s a Felvidék egy részére terjedt ki, a másik az Alföldet és Erdélyt ölelte fel. Ahol megfordult, majdnem mindenütt magyar főúrak látták vendégül. Mint előkelő külföldi vendégnek nem egyszer volt része hivatalos fogadtatásban is.

Marmont elfogulatlan, éles szemű, reális és gyakorlati gondolkodású utazó. Mint katonát első sorban a hadsereg, az erősségek, várak, kaszárnyák, határőrvidéki ezredek, ménesbirtokok stb. érdeklik, ellenben az ország politikai, társadalmi s művelődési viszonyai, történeti és műemlékei meglehetősen hidegen hagyják. Életkörülményei miatt érthető, hogy a politikai állásfoglalástól lehetőleg tartózkodik. Helyenként megkockáztatott véleményeiből és célzaiból azonban kiviláglik, hogy barátja ugyan a haladásnak és mindazoknak a reformoknak, melyek a közjólét előmozdítására s a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenség enyhítésére szolgálnak, de ellensége a nép politikai jogainak kiterjesztésére s az uralkodói hatalom gyengítésére irányuló demokratikus korszaknak. Egy helyen ezt írja: „Valóságos európai betegség a népeknek az a törekvése, hogy beleavatkozzanak a közügyekbe és befolyjanak az uralkodói hatalom gyakorlásába... Boldogok azok a népek, melyek nem ismerik e törekvést és e vágyat, még boldogabbak az uralkodók, kik őket kormányozzák.” Marmont igazi katona tehát, aki, ha elpártolt is Napoleontól, annak autokrata elveit vallja, melyek szerint az uralkodónak dolga: a népeket erős kézzel, ha kell, önkényesen kormányozni, a népeké pedig: engedelmeskedni.

Annál jobban érdeklik Marmont-t Magyarország közgazdasági viszonyai. Tanulmányozza a földművelést, lőtenyésztést, bányászatot s úgy látja, hogy hazánk gazdasági téren hátramaradott ország ugyan, de igen kedvező a földrajzi helyzete és kimeríthetetlen kincsekkel rendelkezik, ezért szép jövő vár rá, csak bizonyos társadalmi, gazdasági és törvényhozási reformokra van szükség, hogy „Ausztria hatalmának főbázisa” és a „föld egyik legszebb és leggazdagabb” országa legyen.

Még egy ok van, amiért Magyarország Marmont tábornagyot mint katonát érdekli és pedig az, hogy évszázadokon át állandó hadszíntér volt, ahol a nyugati kereszténység és az izlám között elkeseredett küzdelem folyt. Ennek a hősi korszaknak, melyben a magyarság Nyugat-Európa érdekében feláldozta magát, többé-kevésbé elmosódott emlékei még mindig láthatók s Marmont utazásai közben nem mulasztja el felkeresni a várakat és csatatereket, melyeket valaha annyi magyar s egyéb keresztény harcosnak és annyi töröknek vére öntözött.

Az első dunántúli város, ahova ellátogat, Sopron. Onnan kirándul

Fraknó várába, mely fogalmat ad neki Eszterházy herceg hatalmáról és gazdagságáról. „Eszterházy herceg életmódja — úgy mond — talán az egyetlen Európában, mely a középkor nagy hűbéruraira emlékeztet. Óriási földek s akkora vagyon, hogy jó kezelés mellett egy fejedelmével volna egyenlő: külön várak és csapatok, melyekkel rendelkezik... mindez már csak ott létezik.” Említi Marmont, hogy Fraknó várának jelentékeny tüzérségi felszerelése van, s annyi kézi fegyvere, hogy vele 3—4 ezer embert fel lehet szerelni, kincstárában pedig óriási értékű ékszerek vannak. 1809-ben, mikor Sopron-megyét francia katonaság szállta meg, Fraknóban is megjelent egy lovas különítmény és felhívta az őrséget a vár átadására. Az őrség azonban a felhívásnak nem tett eleget, nem nyitotta ki a vár kapuit, mire a franciák jobbnak látták a visszavonulást.

Marmont Kőszegapátiban Széchenyi Pál gróftól látogatja meg. Szombathelyen megnézi a nemrég épült szép székesegyházat, majd Keszthelyen tölt két napot Festetics György gróf kastélyában. Erről ezt írja: „A keszthelyi kastély, szép, de nincs még befejezve... helyét nem jól választották meg... egy terméketlen lapály választja el a kastélyt a tótól, melynek ott alacsony és iszapos a partja; a másik oldalon a kertek céljaira szolgáló terület nem alkalmas semmiféle növényzetnek.” Megtekinti a gróf-alapította gazdasági iskolát, a Georgikont, a grófi gazdaság kiváló állatállományát, mezőgazdasági gépeit s a „nagyszerű” könyvtárat.

Azután a Balaton déli partján Székesfehérvárra utazik. Közben meglátogatja Lengyeltóti bánt, akinek nagy szakértelemmel kezelt ménese van s akit a tábornagy még abból az időből ismert, amikor az Illyr Tartományok főkormányzója volt. Székesfehérvár és Buda közt tetszik neki a jól művelt, úri kastélyokban és parkokban bővelkedő vidék.

Ezután Budán és Pesten tölt néhány napot. Tiszteleg József nádornál, akiről mint igen érdemes és tiszteletreméltó férfiúról emlékezik meg. Egy Buda-környéki lovardában lóversenyen vesz részt. Nem barátja a lóversenynek, angol utánpótlásnak tartja, melyből semmi haszna nincs az országnak. Magyarországnak, valamint Német- és Franciaországnak szerint nem versenylovakra, hanem a hadviselésre, földművelésre, szállításra és úri fogatokba való lovakra van szüksége.

Marmont-nak a magyarországi lóversenyekre való megjegyzései nagyon felingerelték Széchenyit a tábornagy ellen, annál is inkább, mert annak vádjait Orosz József lapjában, a Hírnökben Pesti Lajos is magáévá tette. Ezért írta meg Széchenyi Néhány szó a lóverseny körül c. polemikus művét. Ezt naplójában *Marmont*-nak nevezi s benne éles, személyeskedő modorban utasítja vissza Marmont vádjait. Munkáját Széchenyi németre is lefordította, bár némi aggályai voltak, hogy vajjon a cenzúra a marsal megtámadása miatt megengedi-e a kiadását. Naplójában erre nézve ezt olvassuk: „*Werde Marmont recht herunter machen. Es wäre möglich, dass man den Druck verhindert, weil F. M. (Fürst Metternich) einen Verräther in grösserem Schutz nimt als mich.*“ A munka mégis megjelent *Einiges über Ungarn* címmel. Marmont, aki Bécsben szokott Széchenyivel találkozni, megneheztelt.

érte s ezután, ha csak tehetette, kikerülte Széchenyit, ha pedig nem tehetett ki a találkozás elől, hideg méltósággal fogadta a köszöntését.

Meglepi Marmont-t Pest rohamos fejlődése és vagyonosodása, amit azzal magyaráz, hogy egy nagy és termékeny ország közepén igen kedvező a földrajzi fekvése és ezért kereskedelme az útjában álló akadályok ellenére is fellendülőben van. A legfontosabb ezen akadályok közül a hitel hiánya, mert a kereskedelem igazán csak ott virágozhatik, ahol van hitel, hitel pedig nincs, ahol a birtok bizonytalan s az adóst nem lehet kényszeríteni adósságai megfizetésére. Ez a helyzet azonban megváltozik s Marmont azt hiszi, hogy Magyarország és vele együtt Pest fényes jövőnek néz elébe. „Mi lesz majd akkor, — írja — ha a földművelés megjavítása következtében, ami máris mindenütt érezhető, megnövekszik a termelés, ha a Tisza mocsarainak kiszárítása után a legtermékenyebb földek a mezőgazdaságnak rendelkezésére állnak, ha a Duna és Tisza közt Pest irányában tervezett csatorna könnyűvé, gazdaságossá és gyorsá teszi az érúk szállítását? Ezek a tervek már mindenkit foglalkoztatnak; hogy megvalósuljanak, elég, hogy a polgári törvények módosíttassanak; akkor minden magától fog menni.“ Marmont e fejtegetéseinek meglátszik, hogy olvasta Széchenyinek Hitelét, melynek utazása előtt egy évvel, 1830-ban Pesten és Lipcsében három német fordítása is megjelent.

Esztergomban Marmont meglekinti az új székesegyház építési munkálatait. Amikor ott járt, az altemplom s az alapfallak már elkészültek, de az oldalfalak még csak egy-két lábnyira látszottak ki a földből. Megmutatták neki a terveket, nem helyeselte őket, mert szerinte a dóm óriási arányai nincsenek összhangban sem az építésére szánt anyagokkal, sem Esztergom városával, melynek egész lakossága sem lesz elég ünnepi alkalmakkor egy ilyen hatalmas templom megtöltésére. Nem tetszik neki a székesegyház stílusa sem, mert ő „a nagyszabású, fenséges, elmélkedésre és áhítatra ösztönző gót stílust“ kedveli.

Esztergomból Selmechányára megy, mint mondja, a legszebb svájci tájakra emlékeztető vidéken. Selmechányán Révay alispán fogadja, bányamérnököket rendel melléje s azok kíséretében megnézi a bányákat. Megtekinti Körmöcbánya bányáit is.

Pozsonyi tartózkodása alatt azon sajnálkozik, hogy 1830-ban nem vehetett részt V. Ferdinánd magyar királlyá való koronázásán. Így ír róla: „Ez a nagyszerű, ma Európában egyedül álló szertartás a középkor szokásait idézi fel emléküinkben. Az egész lóháton s a szabad ég alatt megy végbe. Még a főpapi díszbe öltözött püspökök is, süveggel fejükön és pásztorbottal kezükben, pompás szerszámú és fényes ruhájú lovászok által vezetett lovakon ülve haladnak a menetben. Ez a szertartás, melyet a nemzeti jelleg, a hűbéri és vallási pompa jellemez, s a királyi nagyság, ahogy azt a régi időkben értették... a legszebb látvány, melynek az ember szemtanúja lehet.“ Emlékirataiban is visszatér erre a tárgyra és sajnálja, hogy a pozsonyi koronázást nem volt alkalma összehasonlítani a moszkvai és rheimsi koronázással, melyeken személyesen részt vett.

Pozsonyról s a magyar városokról, melyeket látott, az a véleménye, hogy azok hasonlítanak egymáshoz, mindannyijuknak a befeje-

zetlenség, a területpazarlás, az alacsony, egymástól aránylag messzefekvő házakból álló utcák s az óriási terek a jellemző vonásai.

Ez alatt az első utazása alatt van módjában megismernie a magyar vendégszeretetet, melynek szerinte sehol a világon nincs párja. Magyarországon — mint megjegyzi — természetes dolog, hogy napnyugtakor, ha egy utas megérkezik egy ismeretlen faluba s bekopogtat egy kastély vagy uriház kapuján, szíves fogadtatásban van része, nem is kérdezik a nevét, van számára szállás és vacsora. Ennek a szokásnak az is a magyarázata, hogy az országban jobb vendégfogadók nem igen vannak s mindenki számít arra, hogy alkalomadtán mások vendégszeretetét szintén igénybe veszi.

Bécsi számkivetésének békés, de egyhangú éveit Marmont azzal igyekezett változtatossá tenni, hogy időnként kisebb-nagyobb utazásokat tett. Láttá, hogy körülötte hogyan alakul át a világ, érdekelte ez a változás s minthogy nem hitt a könyveknek, amelyek eltorzítják a valóságot, minden előítélettől menten a maga szemével, a helyszínen akarta tanulmányozni a dolgokat. Ugyancsak azért, hogy életét tartalmasabbá tegye s magát elfoglalja, természettannal is foglalkozott, bécsi tudósokkal lépett kapcsolatba, fizikai műszereket vett magának s 1834-ben egy bécsi orvos és egy festőművész társaságában meteorológiai, hőtani s egyéb természettani megfigyelések céljából Déloroszországban, Szíriában, Palesztinában s Egyiptomban hosszabb tanulmányútat tett.

Ekkor Odesszába nem Galicián, hanem Magyarországon és Erdélyen át utazott és pedig azért, mert ez a két ország nagyon érdekelte. Ezek ugyanis véleménye szerint óriási, eddig ki nem ásnaközott gazdagságot rejtene magukban és ezért nagy fejlődés vár rájuk.

Igy nyílik alkalma Marmot tábornagynak 1834. április havában az Alföld megismerésére. Ime így ír róla: „Ekkor az igazi Magyarországra jutottam és áthaladtam a „puszta“ néven ismert, lakatlan és műveletlen óriási síkságokon, ahol az utakat a véletlen s az útasok szeszélye jelöli ki. Igazán barbár vidék ez, ... vad, kezdetleges, elhanyagolt, egészen más, mint Magyarországnak Buda és Bécs közé eső, művelt és Ausztriára emlékeztető része.” Meglepve látja a tábornagy a hatalmas, néptelen, kellőképpen meg nem művelt pusztaságokat, melyeken szétszórva, egymástól nagy távolságban, óriási falvak terülnek el. Ezek a falvak lakosságuk számánál fogva városok lehetnének, olyanok, mint a harmadrangú francia városok, azonban csupa földműves lakja őket s ezért nem érdemlik meg a város nevet. Ennek a természetellenes és a földművelés hátrányára szolgáló állapotnak magyarázatát Marmont Magyarország történetében találja meg. Az Alföldnek a török uralom alatt magára hagyott védtelen népe ugyanis, hogy a barbár hódítók zaklatásaitól és kegyetlenkedéseitől megszabaduljon, elmenekült falvaiból, pusztulni hagyta őket és nagy tömegekben telepedett le egyes községekben, ahol a hatóságok részéről némi támogatást remélhetett. Marmont szerint Spanyolországban is ugyanez az ok idézte elő a falvak népének összezsúfolódását a városokban: A földművelés érdekében úgy véli, kívánatos lenne, ha ezeknek az alföldi parasztvárosoknak földműves lakossága kisebb falvakban, tanyákon, majorokban telepednék le s a városokban csak a kereskedők, iparosok, s egyéb földműveléssel nem foglalkozó lakosok maradnának. Szóvá te-

szi Marmont az Alföldnek fában való szegénységét is, melyen rendszeres fásítással lehetne segíteni. A fa esőt hozna, frissen tartaná s óvná a szelektől a talajt és védeimezné a termést. Szükséges volna a mocsarak kiszáritása, egyes magasabb fekvésű területek öntözése s a Dunát és Tiszát egybekötő csatorna megépítése is. Ha e munkálatok megvalósulnának, akkor a „szegény, elhagyott“ Alföldből sűrűn lakott, gazdag vidék lehetne. Marmont, mint látjuk, ezelőtt több, mint száz évvel tisztán látta az Alföld bajait és észre vette hiányait. Sajnos, az azóta eltelt hosszú idő alatt a közmunkák, melyeket javasolt, csak részben vagy egyáltalában nem kerültek kivitelre s az Alföld egyes részei ma sem nagyon különböznek attól, amilyenek őket a francia tábornagy 1834-ben látta.

Marmont alföldi útjának első állomása Kecskemét, hol a városi tanács tagjai fogadják és szállásolják el a városházán. Úgy látja, hogy Kecskemét körül a földművelés elég fejlett, elsőrendű szántóföldek, kertek, gyümölcsösök veszik körül a várost s az ott termő almáknak messze földön jó híre van.

Kecskemétről Csongrádra, onnan Szentésre megy. Derékegyházán Károlyi Lajos gróf csongrádmegyei főispán tisztartójánál ebédel. Ezen az ebéden a környék nemesei is részt vesznek. A választási előkészületek végett jöttek össze. Az ebéd sokáig tartott; a vendégek sokat ittak és élénk politikai vitákat rendeztek, melyeknek hevét mérsékelte a sok elhangzott felköszöntő. „Kétségtelen, — jegyzi meg Marmont — hogy az étkezés Magyarország politikai ügyeiben s a kormányzásban nagy szerepet játszik.“

Nagy elismeréssel szól ő is, mint Locmaria, a mezőhegyesi állami ménesgazdaságról. Igazgatója egy őrnagy, mellette 12 tiszt teljesít szolgálatot, a katonák, pásztorok, földművesek száma pedig mintegy 1170. A lovak számát, beleértve a csődöröket, tenyészkancákat és csikókat, Marmont mintegy 3000-re becsüli.

Megállapítja, hogy a Tisza bal partján a földek termékenyebbek, több rajtuk a fa s több a gazdasági épület, mint a Duna-Tisza közén. Még fejlettebb a földművelés a Maroson alul. Ott nagy parasztvárosok helyett rendes falvak vannak, körülöttük majorok, tanyák, erdők. E falvakat német telepesek lakják.

Mezőhegyesről Marmont Temesvárra, onnan Lugoson át Karánsebesre megy, hogy a határőrvidéki ezredek szervezetét tanulmányozza, amelyek annál inkább érdeklik, mert illyr főkormányzó korában hat ilyen ezred az ő igazgatása alatt állott. A határőrséget Szavojai Jenő zseniális elgondolása alapján Lascy tábornagy által a tökéletesség magas fokára emelt kitűnő intézménynek tartja, mely mintegy 70.000 főnyi, hadviselésre mindig készen álló és békeidőben majdnem semmibe nem kerülő hadsereget biztosít Ausztria számára.

Marmont Karánsebesről Orsovára megy, hogy megtekintse a dunai hajózás biztonsága érdekében folyó munkákat. Csónakon lemegy egészen addig a sziklazátonyig, mely a hajózást akadályozza s amelynek megkerülése céljából a jobb parton egy csatornát terveznek. Azután útjába ejtve Mehádiát, amely Marmont ottjárlakor már virágzó fürdőhely volt, visszatér Karánsebesre s onnan a Vaskapun át Erdély földjére lép.

Erdélyben első állomása Vásárhely, mely Sarmisegethusa vagy Ulpia Trajana néven Traján császár alatt Dácia fővárosa volt s ahol a római amfiteátrum romjai a vadállatok elzárására szolgáló fülkékkel, valamint az ásatások során felszínre került római régiségek láthatók voltak.

Azután Hátszegen át Vajdahunyadra érkezik. Ott megnézi a vasgyárat és a várat, melyet így ír le: „Ez a feudális várkastély, a legszembek egyike, melyet valaha láttam, teljesen ép állapotban van. Tágas, még mindig jól védhető, nagyon festői, egy nagyszerű völgy felett uralkodik, amely teljes egészében látható, merész építkezésmódja és fekvése megragadja az ember képzeletét. Egy tiszteletreméltó és szolgálatkész család fogadott s mutatta be Vajdahunyadot: a hozzátartozó s a császár tulajdonában lévő birtok tiszttartójáé. Abban a teremben ebédeltem, amely az összes magyar királyok arcképét tartalmazza. Megnéztem azt a termet is, ahol egykor a rendi gyűléseket tartották s annyi nemes elhatározás fogamzott meg s amely ma kovácsoltvas-raktár.”

Déván találkozik Nopcsa főispánnal s leírja Déva várát, amelyet a császár rendeletére, aki pár évvel előbb megtekintette, lakható állapotba helyeztek rokkant katonák számára. El van ragadtatva attól a kilátástól, amely a várból a Maros völgyére nyílik. Szászváros mellett megtekinti a csatateret, hol egy emlékmű a magyarok és törökök között 1479-ben lefolyt, kenyérmezei ütközetre emlékeztet. Nagyszebenben megismerkedik és hosszabb beszélgetést folytat Ferdinánd főherceggel, aki mint császári megbízott az országgyűlés megnyitása céljából érkezett oda. Gyulafehérvárott megismeri az erődítéseket, a pénzverdét, a csillagvizsgálót és a székesegyházat. Gyulafehérvárról átrándul Zalatnára, megnézi a bányákat, melyek szerinte sem gazdagság, sem a bányászás módja tekintetében a selmeciekkel nem versenyezhetnek, majd Gyulafehérvárra visszatérve folytatja útját a szép, termékeny, jól művelt Maros-völgyben. Azután Marosújváron s Tordán keresztül Kolozsvárra ér, hol Jósika Sámuel báró és felesége fogadják és elhálmozzák mindenféle szíveséggel. Jósikának igen szép kertje van, a Szamos folyik rajta keresztül. Felkeresi egy Pistol nevű tábornok s megköszöni a jó bánásmódot, melyben mint hadifoglyot Marmont annak idején részesítette. Kolozsvárról Marmont azt írja, hogy régi város, melyet azonban sok magyar város módjára újjáépítettek. Egyenes, széles utcái vannak, kevés bennük az élet s a mozgás, házai nagyon alacsonyak, szép közkertjét s uszodáját Jósika báró létesítette. Környéke, melyet a Szamos öntöz, bájos dombvidék, azonban nem olyan szép, mint a Maros-völgy, zordabb az éghajlata és kevésbbé termékeny a földje.

Kolozsvárról Marmont Désre s onnan Besztercére utazik. Kolozsvár és Dés közt tetszetős a tájék, Déstől Besztercéig ellenben nagyon nyomorúságos, a falvak, melyeket lát, csak néhány rozoga viskóból állnak. Az utolsó erdélyi város, melyet érint, Beszterce. Azután hideg, komor vidéken, igen szép országúton elhagyja Erdély földjét és megérkezik Bukovinába.

XIV.

Franciák a Dunán.

1830. szeptember 4-én nevezetes napra virradt Pest és Buda lakossága. E napon vetett horgonyt a pesti rakpart előtt az első, Bécsből érkező gőzhajó, a Franz I. 14 óra 15 perc alatt tette meg a próbaútát.

A nagy esemény előzménye az volt, hogy 1828-ban két angol hajóépítő, Andrews és Prichard Ausztriában megszerezte a szabadalmat a gőzhajóikkal való hajózásra, két év múlva 1830-ban pedig megalkult Bécsben a Dunagőzhajózási Részvénytársaság. E társaság meg egyezett az angol hajóépítőkkel szabadalmuk átengedésére nézve s 1830-ban Ausztriában, 1831-ben pedig a magyar korona országaiban is kizárólagos szabadalmat nyert gőzhajók járatására.

Igy indult meg Magyarországon a gőzhajóközlekedés, melynek érdekében Széchenyi István buzgó tevékenységet fejtett ki. Az ő ösztönzésére több magyar főúr vett részvényeket. 1831-ben az I. Ferenc Bécs—Budapest—Zimony között már rendszeren közlekedett, sőt lement az Aldunán egészen Ómoldováig. A következő években két újabb hajó készült el: a Duna, mely később az Argo nevet vette fel és a Pannónia. Ezek már az aldunai zuhatagokon s a Vaskapun is megkísérelték az átkelést. A társaság később egy tengeri gőzöst is vásárolt, mely Galactól Odesszáig s Konstantinápolyig közlekedett, 1835-ben pedig már öt folyami és egy tengeri gőzhajója volt, az utasok száma pedig mintegy 18.000-re emelkedett.

A dunai gőzhajózás megindulása nemzetközi esemény volt, melynek Európaszerte élénk visszhangja támadt. Az angol, francia, német sajtó lelkes cikkekben méltatta és azt a reményét hangoztatta, hogy a Duna-gőzhajózás Nyugat- és Kelet-Európa közt megteremti majd a közvetlen kapcsolatot és lerombolja az akadályokat, melyek a nyugati műveltség és kereskedelem Keleten való térfoglalásának addig útjában állottak. Franciaországban először 1835-ben a *Revue britannique* hívta fel a figyelmet a vállalkozásra és részletekben leköszölte Quin angol író dunai útjáról szóló munkáját, mely 1836-ban könyvalakban is megjelent.

E propagandának volt a következménye, hogy a harmincas években a Duna dívatba jött s a dunai hajókon megjelentek az angol, német s egyéb külföldi utazók. Voltak köztük kereskedők, mérnökök, gyárosok, politikusok, hírlapírók s közönséges turisták egyaránt. Ezek az utazók Linztől vagy Béctől kezdve végighajóztak a Dunán s Pesten meg a többi partmenti városban kiskálltak és körülnéztek. Számosan közülük dunai utazásukról hírlapi és folyóirati cikkeket s köny-

veket írtak. Mintegy négy évtizeden át, amíg Európa vasúti hálózata teljesen ki nem épült, Nyugat és Kelet közt a Duna volt a fő közlekedési vonal.

Az angol Quin példáját elsőnek a franciák közül Saint-Marc Girardin követte, a jőnévű államférfi és író, aki 1836-ban hajózik végig a Dunán s benyomásairól a *Journal des Débats* közöl később könyvalakban is megjelent cikkeket. A francia megcsodálja a magyar tájakat, de képviselő létére inkább a politikai viszonyok érdeklik, nem a természeti szépségek. Pozsonyban megtekinti tehát az "országházat", melyben a két tábla: „a főrendek táblája” és „a nemesek táblája” ülészní szokott s meglepi a két nem köralakú, hanem négyszögletes terem rendkívüli egyszerűsége. Az egyik termében két hatalmas nagybőgőt lát, maradványaként az ott egy-két nappal előbb rendezett hangversenynek. „Mit mondanánk mi, egyszerű képviselők, — jegyzi meg — mit mondana nagyhirű elnökünk, ha az ülések szüneteiben valakinek az az eszméje támadna, hogy tanácskozó termünkben hangversenyt adjon?” Mulatságosnak találja, hogy Pozsonyban latin nyelvű újságok jelennek meg és stílusuk jellemzésére idézeteket közöl belőlük. Az országban máshol is tapasztalja a latin nyelv népszerűségét s a maga latin tudásának is visszatértekor jó hasznát veszi, amikor bánáti fuvarosával e nyelven beszélget az aldunai Traján-tábláról, Napoleonról és egyéb dolgokról. Mint annak idején Montesquieu-t, őt is érdekli a „rég Magyarországnak”, ezért szeretné látni „az Attilától származó” Eszterházy-családnak egyik kastélyát. Egyébként hazánk majdnem ezeréves multja és ősi, arisztokratikus diétája ellenére egy egészen új ország benyomását teszi rá. A magyar reformmozgalomnak jogosultságát elismeri, azonban az európai civilizáció érdekében kívánatosnak tartja a monarchia változatlan fennmaradását s a magyar függetlenségi és elszakadási törekvések kudarcát. Ez szerinte a magyarok érdeke is, hiszen ha „a XVII. századi magyar hazafiak”: Thököly és Rákóczi győztek volna és Magyarország elvált volna Ausztriától, mi más lett volna belőle, mint valami „pasalik vagy honszpodárság.”? Hogy V. Ferdinánd császárt Pozsonyban és Pesten I. Ferdinánd királynak nevezzék s hogy a magyar nyelv, ez az elhanyagolt, fejletlen „patois” irodalmi nyelvvé legyen, azt el lehet nézni, egyéb engedményeknek azonban Magyarországgal szemben nincs helye. Ausztria különben nem veszi komolyan a magyar nemzeti mozgalmat. Kisebb akadályokat gördít ugyan útjába, de erőszakkal el nem nyomja, mert bízik benne, hogy az idővel egyre jobban veszít majd jelentőségéből. Saint-Marc Girardin rossz prófétának bizonyult. A magyar szabadságharc és a magyar irodalom nagyszerű fellendülése megmutatta, hogy dunai utazása alkalmával gyűjtött megfigyelései és benyomásai s azokra alapított jóslásai milyen felületesek voltak.

1837. július havában egy, természettudósokból, mérnökökből, írókból, művészekből álló tizenhét tagú társaság utazott a Dunán Pestről Galacra s onnan Déloroszsországba, hogy ott ásvány- és földtani kutatásokat végezzen. Az expedíció költségeit egy dúsgazdag és áldozatkész orosz herceg, Anatole Demidov fedezte, aki maga is részt vett a kirándulásban s arról 1841-ben egy jeles francia festőnek, Raffet-nak rajzaival díszített munkát adatott ki.

Demidov Bécestől Pestig postakocsin teszi meg az útát, a társaság többi tagja pedig Bécsben egy nagy bárkát bérel. A bárkán házalakú, lejtős tetejű kabin húzódott végig, egy emelvényről kormányruddal irányították és evezősök hajtották. Dévényben a hajósok egy vendéglőben ebédelni akarnak, ezért a franciák is kiszállnak és megnézik a városka felett emelkedő hatalmas várromot. Pozsonyban ismét kikötnek s megtekintik a várat, mely 1811-ben leégett s azóta romokban hever. A várban egy volt francia tiszt kalauzolja őket, aki a napoleoni háborúkban esett hadifogságba. Pozsonyban egy másik bárkát bérelnek, amely azután Pestig viszi őket. Az öreg Dunán hajóznak lefelé s meglepődve látják, hogy két felől a lapos part mindenütt milyen lakatlan. Fűzfák, bokrok fedik, városoknak, falvaknak, embereknek jóformán semmi nyoma rajta. „Szinte alig hiszi el az ember, hogy Európában van” — olvassuk Demidov könyvében. Annyira elhagyatott és kihalt ez a vidék, hogy az állatok nem is sejtik, hogy az ember milyen veszedelmet jelent számukra. A gémek s más vízimadarak, melyek nagy csapatokban lepik el a partokat, teljes biztonságban érzik magukat s nem törődnek az előttük elvonuló utasokkal. A sirályok éles hangjukkal a tengerre emlékeztetnek. Itt-ott a parton pásztorok nélkül bolyongó hatalmas nyájak tűnnek fel. Az állatok abbahagyják a legelést, felemelik fejüket s megbámulják a bárkát. Helyenként azonban a csendet rettenetes láрма veri fel. Nagy teherszállító dereglyék, valószínű „úszó házak” vonulnak felfelé a Dunán. Mindegyiket ötven ló vontatja óriási zajjal és veszélyességgel. A lovak néhol derékig gázolnak a vízben, másutt a homokos parton baktatnak, hátukon lucskos, sáros emberek, kik szörnyű ordítással hajtják a lovakat. Ép olyan fülsiketítő zajt csapnak a bárkákon a fekete, bozontos sörényű, nagy, lapos kalapú, vadember-formájú hajósok is. Érdekes látványt nyújtanak a dunai malmok is, amelyeknek helyenként egész sora látható.

Látnak a franciák a Duna mentén aranymosókat is, akik a folyam homokjából válogatják ki az aranszemeket. Kis-Kesziben kikötnek egy öreg épület lábánál, mely valaha klastrom volt. Ez az épület vendéglő. Festői öltözetű parasztokat látnak benne, kiket Raffet lerajzol. Komáromon túl vihar lepi meg őket, mely ellen hajójukon nincs más védelmük, mint egy négy láb hosszú gyékénytető. Hogy gyorsabban menjenek, ők is beállnak evezni a hajós legények közé, akik a 16 órás evezéstől fáradtak. Egy falusi korcsmában néhány órát pihennek, azután folytatják útjukat és a váci Duna-ágon át Pestre érkeznek.

Pesten beszállnak az I. Ferencbe s megindulnak lefelé a Dunán. A gőzhajó elég kezdetleges és kényelmetlen, lassan halad, gépezete a kellő hozzáértés hiánya miatt nehézkesen működik. Valóságos „úszó Babel-torony”. Vegyes nemzetiségű legénysége három-négy nyelven beszél, a kapitánynak sok baja van velük, nem igen fogadnak neki szót. Hálófülkék nincsenek rajta. Az utazók az éjjelt a szűk, piszkos szalonban töltik, mely tele van utálatos férgekkel. Ez a helyiség ebédlő, hálóterem és öltöző egyszerre, pedig mindegyik célra egyformán alkalmatlan. Rendes ágyak nincsenek benne, az ágyakat székekre rakott matracok pótolják. Akinek hely nem jut, annak a fedélzet nedves padlójával vagy egy asztallal kell beérnie.

Az I. Ferenc minden valamire való falunál megáll és ágyúlövése-

ket ad le. Adonynál hallják, hogy agyonlőtték Sobri Jóskát, a dunántúli betyárt, akinek neve egész Európát bejárta s alakja köré romantikus legendák fűződtek. A valóság az, hogy Sobri, miután a zsandárok és ulánusok társait egy erdőben lelőtték vagy megsebesítve elfogták, már hónapokkal azelőtt főbe lőtte magát.

A vidék, melyen áthaladnak, igen termékeny és alkalmas arra, hogy jól meg legyen művelve és sokat teremjen, a Duna áradásai azonban minden évben tönkreteszik. A lakosság mit sem tesz az árvíz ellen, megelégszik azzal, hogy házait valami többé-kevésbé biztos helyen felépíti, földjeit pedig évről-évre pusztulni hagyja. Ennek a franciák szerint az lehet az oka, hogy azok a szörnyű csapások és katasztrófák, melyek a magyar népet századokon át sújtották, nagyfokú nemtörődömséget és fatalizmust váltottak ki benne és kiölték belőle az energiát s a munka szeretetét.

Este felé a hajó Mohácsra érkezik, szemet vesz fel és ott tölti az éjjelt. Mikor kiköt, a fedélzetet egy csomó koldús-formájú, férfi módra öltözött, félmeztelen asszony lepi el. Ezek Mohácson a teherhordók, ők hordják be talicskákon a hajóba a másnapra való szemet is. A parton mély, fekete sárban emberek, fogatok, kacsák tarka-barka, lármás tömege nyüzsög.

Az utasoknak van idejük, kiszállnak tehát és sétát tesznek a városban. Úgy látják, hogy Mohács nyomorúságos fészek. Egyetlen műemléke a város védőszentjének, Nepomuki szent Jánosnak a főtéren lévő szobra, melynek talapzata körül a töröktől zsákmányolt ágyúk vannak felállítva. A várost a Duna kiöntései ellen a védőszentnek kellene megóvnia, ami 1837-ben, úgy látszik, nem sikerült neki, mert ekkor, mint a franciák hallják, a Duna kiáradt vize egészen a szent lábáig ért. Az áradás nyomai, mikor a franciák ott jártak, még láthatók voltak, az utcák még mindig medvesek voltak az árvíztől és tömördek béka mászkált s brekegett bennük.

Másnap a gőzös folytatja útját s Drenkovára érkezik. Közben az utasok megtekintik Péterváradot. Az éjszakát és a következő napot Drenkován töltik, ahol Raffet oláh parasztasszonyokat rajzol. Minthogy Drenkovától Orsováig a sziklapadok és zuhatagok miatt alacsony víz állás mellett nagyobb méretű hajók ekkor még nem közlekedhettek, az utasoknak kisebb, könnyű, lapos fenekű hajókon kellett megtenniök az utat. A kocsikat és a poggyászt egy nagyobb bárkába rakták, az utasok pedig a Tündérre, egy csinos, nyolc evezős, hátul kis kabinnal ellátott hajócskára szálltak át. Drenkovától Orsováig az út a zuhatagokon s különösen a Kazán-szoroson át fenséges látványt nyújtott. „Egy több, mint 800 lábnyi magasságig felnyúló sziklafal hajlik le a két parton a vízre. A Duna szintje felett pedig néhány ölnyire, ez óriási sziklák oldalában kígyózik egy nagyszerű, új út, amelyen még mindig erősen dolgoznak s amely méltó Rómának azokhoz a nagy alkotásaihoz, melyeknek becses maradványait a folyam még mindig őrzi.” A készőlőben lévő műút, melyről a franciák olyan nagy elismeréssel írnak, a Duna bal partján haladó Széchenyi-út volt, mely a nagy államférfiú kezdeményezésére és Vásárhelyi Pál terve szerint ezekben az években, 1837 és 1840 között készült el. Közben a franciák megtekintik a Veteráni-barlangot, majd megérkeznek Orsovára. Ott kikötnek s

a városka egyetlen vendégfogadójában megszállnak. Orsovának fő lát-nivalója ez időben a veszteglőintézet volt. Ebben a kolera behurco-lásának megakadályozása végett minden Törökországból érkező utas-nak negyven napot kellett eltöltenie. Demidov s útítársai tervbe vet-tek egy kirándulást is Mohádiára, erről azonban az áradások miatt le kel-lett mondaniok. Folytatják tehát útjukat a Dunán és egy jó erős bár-kában átkelnek a Vaskapun, ami ekkor még a Duna sebes és ör-vényes folyása s a sziklapadok és zátonyok miatt nem volt veszély-telen vállalkozás, hiszen a Vaskapu szabályozási munkálatai csak 1898-ban fejeződtek be. „Az igazán veszedelmes út — olvassuk Demidov könyvében — nem kevesebb, mint húsz percig tart, a haragos vizek zúgása, a szomszédos hegyek vad szépsége, a hatalmas látkép, mely a távolban előttünk megnyílik, e rövid átkelést igen impozánssá teszi.” Aztán megérkeznek Skela-Kladovoba. Itt már várja őket egy nagy gőzhajó, az Argo, az elviszi őket Galacba, honnan Odesszába utaznak.

A következő évben, 1838. május havában a fiatal Edouard Thou-venel kel át gőzhajón hazánkon. Mentora Duvergier francia politikus és publicista, akinek Thouvenel magyar- és oláhországi utazásáról szóló művét ajánlotta. Thouvenel diplomáciai és politikai pályára készült. Ezért érdekelte már ifjúkorában a Kelet, amelyet később, mint athéni követségi titkárnak, majd konstantinápolyi nagykövetnek módjában volt közelebről megismernie. Magyarországon Thouvenelt két dolog érdekli: hazánk politikai helyzete és a dunai gőzhajózás, melynek fel-felülésétől nagy gazdasági és kulturális eredményeket vár. Ő is, mint más külföldiek, úgy látja, hogy Magyarország forrongó és átmeneti állapotban van s azt hiszi, hogy a tervbe vett reformok megvalósítása után Közép-Európában fontos szerepet játszani lesz hivatva. Ezt a né-zetét nem közvetlen tapasztalatokra alapítja, hiszen csak néhány na-pot tölt hazánkban, hanem inkább azokra a német s francia köny-vekre, melyeket hazánkra vonatkozólag olvasott, mint aminők Sacy, Fessler, Gustermann, Orosz, Széchenyi stb. művei voltak. Széchenyi-nek nagy tisztelője, Pesten meg is akarta látogatni, de az betegsége mi-att nem fogadhatta.

Az első magyar város, melyet Thouvenel megtekint, Pozsony, mely tiszta és csendes utcáival az osztrák városokra emlékezteti. Jelentősé-gét az adja meg, hogy „Európa egyik legnagyobb parlamentjének”, a magyar országgyűlésnek székvárosa. Thouvenel is csodálkozva látja, hogy a magyar urak gazdaságával és pompaszeretetével ellentétben az országház termei milyen rendkívül egyszerűek. Nincs bennük sem szónoki emelvény, sem lépcsőzetes padok, sem fali kárpitok, egész be-rendezésük egy nagy, zöld posztóval leterített asztal, azt ülik körül s amellettt beszélnek a diéta tagjai. Az országgyűlésnek nagy a tekinté-lye. A szónoklatok mindig megőrzik komoly jellegüket, soha sem fa-julnak meddő szócsatákká, mint Franciaországban. Az üléstermek néha bál- vagy hangversenyteremmé változnak át, ami azonban a tisz-teletreméltó intézmény tekintélyének mit sem árt. Mikor a diéta egy-begyűl, Pozsony egyszerre megelevenedik. Megjelennek benne a ma-gyar nagybirtokosok, ezek az igazi feudális urak nagy számú kíséret-tel s versenyeznek egymással pompás estélyek és ünnepségek rende-zésében. A tekintélyesebb követek mellett titkári mimőségben jogvég-

zett ifjak, jurátusok vannak, akiknek ilyen módon kitűnő alkalmuk nyílik a közpályákra való előkészülethez.

Pest szép rakpartjaival, egyenes és tágas utcáival, fényes üzleteivel jó benyomást tesz Thouvenelre, pedig két hónappal előbb, márciusban az árvíz pusztított benne. Mint írja, a Duna-part és a belváros nem sokat szenvedett, a József- és Ferenc-városban azonban mintegy kétezer ház összedült vagy erősen megrongálódott. A nádor vezete-
tése alatt egy bizottság buzgólkodott az árvíz nyomainak eltüntetésén.

Thouvenel Pest legjelentékenyebb épületeinek a kaszinót és a Városi színházat tartja. A kaszinó, melyen a francia utazó a Széchenyi által 1827-ben az angol klubok mintájára alapított Nemzeti Kaszinót érti, ekkor még nem a későbbi Kossuth Lajos-utcai sajtát palotájában székel, hanem a Dorottya-utca 5. szám alatt a Fogel-féle bérházban. Thouvenel szerint e kaszinó terjedelménél és szépségénél fogva Európában egyedül áll a maga nemében. A külföldi vendégek pesti időzéseik alatt látogathatják és a legelőkékenyebb fogadtatásban van benne részük. Csodálkozva látja a francia, hogy a kaszinó tagjai a szabad szájú, túlzó francia hírlapokat szívesebben olvassák, mint a mérsékelt német s magyar ujságokat és felveti a kérdést, hogy ezek a szellemes, de kíméletlen gúnnyal megírt francia lapok, melyek egy szkeptikus országban, mint Franciaország, nem sok bajt okoznak, nem hintik-e el a lázadás csíráit az olyan „nyugtalan és elégedetlen” külföldi olvasók agyában, mint aminők a magyarok?

A Városi színház, melyet Thouvenel mint egyszerű és komoly stílusú, oszlopos homlokzattal bíró, szép épületet említ, a mai Vörösmarty-téren lévő német színház volt. Fennállt már akkor a Nemzeti Színház is, de nem három évvel előbb, vagyis 1835-ben nyílt meg, ahogy Thouvenel állítja, hanem jóval előbb, 1827-ben. Örömmel állapítja meg, hogy mindkét színházban a francia szellem uralkodik. A német színházban Ádám Longjumeau postakocsisát, a magyarban pedig Dumas Christine-jét látta, mely Jakab István fordításában Korona és verpad címmel került színre.

Megtekinti a Nemzeti Múzeum régiségtárát is és megjegyzi, hogy ott lenne a helye Báthory István fegyverzete és Pálffy Miklós tábornagy botja mellett Mátyás király egy párizsi múzeumban őrzött pajzsának is, melynek a franciákra nézve úgy sem nagy az értéke.

A budai várban megnézi a nádor palotáját, illetve a királyi palotát. Ennek kápolnájában őrzik a koronát, melyet a magyar nép „babonával határos tisztelettel” vesz körül. Megszemléli a „székesegyházat”, azaz a Mátyás-templomot is, melyet a törökök mecsetté alakítottak át s melynek oltárain még mindig látszanak a megsemmisítés nyomai. Több szép magánpalotát is lát, melyeknek ablakaiból elragadó kilátás nyílik a két városra és környékére. A Rácváros szűk, piszkos, rendezetlen, kövezetlen utcáival, nyomorúságos viskóival, pocsolyáival és szemétdombjaival, melyekben disznók turkálnak, a párizsi *Mara* és *Quartier latin* egyes utcáira emlékezteti.

Ellátogat egy budai fürdőbe, a Császárfürdőbe is és megütközik azon, hogy ott a medencében férfiak s nők vegyesen fürödnek, nem nagyon törődve az illendőség szabályaival. Fürdés után pedig a meleg víztől elkábultan a medence szélén ruhátlanul fekszenek és alszanak.

Mint már említettem, Thouvenel 1838-iki útja alatt a Duna problémája nagyon érdekli és sajnálja, hogy honfitársai politikával lévén elfoglalva, elhanyagolják e kérdést és a dunai kereskedelmet az angoloknak s németeknek engedik át. Könyve, éppúgy, mint Demidové, tanulságos adatokat szolgáltat a dunai gőzhajózás akkori állapotára nézve. Ezek szerint a társaságnak 1838-ban már hét gőzhajója közlekedett Linztől Galacig a Dunán. Drenkovánál ki kellett szállni a gőzhajóról s Skela-Kladovoig az utat egy kisebb hajón vagy a bal parton vezető műúton kellett folytatni. Ott gőzös Galac, Konstantinápoly, Odessza s egyéb földközi- s feketetengeri kikötők közt bonyolította le a forgalmat.

Béctől Konstantinápolyig Thouvenel hajóútja tizenhárom napig tartott. Azt írja, hogy a hajók elég szépek, fedélzetük azonban gyakran árúkkal zsúfolt és még az első osztály is tele van csomagokkal. Egyes hibák és hiányok ellenére a vállalat jól megy. Magyarország kereskedelme fellendülőben van és ha Orsova alatt és felett a Duna-szállítási munkák elkészülnek s ezzel elhárulnak a hajózásnak útjában álló akadályok, akkor Pest Európa egyik legfontosabb kereskedő városa lesz, ezt jóvendőli Thouvenel.

Mielőtt hajóra szállt volna, Pesten nagy érdeklődéssel szemlélte a dunai rakpart nyüzsgő életét s a magyar parasztokat, akik vízen és szárazon odahozzák s ott rakják ki eladó terményeiket. Ezt írja róluk: „Ha látja az ember szalmán feküdni őket apró lovaik és könnyű szekereik közt, azt hiszi, valami vad hordába tévedt... Ennek a különleges fajnak a megjelenése egy civilizált város közepette, ez a XIX. században is még élő IV. századbéli emlék, olyan látványt nyújt, amelyhez az ember szeme és esze nehezen szokik hozzá.”

A legszebb gőzhajó, melyre Pesten Thouvenel beszáll, a Zrínyi. Kevés útasa volt s ha őt nyugtalan és fecsegő görög kereskedő nem utazott volna rajta, az út igen kellemes lett volna. Mohácson, ahol „elbukott és soha többé fel nem támad a régi, lovagi magyar haza”, Thouvenel megtekinti a híres csatateret. Kiszáll Belgrádban is. Ott nagy csalódás vár rá. A Duna-part szennyes mocsár, melyben disznósordák és hollók turkálnak. A várost rosszul fizetett, rosszul táplált s öltöztött török katonák őrzik. Drenkovánál átszáll Thouvenel egy Bella nevű hajócskára. Ez nem érdemli meg a nevét, de a hajósok, akik eveznek rajta, kitűnően értik mesterségüket és ügyesen haladnak át a Duna zúhatágjain és sziklazátonyain. Thouvenelnek szerencséje van, nem kell a kabinba lemennie, jut neki hely az árúkkal telt fedélzeten. A bárka elején egy lánynak ülve élvezi a csodálatos utat, a festői sziklákat, a legelésző nyájaktól tarkáló zöld hegyeket s a romokban heverő várakat.

Hét órai út után Orsovára érkeznek. Ott a határőrvidéki ezredek hadgyakorlatai miatt a vendégfogadó tisztekkel van tele. Thouvenelnek nem jut benne hely s a gőzhajózási társaság irodájában egy szalmazsákon fekvé tölti az éjszakát. Vacsorája ehetetlen leves, bárányleves és félig főtt burgonya. Másnap nagy bosszúság éri: nem találja a zimonyi katonai hatóság láttamozásával ellátott útlevelét. Van egy másik útlevele is, ez azonban nem elég, vissza kell mennie Zimonyba. Bérel tehát egy parasztszekeret, azon teszi meg az utat. Oláh falvakon megy át, melyeknek lakosai fából és fűzfavesszőből összetákolta kuny-

hókban laknak, a francia paraszti állatait sem tartaná bennük. A férfiakról rongyokban lóg a ruha, az asszonyok egész öltözete pedig egy hosszú ing melyet derekukon tarka gyapjuöv szorít össze.

Több helyen látja, amint a szerencsétlen oláh nők húzzák az ekét és szántják a földet. Ebből a nyomorult népből kerül ki a határőrvideki katonaság illyr-oláh ezrede. Amit Thouvenel belőle lát, annak alapján nem tudja megérteni azt a ielkesedést, mellyel Marmont tábornagy pár évvel előbb megjelent munkájában ezt az intézményt ismertette.

Ennek a vidéknek éles ellentéte Mehádia, ahova Thouvenel másnap kirándulást tesz. Ez előkelő fürdőhely, ezt írja róla: „Ott, a Kárpátok között, olyan vidéken, melyet kevés francia ismer, Párizsról, francia divatról, francia könyvekről hallottam beszélni és Talleyrand úrról, aki akkor haldokolt: Bagnères de Bigorreban képzeltem magam.” Az elegáns közönségen kívül Mehádián parasztfürdővendégek is vannak, akik a templom mögött egy téren tanyáznak sátrak alatt vagy szekereken a szabad ég alatt s külön medencékben fürdenek.

A mehádiái kirándulással Thouvenel befejezi magyarországi tartózkodását és továbbutazik Oláhországba s onnan Konstantinápolyba.

A negyvenes években, valószínűleg 1845-ben Xavier Marmier tesz hazánkban egy dunai hajóutat. Marmier a párizsi Bibliothèque Sainte-Geneviève könyvtárnoka volt, szenvedélyes utazó, aki nemcsak Európát járta be, hanem Afrikában és Amerikában is megfordult. Másik szenvedélye az írás volt. Sok könyvet összeírt: regényeket, költeményeket, irodalmi tanulmányokat és főképp útleírásokat. Egyik regényének magyar fordítója is akadt. Buzgó németbarát, királypárti és tradicionalista, lelkesedik a népköltészetért, útleírásaiba szívesen sző bele folklóre-anyagot: mondákat, meséket, anekdotákat, népszokásokat. Magyarország is mint ősi hagyományokkal és szokásokkal bíró, kezdeilegés ország érdekli. Egyik, 1846-ban megjelent könyvében hat fejezetet szentelt hazánknak s azokat a szabadságharc után, mikor Franciaországban felébredt az érdeklődés a magyarság iránt, egy, Németországról szóló művében, néhány fejezetrel megtoldva ismét kiadta. Ugyancsak ő írta magyarországi élményei alapján az előszót Lőrő Prénay Gábor magyar-népi alakokat és jeleneteket ábrázoló albumának francia kiadásához.

Marmier a dunai gőzhajóutak szokásos programját valósítja meg. Pozsonyban megtekinti az országházat és leírja a koronázást. Esztergomban egy Lipovniczky nevű katolikus pap kalauzolja, akivel véletlenül ismerkedik meg s aki bemutatja a hercegprímásnak. Mikor Pestre ér, ott éppen országos vásár van, József-napi vásár, amely két hétig tart, az egész várost betölti és Marmier szerint érdekesség, dolgában felveszi a versenyt a nizsnij-novgorodival. Pest a társadalmi és vagyoni ellentétek városa. A gatyás, bundás, meztlábás, hosszú, kócos hajú parasztok közt délceg tiszték sétálnak arany- és ezüst sujtásos egyenruhában és jurátusok zsinóros fekete pantallóban, fejükön sapkával, oldalukon karddal. Megütözve látja Marmier, hogy a Lánchídon az úrak nem fizetnek vámot, csak a rosszul öltözött, szegény munkásemberek.

Kirándul vidékre is, a mezőhegyesi „császári pusztára” és egy Kó-

burg-birtokra. Megnéz egy magyar falut is, ahol éppen ott-jártakor derésre húznak és megvesszőznek egy parasztot. Megbotránkozik a bár látványon és siet ott hagyni a falut.

Pesttől Zimonyig a hajón neki is az a benyomása, hogy valami Bábel-toronyban van, hol minden elképzelhető nyelven beszélnek. Grimm és Mezzofanti sem ismerné ki magát bennük.

Marmier az első franciák egyike, aki tudomást szerez a magyar irodalomról. Ismerteti Petőfi életét s a Geibel-féle versgyűjtemény alapján jellemzi a magyar költészetet, fordításban közli Mátis költőnek egy hazafias versét és idéz Kölcsény Himnuszából. Az új magyar költészetéről úgy vélekedik, hogy az egy fiatal népnek nemzeti érzéstől áthatott, eredeti költészete, melyben a német búskomolysággal a magyar vídamság s elevenség és keleti színek vegyülnek.

A negyvenes években és pedig 1845-ben, azután 1849-ben William Rey utazik hazánkban. Ő is Orsováig hajón megy, útját több ízben megszakítja s a Duna-menti városokon kívül megtekinti Szekszárdot, Pécsét, Temesvárt, Aradot és Szegedet. A határ átlépésekor egy magyar fiatalember vitába ered a hajóskapitánnyal s követeli a magyar zászló kitűzését. A pozsonyi hajókikötő mellett Rey egy kis vasutat lát, melyet lovak húznak s amely szemet és utasokat szállít. Ez a pozsony-szentgyörgyi lóüzemű vasút volt, mely 1840 szeptemberében indult meg és 1846-ban Szeredig kiépült. 1872-ben alakították át gőzüzeművé. Pozsonyban meglepődve állapítja meg, hogy annak német polgárai érdekeik és a faji különbségek ellenére a magyarokkal és nem az osztrákokkal rokonszenveznek. Pozsonyon túl igazi magyar táj következik: alacsony, egyhangú, elhagyatott partok, fákkal benőtt szigetek, sok vízi madár és sok dunai malom, melyeknek molnárai mindenféle cselvetéssel igyekeznek zavarni a hajóközlekedést. Gönyünél kiköt a hajó, ott lát a francia utazó először birkahórt és szűrt viselő magyar parasztokat. Megtekinti a tatai szénbányákat s az esztergomi bazilikával és a visegrádi várromokkal kapcsolatban gúnyos megjegyzéseket tesz.

Pestnek és Budának Rey egy egész fejezetet szentel, melyet szintén az ócsárló, rossz indulatú, fölényes hang jellemez. Elbeszéli, hogy megérkezésekor a szállodában már várta a rendőrfőnök. Udvarias, sőt alázatos volt irányában, mert szerinte a magyar urak a rendőrség alkalmazottjaival úgy bánnak, mint a szolgálkkal, s ha nem elég tisztességtudók, megbotozzák őket. Úgy látja, hogy Pest német város, de lépten-nyomon hallatszik benne magyar szó, mert a magyarok a lakosokra, különösen a kereskedőkre, rákényszerítik nyelvüket. Bár van magyar színház Pesten, a magyarok a német színházban is uralkodni akarnak, aminek bizonyossága az a magyar gróf, aki ott egy ízben töltött pisztolyokkal jelent meg s megakadályozta, hogy a közönség egy neki nem tetsző énekesnőt ünnepeljen.

Rey szerint nagy hátránya Pestnek, hogy lakói irtóznak a fától s virágtól és nincsenek fásított terei és utcái, ezért a legkisebb szél az alföldi puszták homokjával árasztja el. Budának kedvezőbb a helyzete, ott vannak szép erdők, mezők és szőlők.

Még kevesebb rokonszenvről és megértésről tanuskodik Rey könyvének a magyar politikai, nemzetiségi és művelődési viszonyokat is-

mertető fejezete. Azt állítja, hogy a magyarok elbizakodottak, erőszakosak, hevesek, könnyen lelkesedők, ábrándkergetők, a nemzetiségeket elnyomják s ami kultúra magyar földön van, az a németek műve. A fejezet végén Rey meglepő fordulattal mégis a magyarok védelmére kel s azt ajánlja Ausztriának, hogy „mentse meg” őket, vegye tekintetbe azt a hősiességet, melyet 1848—49-ben kifejtettek, az oroszok helyett reájuk támaszkodjék, „hasznavehetetlen” barátait pedig: a szlovákokat és oláhokat ejtse el. Ha nem így cselekszik, az ifjú császár, Ferenc József egész életében megbánást fog érezni.

Ugyanebben az időben utazott a Dunán és tartózkodott Pesten Hyppolite Durand, a versailles-i liceum tanára. Délnémetországból jön, megtekinti Pozsonyt és Pestet, honnan Belgrádba megy. Neki is tetszik az eleven mozgalmas élet, melyet a magyar fővárosban lát. „Milyen messze vagyunk itt Béctől s a német lassúságtól, — írja könyvében — csupa élénkség és lendület ez a város, van benne valami a *furia francese*-ből... Két hónapig éltem közömbös és flegmatikus népek közt, ezért itt örömmel vetem bele magamat a csöndületbe s szívesen hagyom magamat lökdösni és taszigálni. Szerettem nézni, hogy ezek a duhaj magyarok mikép szaladnak, tapossák egymás lábát, gesztikulálnak és kiabálnak. Mindent hévvel tesznek.” Egy Párizsban tanult pesti tanár a vezetője, akivel Bécs és Pozsony közt a hajón ismerkedik meg. Ez megmutatja neki Pest és Buda látnivalóit, kísétál vele még a Rákosmezőre is, aminek emlékére Durand beleveszi könyvébe Kisfaludy Rákosi szántóját francia fordításban. Durand elég jól ismeri történelmünket, elmélkedik a magyar-német viszonyról, a Hentzi-szobornak a budai várban való felállítását „ügyetlen dolognak” tartja, amely csak arra szolgál majd, hogy Ausztria és Magyarország közt a viszályt és gyűlöletet állandósítsa. A színházban szomszédja, egy magyar diák, midőn németül szólítja meg, nem válaszol, franciául ellenben szívesen beszél vele. Pesti élményeinek elbeszélését így végzi be: „Pest olyan benyomást tett rám, mint utazásom alatt jóformán egyetlen város sem... Soha, sem Bécsben, sem Münchenben nem éreztem azt a vágyat, hogy ott maradjak. Pesten azonban szívesen töltöttem volna néhány hónapot, szerettem volna behatolni ennek a nyelvnek, civilizációnak és politikának titkaiba, e nép reményeinek teljesülését nemcsak kívánni, hanem azokat magamévá tenni, életébe és szenvedélyes tevékenységébe belevegyülni.”

Az Alföld egy francia szerelmese: Gustave de La Tour.

Egy francia szemlének, a *Revue de France*-nak egyik, 1874-iki füzetében ezt olvassuk: „Szomorú volt, hogy Franciaországtól olyan messze (Magyarországon) kellett élnem és nem tudtam elfelejteni sem házámat, sem családomat, de lassanként megszerettem Magyarországot. Ausztria és Stájerország tiszta vízü folyóikkal, hófedte hegyeikkel, szép városaikkal, fejlett műveltségükkel hidegen hagytak: beleszerettem ellenben egy óriási síkságba, mely lapos, mint a deszka, nincsenek jó útjai, nyáron kiég, télen jéggé fagy, ősz végén és tavasz elején pedig nedves és sáros. Magyarázza meg, aki tudja azt a szenvedélyt, melyet a magyar Alföld ébreszt az emberben, én ahhoz a vonzóerőhöz hasonlítom, melyet a tenger gyákról a tengerészre: azt szeretjük, ami ábrándozásra ösztönöz és szenvedést okoz.”

Az a különös ember, aki ezelőtt mintegy hetven évvel a magyar Alföldről ilyen lelkes hangon emlékezett meg, Gustave de La Tour volt. Ez a francia író honfitársai nagy részétől, akik hazánkról írtak, abban különbözik, hogy nem egy pár napot vagy hetet, hanem hat évet töltött Magyarországon. Ez idő alatt megismerte hazánk különböző népeit és vidékeit, városait és falvait, sőt, mi több, a magyar irodalmat is. Egyike volt azoknak a franciáknak, akik a múlt század közepén irodalmunkat felfedezték és megpróbálták Franciaországban ismertetni. Magyarországi emlékei mélyen bevésődtek lelkébe. Ennek tulajdonítható, hogy rokonszenvét s érdeklődését hazánk iránt élete végéig megőrizte s annak bizonyosságául hazájába való visszatérte után több magyar tárgyú munkát írt.

La Tour gróf előkelő és ősrégi bretagne-i nemes családnak volt sarjadéka. Húsz éves korában belépett az osztrák-magyar hadseregbe, melyben ő előtte s az ő korában is sok honfitársa, köztük több La Tour, szolgált. Fiatal volt, utazni, világot látni, művelődni vágyott és családi hagyományai megkövetelték, hogy a katonai élettel megismerkedjék. Bécsben egy emigráns nagybátyja, Trogoff tábornok egyengette útját. Bemutatta Clam-Martinitz tábornoknak, a császár katonai irodája főnökének és Windischgraetz tábornagnak, akivel La Tour egész élete szóló barátságot kötött. 1834-től fogva kilenc évet töltött osztrák katonai szolgálatban. Mint egy vértesszerep hadapródja két évig Bécsben szolgált, onnan Fehringbe került, pár hónap múlva pedig egy, Aradon és környékén állomásozó ulánus ezredhez nevezték ki hadnagynak. 1843-ban leköszönt kapitányi rangjáról s visszatért Franciaországba. Élete hátralévő részét szülőföldjén, egy breton városkában, Tréguier-ben töltötte. A II. császárság alatt, mint a katolikus és kon-

zervatív párt tagja és egyik bretagne-i választókerület képviselője politikai téren tevékenykedett, számos egyházpolitikai cikket s röpiratot írt és a szépirodalommal is kísérletezett.

La Tour meleg barátság fűzte a magyarbarát Montalemberthez. Ez szólította fel, hogy irodalmi formában dolgozza fel magyarországi tapasztalatait és benyomásait. Minthogy az 1848—49-iki szabadságharc Európaszerte, tehát Franciaországban is bizonyos érdeklődést váltott ki a magyarság iránt, érthető, hogy La Tour magyar tárgyú műveinek akadtak francia olvasói. Francia folyóiratokban láttak napvilágot, három önállóan, könyvalakban is megjelent. Legjelentékenyebb köztük a *Scènes de la vie hongroise* (1860), melyet németre és magyarra is érdemesnek tartottak lefordítani. E három részből álló műben a szerző egy regényes történet keretébe illesztve a régi Magyarországot mutatja be, amelyennek azt a szabadságharcot közvetlenül megelőző években látta és elképzelte. Egy másik regényében a még régebbi, ötven év előtti Magyarország elevenedik meg előttünk egy nemesi család katolikus és protestáns ágának küzdelmében. Két hosszabb, magyar vonatkozású elbeszélése is van, az egyiknek tárgya egy, delizsáncon, Debrecenről Pestig tavaszi árvíz idején megtett viszontagságos alföldi utazás. Ezenkívül német forrásmunkák: Engel János, Majláth János, Toldy Ferenc stb. művei alapján a Zrínyiekről írt hosszabb tanulmányt, melyben a magyar irodalom fejlődését is vázolta. 1848—49-ben a magyar politikai és hadi eseményekről szóló hírlapi cikkei a magyarság iránt tanúsított rokonszenvéről tanuskodnak, elítéli azonban bennük a szabadságharcot és oktanlan lázadásnak tartja. Sajnálja a magyarokat és kívánja, hogy a háború minél rövidebb ideig tartson, mert meg van győződve, hogy az a magyarság minden hősiessége mellett is kudarccal fog végződni. Mikor jóslata bekövetkezik, megbélyegzi az osztrákok kegyetlenségét, de azt az elvesztett háború természetes következményének tekinti. Végasztalja azonban a remény, hogy az „Ausztriára támaszkodó s a németekkel, oláhokkal és szlávokkal osztrák uralom alatt összebékülő” magyarságra nemsokára megint jobb idők fognak következni.

La Tour egyénisége és a magyarsághoz való viszonya szempontjából legtanulságosabbak az osztrák-magyar hadseregben töltött katonaeveiről szóló emlékiratai, amelyek egy francia folyóiratban láttak napvilágot.

Magyar tárgyú írásai, levelei és hátramaradottjainak nyilatkozatai alapján nem vonhatjuk kétségbe, hogy La Tour hazánknak igazi barátja volt és őszinte, amidőn egyik művének zárószavában így ír: „Hat évi magyarországi tartózkodásom kellemes emlékeket hagyott hátra bennem... Második hazámul tekintem ezt az országot, annyira megszerettem pusztáit és erdeit, mérhetetlen síkságait s nagy falvait, lakosainak nemes erkölceit és szokásait.” A rokonszenv, melyet a magyarság iránt érzett, nem tette elfogulttá. Nem tett úgy, mint egyes honfitársai, akik, anélkül hogy ismertek volna, üres, semmit-mondó dicséretekkel árasztottak el bennünket. La Tour igyekezett alaposan megismerni hazánkat s amikor úgy gondolta, hogy ez sikerült neki, katonás nyíltsággal, meggyőződéséhez híven az igazságot írta meg, ahogy látta, nemcsak erényeinket emelte ki, hanem hibáinkra is rámutatott, amit magyar olvasói közül némelyek rossz néven vettek tőle. Szemére hány-

ták, hogy nem lelkesedett a magyar szabadságharcért és kifogásolták, hogy abba a képbe, melyet a magyarságról megrajzolt, tévedések és torzítások csúsztak bele. Nem vették tekintetbe, hogy La Tour családi hagyományainál és neveltetésénél fogva konzervatív és forradalomellenes francia arisztokrata volt, aki, ha rólnak volt szó, elveit akkor sem tagadhatta meg s hogy az Alföld a maga különleges tájaival és embereivel merőben különbözött a komor, kopár, ködös, ősi, katolikus és hagyománytisztelő Bretagne-tól, ahol életét hazánkba jövetele előtt s után töltötte.

La Tour hazánkkal és népünkkel már akkor megismerkedett, amikor Fehringben állomásozott. Ebből a határszéli stájer városkából sokszor átlövagolt magyar földbirtokosokhoz. Kirándulásai közben gyakran izgatta képzeletét a gavallér-betyárnak, Sobrinak alakja, akinek kalandjairól ez időben sok szó esett azon a vidéken. Mikor áthelyezték Aradra, Pesten át ment. Lassan utazott, fogatával az Alföldön több helyen megállt, hogy új tartózkodási helyét, ezt a különös, a maga kezdetlegességében érdekes vidéket megismerje. Két ízben, majdnem három esztendőn át lakott Derecskén egy szalmafedeles parasztviskóban, mely mindössze egy szobából s konyhából állott. Szobájának egész bútortáza egy ágy, egy divány, egy szekrény, egy asztal s néhány tábori szék volt, a földön két medvebőr, a falakon kardok, pisztolyok, pus-kák, könyvek. Egy lengyel tisztí szolga tartotta rendben a házat. Lovait két másik lengyel ulánus gondozta. Huzamosabb ideig élt Hajdusoboszlón, Krasznabélteken, Nyírbátorban és Nyíregyházán is. Gyakran megfordult Debrecenben, Nagyváradon, Nagykárolyban s a hadgyakorlatok alatt módjában volt az Alföld jelentékeny részét bejárnia.

Idejének nagy részét a katonai szolgálat veszi igénybe. A legénység lengyel. A tisztí karban a monarchiának majdnem valamennyi nemzetisége képviselve van. A tisztek nagyrészt előkelő származású, vagyonos emberek, nagy lábon élnek, sokat mulatnak, kártyáznak, lovakra sok pénzt költenek, a bajtársi viszony kitűnő köztük. Két fő szórakozásuk van: a lovaglás és a vadászat. Az őszi esőzések és tavaszi áradások kivételével az Alföld a lovaglásra nagyszerű terület és válogatni lehet a pompásabbnál pompásabb lovakban. Minden tiszt három lovat tarthat. A katonai kincstártól kapja őket és eltartásukról is az gondoskodik. A legtöbbször azonban több háts lova s több befogásra való lova is van, fogatot, kocsit is tart. Az Alföldön jóformán csak a szőlők vannak bekerítve. A végtelen mezőkön és legelőkön át nagy gyönyörűség tehát a lovaglás. Kitűnően értenek hozzá a magyar nemesek és parasztok egyaránt.

Ami a kocsizást illeti, a rendes kövezett utak hiányának és nedves időben a sár, szárazság idején a homok ugyancsak próbára teszi az embert. Vannak azonban könnyű és erős kocsik. Rajtuk a lovak villámgyorsan röpitik tova az utast. Eleinte majd összetörnek a bordái, idővel fel sem veszi a rázást. Télen pedig, mikor keményre fagyott hó borítja a földet, pompás közlekedési eszköz a szán. A fő mulatság azonban a vadászat. A földbirtokosok mind nagy vadászok s a politikai ellentétek dacára jó viszonyban vannak a tisztekkel és szívesen látják őket vadászterületeiken. Náluk kényelmes szállást és bőséges ellátást lehet kapni.

Az érdekes vadászati leírások, melyek La Tour műveiben vannak, mutatják, hogy az Alföld a múlt század negyvenes éveiben a vadászoknak az esztendő minden szakában valóságos paradicsoma volt. A mezőkön és legelőkön rengeteg volt a nyúl, fogoly, fűz, tüzök; a tavakban, mocsarakban, lápokban, ingoványokban pedig, melyek akkor még nem voltak lecsapolva, csakúgy nyüzsgött a temérdek vízi madár: szárcsa, bibic, szalonka, vízityúk, vadlúd, vadkacsa, kócsag, gém, hatytyú, stb. Télen befagytak a mocsarak. Ekkor a hideg s a szélvihar elől a farkas, róka, vadmacska, hiúz, nyúl a nádasokban keresett menedéket. Bennük ezek az állatok egész útakat és barlangokat vájtak maguknak. Mikor azután a hó elborította a keményre fagyott földet, elkövetkezett a hajtó vadászatok ideje. Ekkor furkósbottokkal, vagy fokosokkal felszerelt hajtók szállták meg a nádasokat s rettenetes zajt csapva űzték ki a vadakat búvó helyeikről a síkságra, ahol a lóháton ülő vadászok s agarak serege várta őket. Leírt La Tour egy erdei vadászatot is, melyet ulánus tisztek részvételével egy magyar mágánás rendezett az Alföldet s Erdélyt elválasztó hegyvidéken.

La Tour magyarországi éveit az Alföld észak-keleti részén töltötte. Mint láttuk, több helyen állomásozott s hadgyakorlatok és vadászatok alkalmával nagy területeket járt be kocsin vagy lóháton. Összebarátkozott magyar urakkal, többek közt a Beóthyekkel és Szlávyakkal. Nagyváradon élvezte a csodatevő hírben álló Hohenlohe Sándor nagyprepostnak nagyúri vendégszeretetét. Gyakran volt meghíva vidéki földbirtokosok kastélyaiba és kúriáiba. Megfordult papok és parasztok házában is. Volt alkalma tehát a magyar földet, életet és társadalmat minden sajátosságával megfigyelnie. Megismerkedett a nemzeti viszonyokkal is, hiszen ott az Alföld észak-keleti részén nemcsak magyar, hanem német, oláh, szlovák falvak is vannak és azok tanulságos összehasonlításra adtak neki módot. Mindezeket a tarka élményeit és változatos benyomásait, melyekről, úgy látszik, feljegyzéseket készített, később beledolgozta magyar tárgyú műveibe.

Kétségkívül kezdetleges, sőt barbár világ az, amelybe ez a francia gróf került, de érdekes, eredeti; tetszik neki, megszokja, sőt megkedveli. A nagy rónaság, melyen ritkák a falvak és városok, hol a szemet semmi sem korlátozza s kényére-kedvére szágulldhat a lovas, fellemeli — mint mondja — a lelkét, a szabadság és önállóság érzésével tölti el, a természet s a tér korlátlan urának érzi magát. Ez a hatalmas síkság La Tour szerint Európa magtára lehetne, mert igen termékeny, nincs azonban kihasználva és kellően megművelve. Jelentékeny része legelő. Félvad állapotban ezer meg ezer ló, szarvasmarha, sertés, juh él rajta, melyek az év nagy részét a szabad ég alatt töltik. Nagy területeket foglalnak el a kisebb-nagyobb tavak s mocsarak. A művelhető földek egy része is parlagon hever, nincs, aki megmunkálja. Hiányzanak a csatornák, töltések és hidak. Tavasszal a folyók kiáradnak s óriási területeket árasztanak el. Ipar jóformán nincs, az igények kezdetlegesek, a lakosság majdnem kizárólag földművelésből és állattenyésztésből él, a kereskedelem idegenek, főképp zsidók kezében van. A rendes, kövezett országutak hiánya miatt az őszi esőzések és tavaszi áradások idején az Alföld végtelen sártengerré válik, ahol a lovak térdig süppednek a kátyúba. A homokos vidékeken pedig nyáron kinszenvedés

az utazás. A tavasz és ősz rövid, a tél meg a nyár az uralkodó évszak. A tél kemény és csendes; gyakoriak a szép csillagos éjszakák; a nagy havazások és esőzések ritkák. A nagy hidegek ellen bundákkal, bélelt ruhákkal és pompás kályhákkal védekeznek a lakosság s könnyebben tűri a telet, mint a franciák. A nyár hirtelen, szinte átmenet nélkül köszönt be, a vizek lefolyának, a nedves földek felszikkadnak, megindul a vegetáció, a zsíros, fekete talajban buján tenyészik minden növény, virulnak még a sovány földek is.

Magyarországot sok mindenféle nép lakja. Az ősi, eredeti tiszta magyarság — La Tour szerint — az Alföldön lakik. Azért szereti a sík vidéket, mert ott kedvére élhet fő foglalkozásainak, az állattenyésztésnek és földművelésnek. Az Alföld pusztáin a magyar nép kielégítheti szabadságvágyát, ott tekintetét, mozgási képességét semmi sem gátolja. A hegyes vidékeket nem kedveli, azokat a németeknek, oláhoknak, szlovákoknak, ruténeknek engedi át, az ipart és kereskedelmet megveti. Erős, férfias, bátor, harcias, földművelő és lovas nép a magyar, igazi „kentaur-faj”, büszke, semhogy más népekkel összekeveredjék s egész története folyamán bőségesen ontotta véré, semhogy el tudott volna tartózkodni. Nemeslelkű, szolgálatkész, önfeláldozó, vendégszerető, lovagias. Ha hazája védelméről van szó, nem kíméli sem vagyonát, sem életét s a becsületet minden gazdagságnál többre értékeli. Valóságos csoda, hogy itt, Középeurópában, német és szláv népek közé ékelődve, Nyugat és Kelet felől folytonos támadásoknak kitéve, fenn tudott maradni. Ezt harciasságának és életerejének köszönheti. Kevés európai nép van, mely olyan dicsőséges multra tekinthet vissza. Történelme hősi eseményeknek sorozata, valóságos „lovagregény és drámai költemény”. E kiváló tulajdonságai mellett a magyarságnak nagy számban vannak hibái is: a nemzeti gőg, erőszakosság, indulatoság, fegyelmezetlenség, pazarlás, nemtörődomség, az ábrándozásra való hajlam, a valóságérzék hiánya. E hibák, melyek részben veleszületett tulajdonságai, részben viszontagságos multjából folynak, első sorban a nemességet jellemzik. Ennek La Tour három rétegét különbözteti meg: a nagybirtokos főnemességet, a gazdálkodó és hivatali viselő középnemességet s a paraszti sorban élő köznemességet.

A mágnások nagy hatalommal és óriási uradalmakkal bírnak. Földjeik általában rosszul vannak művelve s egy részük parlagon hever. Tekintélyes jövedelmeik vannak, de nagy lábon élnek, ezért közülük sokan el vannak adósodva és uzsorásoknak kiszolgáltatva. Gazdatisztjeik és ügyvédjeik becsapják és meglopják őket. A legtöbben konzervatívok, reformokról tudni sem akarnak, egy részük azonban Széchenyi István példájára a reformoknak híve és közművelődési célokra sokat áldoz. Ez utóbbiak közé tartozik a *Scènes de la vie hongroise* egyik főalakja, Berényi gróf is, akinek szamosvári kastélyát és életmódját bemutatja a szerző.

A nemesek gazdálkodnak és közülük egyesek vármegyei tisztségeket töltenek be. Kitűnő lovasok és vadászok, vendégszerető házigazdák és szenvedélyes politikusok. Belőlük kerülnek ki azok a fanatikus, a valóságos helyzettől s a tényleges erőviszonyokkal nem számoló, ellenzéki politikusok, akik önálló, független Magyarországról s az Ausztriától való elszakadásról ábrándoznak. Lakásuk, életmódjuk elég

kezdetleges. La Tour a *Scènes d' la vie hongroise*-ban megismertet bennünket egy alföldi magyar főszolgabíróval, aki Nyírfalun lakik és gazdálkodik. Háza, melyhez fakkerítéssel körülvevő nagy udvar tartozik, egy mesterséges dombon álló, hatalmas, meszelt épület. Hat lépcső vezet fel hozzá, homlokzatát folyosót képező, vaskos oszlopsor díszíti. A ház mögött angol kert, az udvarban jobbra-balra alacsony cselédházak. A meszelt falú szobák berendezése nagyon egyszerű, nyoma sincs bennük semmi fényűzésnek, egyetlen díszük a sok rendetlenül felaggatott arckép, melyek híres magyarokat ábrázolnak.

Az alföldi magyar parasztról La Tournak jó véleménye van. Mint írja, gyakran gyönyörködött a barna arcú, hosszú fekete hajú, nyílt tekintetű, eleven szemű, erős, egészséges, harcias megjelenésű magyarokban, amint kis, csontos lovaikon ülve a síkságon komolyan ügettek. Bő, durva vászongatyát, csizmát, kis pörge kalapot hordanak, kezükben ostor vagy fokos. Asszonyaik csinosak, formásak, nyáron rövid ing, szoknya s egy nyakba vetett kis kendő a viseletük, hajuk hátul egy fonatban lelóg, végén színes szalaggal lekötve, amit La Tour tatár szokásnak tart. Munkabírók, igénytelenek, urukhoz és földjükhöz ragaszkodók, jómódúak, a föld megtermi s ők maguk előállítják, amire szükségük van. Koldust La Tour egész magyarországi tartózkodása alatt nem látott. A népes falvakat az egyformaság és egyhangúság jellemzi. Egymást derékszögben keresztező, széles és egyenes utcákból állanak. A vályogból épült s fehérre meszelt, földszintes házacskákat zsupp- vagy zsindelytető fedi, melyen itt-ott gólyafészkek látható. A házak oromfalai az utcára néz, homlokzatuk pedig a nád- vagy deszkakerítéses udvarra. A tető az udvar felé dúcokon nyugvó, tágas tornácban végződik. A ház lakói, a nők is, az esztendő nagy részében ott alszanak. A házzal szemben vannak az ólak és istállók, egy kis konyhakert is tartozik hozzá. A magyar parasztok — ez a régi nomád élet maradványa — nem szeretik a szobában, zárt falak közt való alvást, talán azért olyan erősek és egészségesek. A férfiak nyaranként csak vasárnaponként vannak odahaza, hétköznapi kinn dolgoznak a földeken, ott alszanak a szekéren vagy a szekér alatt. A legtöbb falu tele van ültetve akácfával, közelükben rendszeren szőlők vannak gyümölcsfákkal. A főutca közepe rendszeren kiszélesedik és tágas teret alkot. Ott vannak a falu fő épületei: a katolikus és református templom, a községháza, egy vagy két kocsmá, gyógyszertár, orvosi lak, esetleg néhány oszlopos tornácú úri lak, urasági tisztviselők, földbirtokosok, megyei hivatalnokok laknak bennük. Bevezet La Tour bennünket egy magyar parasztházba is, melynek legfontosabb része a konyha. Ez egyúttal lakószoba is, fehérre meszelt falain képek s egyéb apró dísz tárgyak, két-soros tálas poharakkal és edényekkel, minden ragyog a tisztaságtól. Az ágyak nagy tulipánokkal vannak kifestve és igen magasra megvetve. A mesztergerendáról nagy füstölt szalonnák lógnak, úgy mint a bretagne-i falvakban a kandalló felett. A vendégszobának fő díszai az ágyneműtől duzzadó, magas nyoszolyák, melyeket horgolt és finom fehér posztószegelekkel kivarrt ágyszerítő takar.

A magyar vendégszeretetről így ír La Tour: „A magyarok szabad ég alatt hálnak, sokszor a puszta földön. Vendégeik számára azonban egymásra halmoznak párnát, dunyhát, takarót. Egész héten át szíve-

sen el vannak egy kis szalonnán s egy ital rossz pálinkán, ha azonban vendégeskednek, kitesznek magukért s akkor igazán úsznak vajban, tejben, borban. A magyarnál nincsen vendégszeretőbb nép."

La Tour szerint az Alföld városai is a falvakhoz hasonlóak. Lakosságuk túlnyomóan földműves és pásztor. Nagy, széles, nyáron poros, télen sáros utcáik vannak csupa földszintes házzal, az emeletes ház ritka bennük. Tipikus magyar város Debrecen ötven-hatvanezer lakosával. Házeit fajárdák szegélyezik, amelyek hidak módjára itt-ott az utcakeresztezéseknél az úttesten is átvezetnek és sáros időben az átkelést lehetővé teszik. Az utak túlnyomó része igen rossz, esős időben csupa sár, szárazság idején csupa por, a fogatok és szekerek csak nagy kénnyel tudnak haladni s télvíz idején megrekednek bennük. A büszke, „szabad” városnak hatalmas földjei és erdei vannak, sőt a Tisza mentén kőbányája is van; szegényeket nem kell segélyeznie, mert a lakosság jómódban él, az utak kövezését a város urai még sem tartják szükségesnek. A főutca lakóit kora hajnalban éktelen zaj veri fel álmukból. A községi gulyás teljes erővel fújja az oldalán lógó szarukürtöt. Erre a hangra mindenütt kinyílnak a kapuk és özönlenek belőlük a szarvasmarhák, hogy a lóháton ülő gulyás vezetése alatt a legelőre menjenek. A fehér, karcsu lábú, hatalmas szarvú ökrök s a tehenek egészen betöltik a templom és kollégium közti teret. Csodálatos, hogy ez a sok erős állat, amelyek egy egész hadsereggel szembe tudnának szállni, milyen könnyen hagyja magát egyetlenegy pásztertől vezetetni. Mindez szörnyű lármával és porral jár. Az ökrök után következnek a sertések. „Egy harsányabb szavú, bár kisebb kürt hangjára megindul két gyalogos kanász vezetése alatt a fekete disznók serege, amelyek vadkanokhoz hasonlítanak s egy negyedóráig fülsiketítő rőfögés, kiabálás, sivítés hallható”. Este a jelenet megismétlődik s nagy bőgés és sivítés kíséretében, óriási porban, a szarvasmarhák és sertések megint végigvonulnak a főutcán és istállóikba s óljaikba pihenőre térnek.

Debrecen nagy látványossága a két hétig tartó országos vásár. „Lehet ott látni — írja Latour — szerb, moldvai, oláh, lengyel, orosz, német, cseh s olasz kereskedőket. A keleteurópai és nyugati népfajok tolonganak ott s tíz különféle nyelven beszélnek. El sem lehet képzelni a vevők és kíváncsiak tömegét, mely a hevenyészett város szűk utcáin, sikátorain és terein összetódul. Az edzett csikós horiúszájú ingben s bő gatyában, mellette az aranytól ragyogó, huszároktól követett nagyúri hölgy.” Van ott minden: orosz-, lengyel- és magyarországi prémek és bundák, pesti és bécsi ékszerek, prágai fegyverek, cseh üvegárúk, milánói selymek, magyar, német és francia borok, morva posztók, szászországi könyvek, lengyel és dalmát szeszes italok, török és perzsa szőnyegek, német pipák, angol kések, párizsi divatárúk.

Mint említettem, La Tourt nagyon érdekelte a magyarországi nemzetiségi kérdés. Megfigyeléseit tehát a magyarországi németekre, oláhokra és egyéb népfajokra is kiterjesztette. Különösen sokat foglalkozik az oláhokkal és az ellenük hangoztatott vádakkal. Egyik művében egy oláh a súlyos vádak ellen így védekezik: „Igaz, hogy hanyagok vagyunk és makacsok, sokszor még betyárkodunk is, de ez onnan van, hogy a magyarok mind ellenünk vannak. Alárendelt népfaj gyanánt bánnak velünk, melynek sem esze, sem bátorsága. A magyarok

csaknem annyira megvetnek bennünket, mint a zsidókat. Pedig csak akaraterőnk hiányzik s ezt csak azért nélkülözzük, mivel nincs részünk sem igazságban, sem szabadságban. Minek műveljük a földet? Ez csak arra volna jó, hogy még nagyobb terheket rakjanak a vállainkra. Minket csak a császár szeret meg az Isten, és hej, mind a kettő oly távol van tőlünk." La Tournak is az a nézete, hogy ez a nép, ha más papjai, tanítói, vezetői volnának s ha mindenfelől megaláztatásban s megvetésben nem volna része, más lehetne. Az oláh medvevadász, kit ugyane művében szerepeltet, értelmes, ügyes, bátor, önméretes ember; hálás tud lenni, ha jót tesznek vele, de az átélt sérelmet sem felejt el s ha módja van rá, kegyetlen bosszút áll. La Tour szerint is kétségtelen azonban, hogy az oláhok általában a műveltség igen alacsony fokán vannak, vallásosságuk külsőségekben, például a rengeteg bűjtben nyilvánul s egész életüket átszövi a sok mindenféle babona. Papjaik is műveletlenek s a parasztoktól nem nagyon különböznek. Házaik nyomorúságosak vagy vályogvisek. Földjeiket nem munkálják meg rendesen, nem trágyázzák és egy részüket parlagon hevertetik. Az oláh nők fiatal korukban szépek, nagy fekete vagy barna szeműek, arányos termetűek, finom szabályos arcvonásaik vannak, kis lábukat és kezüket a párizsi nők is megírgyelhetnék, erkölcsaik azonban nagyon lazák, igen fiatalon férjhez mennek és hamar elhervadnak, mert sokat kell dolgozniuk. Nem elég, hogy a házi munkát végzik, szőnek, fonnak, gyermekeket nevelnek, lomha férjeik még a mezőn is őket dolgoztatják, ezért harminc éves korukban már ráncos képű öreg asszonyok, nyoma sincs rajtuk egykori szépségüknek.

Nem kerülték el La Tour figyelmét a szorgalmas, iparkodó szlovákok sem, akik mint drótosok és vászonkereskedők daróc ruhájukban, kevés pénzzel, kevés nyelvtudással fél-Európát bebarangolják. Még kevésbé feledkezik meg a muzsikusság és sátoros cigányokról meg a szegénylegényekről. Leír egy régimódi magyar alispánválasztást, mely véres verekedéssel és gyujtogatással volt egybekötve, egy alispáni beiktatást, melyen a négyes rendben felvonuló hajdúk pompás pejlóvokon, kivont karddal, hátukon kétsövű karabéllyal, a panyókára vetett mentéjű, kócsagtollas vagy bő gatyájú, pörge kalapú köznemesek s azután a gyönyörű díszruhákba öltözött, nagyszerű fajlovakon ülő nemesek festői látványt nyújtottak. Leír azután egy megyebált, egy bankettet, egy toborzást, egy oláh lakodalmat s egyéb magyarországi különlegességeket. Helyenként kétségkívül túloz, túlríkító színeket használ, emlékezőtehetsége itt-ott cserben hagyja és tévedésbe ejti. Magyar ember nem egy részlet olvasásánál hitetlenkedve csóválja a fejét, végül mégis azzal a benyomással teszi le La Tour műveit, hogy bennük a szerző a múlt század negyvenes éveinek Magyarországot elég híven, pontosan és tárgyilagosan festette le.

XVI.

Francia szemmel Erdélyben.

A francia utazók, akik hébe-hóba elvetődtek hazánkba, leginkább Nyugat felől, Bécsből érkeztek hozzánk és rendesen megelégedtek a Duna mentén fekvő városaink megtekintésével. Egyesek jártak a Dunántúlon s a Felvidéken is, olyanok azonban, akik az Alföld és Erdély beutazását is felvették programjukba, aránylag kevesen akadtak. Az Alföldet azért kerültk el, mert az volt a híre, hogy műveletlen, érdektelen, elhanyagolt, járhatatlan vidék, ahol az utas-embernek sok szenvedésben és nélkülözésben van része, Erdélyt pedig földrajzi helyzete, Bécstől való messzesége tette nehezen megközelíthetővé.

Az első francia, aki Erdély iránt nagyobb fokú érdeklődést tanúsított s legtöbbet tett, hogy ez iránt az érdekes kis ország iránt honfitársai érdeklődését felkeltse, Auguste de Gerando volt, aki 1840-ben Párizsban feleségül vette gróf Teleki Imre erdélyi földbirtokos Emma leányát s akinek így házassága révén Erdély második hazájává lett. Mint fiatal házas mintegy két és fél esztendő t töltött a szatmármegyei Hosszúfaluban (ma: Kővárhosszúfalu, Satulung) ipa házában majd 1843. tavaszán feleségével együtt visszatért Párizsba. Ott két magyar tárgyú francia könyvet adott ki. élénk társadalmi és irodalmi életet élt, sokat volt együtt Michelet-vel, Quinet-vel s egyéb liberális és romantikus, magyarbarát francia írókkal.

1845-ben Gerandoék hazajönnek és Pesten telepsznek le, ahol szalónjuk a magyar arisztokrácia kedvelt találkozó helye lesz. Gerando érintkezésbe lép a főváros tudományos s írói köreivel is és 1846-ban az Akadémia mint történetíró tagjai sorába választja. Gyakran tartózkodik Martonvásáron, mely ekkor Brunszwik-birtok volt és kisebb utazásokat tesz a Balaton mentén, Baranyában s egyebütt az országban.

1848. elején Gerando és felesége három évi pesti tartózkodás után visszavonul Hosszúfaluba, ahol jelenlétüket Teleki Imre betegsége tette szükségessé. Gerando csak pár hónapig marad ott, a februári forradalom kitörésének hírére Párizsba siet. Hogy ekkor a magyar kormány részéről volt-e valami megbízatása s minő politikai szerepet játszott Párizsban, azt nem tudjuk, csak annyi bizonyos, hogy ott köztársasági lapokba dolgozott és igyekezett a francia sajtót magyarbarát irányban hangolni. 1849-ben visszajött Magyarországra. Életrajzírói szerint Klapka hadseregében részt vett a szabadságharcban, a győri csatában megmentette a magyar zászlót és a világosi fegyverletétel után külföldre menekült. Nem tudjuk, e feltevésnek van-e konkrét alapja és vajjon a gyenge testalkatú, beteges Gerando valóban részt vett-e a szabadságharcban. Az kétségtelen, hogy július vagy augusztus havában

érkezett vissza hazánkba, talán a francia kormány valami megbízatásával. Visszatérte után csakhamar bekövetkezett az összeomlás, amikor neki is menekülnie kellett. Párizsba készült, Drezdában azonban megbetegedett s 1849. december havában meghalt harminc éves korában.

Gerando tehát, mint láttuk, közel három esztendőt töltött Erdélyben, illetve Szatmár-megyében. Ezt az időt arra használta fel, hogy felesége hazáját minél alaposabban megismerje. Elolvasta tehát az Erdélyre vonatkozó történeti s földrajzi munkákat és bejárta Erdély nagy részét. Nemcsak a városokat nézte meg, hanem sok kirándulást is tett, hogy Erdély változatos vidékeit és népeit közelebbről lássa. E tanulmányainak és úti tapasztalatainak gyümölcse Erdélyről szóló, 1845-ben Párizsban megjelent, két kötetes műve, mely a múlt század negyvenes éveinek Erdélyéről eleven és színes képet ad s ma egy évszázaddal a megjelenése után is érdekes és tanulságos olvasmány.

Gerando történetíró volt, akit Erdély multja szinte jobban érdekelt, mint jelene. Lelkiismeretesen olvasta és kivonatolta tehát Bethlen Miklós, Bethlen Farkas, ifj. Köleséri Sámuel s egyéb erdélyi és magyarországi történetírók, geográfusok, természettudósok, különösen Benkő József munkáit. Könyvében az egyes városok, várak, falvak története szinte túlnagy helyet foglal el Erdély tájairól, politikai, társadalmi és népeletéről is elég teljes képet nyer könyvéből az olvasó, az ellenben, amit a szerző a gazdasági, valamint az irodalmi és tudományos állapotokról ír, aránytalanul kevés.

Könyvének megírásában Gerando fő munkatársa felesége volt. Nemcsak azzal segítette neki, hogy az ő révén megnyíltak számára az erdélyi mágánások kastélyai, hanem hogy vele együtt beutazta Erdélyt, sőt elkísérte férjét gyakran fárasztó kirándulásaiban és hegymászásaiiban is.

Gerando könyve első sorban arról nyújt fogalmat, hogy ezelőtt száz évvel Erdélyben milyen kezdetlegesek voltak a közlekedési viszonyok, de viszont milyen patriarchális és kedélyes volt az élet. Az Erdélyt ma minden irányban átszelő vasútak csak a század második felében épültek ki és hiányoztak a rendes, kövezett országutak is. Különösen rosszak voltak a hegyi utak. Az esős évszakban a hegyi folyók s patakok telehordták őket kövekkel, télen pedig síkosak voltak, csúsztak rájuk a kocsik s megtörtént, hogy a fogatok lovastul lezuhantak a mélységbe. Az utazás legkényelmesebb módja a lóháton való járás volt. Ló pedig bőven akadt Erdélyben, lóháton jártak még az oláh parasztnők is. Az urak rendszeren hat, a parasztok négy lovat fogtak be. Erős, könnyű szekereik és kocsijaik bírták a szörnyű utakat. Sok helyen csak ökor- vagy bivalyfogaton lehetett járni.

Rendes vendégfogadók, ahol az utasok kényelmes szállást és enni-valót kaphattak volna, sem a városokban, sem a falvakban nem igen voltak. A falusi kocsmákban, ha egyáltalán volt vendégszoba, annak bútorzata nem állt másból, mint két szűk ágyból, amelyekben szénánál nem volt egyéb, egy asztalból, egy padból és két zsámolyból. Ha a vendég megérkezett, a kocsmáros megújította a szénát az ágyakban, kisöpörte a szobát, letörölte a port, azzal magára hagyta az utast, Ha örmény vagy zsidó volt, akkor még lehetett tőle várni valamit, ha magyar, ami ritkán fordult elő, az nem tett mást, mint rámutatott a ven-

dégszoba ajtajára, azután pipájából nagy füstfelhőket eregetve és bajuszát pödörve tovább sütkérezett a napon. Csoda-számba ment, ha a korcsmáros egy üveg ásványvizet vagy egy tányér pattogatott kukoricát tett a vendégszoba asztalára. Ezért a vendégnek ajánlatos volt, ha falusi vendéglőben akart vagy kényszerült megszállni, ételmet meg ágy-neműt, sőt ha jól akart aludni, ágyat is vinni magával.

Nem csoda tehát, ha ebben az időben az erdélyi urak, ha az utazásra rászánják magukat, tetemes poggyásszal s nagyszámú kísérettel utaznak. Bivalybőrrel bevont, hatalmas ládáik vannak, azokban viszik az ágy- és ruhaneműt. A sok holmit gyakran három-négy málhás szekér szállítja utánuk. Egész karaván tehát egy ilyen utazó társaság. Elöl haladnak a hátslovak, melyeket az utazás unalmának elűzése végett az urak és hölgyek időnként igénybe vesznek. Mivel az utak tele vannak kátyúkkal meg gödrökkel, az inasok gyakran leszállnak a bakról s a kocsi egyik vagy másik oldalát támogatják, hogy az egyensúly meglegyen s a kocsi fel ne düljön.

Uri utasok számára a vendégfogadékat a falusi kastélyok és udvarházak pótolják. Bennük a vendégszobák éjjel-nappal rendelkezésükre állnak a vendégeknek, van helyük cselédségük s lovaik számára is. Az erdélyi nemesurak igen vendégszeretők és nagy házat visznek. Ha nincsenek vendégeik, akkor sem ebédelnek egyedül, a pap, kasznár, ispán rendszerint ott ül az asztaluknál s miként a király házat, úgy az övékét is udvarnak hívják.

Ennivaló bőségesen van, jóformán alig van valami értéke, minden megterem a ház körül, cselédség is több a kelletténél, úgy hogy a vendéglátás semmi gondot nem okoz és némi változatosságot visz bele az egyhangú falusi életbe. Gerando is utazásai közben gyakran megfordul úri házáknál. Van alkalma tehát megfigyelnie az erdélyi urak életmódját, akik az év túlnyomó részét falusi birtokukon töltik. Érdekes, eredeti emberek vannak köztük. Az önálló és visszavonult élet, melyet folytatnak, nagyon alkalmas arra, hogy egyéniségük szabadon kifejlődhessék. Kitűnő lovasok és vadászok. Büszkéek ménesükre s ha vendégeik vannak, nem mulasztják el, hogy lovaikat az udvarukon meg ne jártassák. Vidám, mozgalmas hajtóvadászatonkat rendeznek mezei és erdei vadra, ősszel medvére is, amikor az leszáll a völgybe kukoricát és gyümölcsöt keresni. A közügyekkel nem sokat foglalkoznak. Ennek egyrészt a politikai nevelés hiányossága az oka, másrészt és főképp a bécsi kormány merev, önkényes, rossz indulatú politikája, mely a legtehetségesebb embereknek is elveszi a kedvét a közéleti tevékenységtől s visszavonulásra kényszeríti őket.

Gerandot az erdélyi városok közül leginkább Kolozsvár érdekli. Azt írja róla, hogy csinos, előkelő városka, 20.000 lakosa van. Miként Erdélyben mindenütt, Kolozsvárt is nagyok az ellentétek. Gyakran előfordul, hogy egy díszes, főúri fogatnak várnia kell az utcán, míg a legelőről hazatérő bivalycsorda elvonul. A város nevezetessége a kitűnő kenyér és a kolozsvári káposzta. Szépítése egyre folyik. A Szamos mellett a sétatér már elkészült, a múzeum, színház, országház építése tervbe van véve. Három lap jelenik meg: az Erdélyi Híradó, Mult és Jelen s a Vasárnapi Ujság. Az első konzervatív, a második szabadelvű

lap s hetenként kétszer jelennek meg. A Vasárnapi ujság ismeret- és műveltségterjesztő hetilap, Brassai Sámuel szerkeszti.

Nagyon megeléknkül Kolozsvár a diéta tartama alatt, mely régebben a gubernium épületében, 1841–43-ban, Gerando ott-jártakor pedig a ma is fennálló Vigadó nagytermében ülésezett. Az ülések nagy érdeklődést váltanak ki. A karzatokon hölgyek és fiatalemberek hallgatják a szónokokat s a tilalom ellenére véleményüknek és érzéseiknek kifejezést adnak. Hogy a karzati hallgatóságra milyen tekintettel vannak, Gerando elmond egy esetet. Egyik napon egyes türelmetlen követek sürgették az ülés megnyitását. „Még várjunk, szólt mosolyogva az elnöklő gubernátor, ... grófné még nincs itt.”

Az 1841-iki diéta eseményeit Gerando is figyelemmel kísérte. Részt vett az üléseken és egy munkájához adatokat gyűjtött a jegyzőkönyvekben. A legkiválóbb követek voltak: Zeyk József, Zeyk Károly, Teleki László, Kemény Domokos, Teleki Domokos és Kemény Dénes. Ez utóbbi mint a szabadelvű ellenzék vezére tűnt ki. A diéta ülései alatt egymást követte a sok ünnepély; bál s egyéb összejövetel. Köztük a Jósika Sámuel királyi biztos házában tartott vendégség volt a legfényesebb, melyen férfiak és nők szebbnél-szebb magyar ruhákban jelentek meg.

A múlt század negyvenes éveiben, amikor Gerando Kolozsvárott tartózkodott, a város még sokat őrzött régi, középkori jellegéből. Ha nem is teljes egészükben, de jórészt még meg voltak a várost négyszög-alakban körülvevő falak, bástyák és kaputornyok, amelyeknek ma már csak gyér maradványai láthatók. Gerando szerint a bástyatornyok közül legérdekesebb volt a Hidtorony, a Szamos-árok mellett, tömör, fekete, négyszögletes, lőréses épület. Még látni lehetett rajta a láncokat, melyek a folyó elzárására szolgáltak. Ez a kaputorony a mai posta és távirtda-hivatal mellett a Wesselényi- (régen Hid-) utcában állott. A hangulatos szép, öreg bástyát — egyik oldalához volt építve a ház, melyben Gyulai Pál született — két másik kapuval egyetemben 1869–70-ben lebontatta a város a Történeti Társulatnak tiltakozása ellenére.

Gerando említi a fahídat is, mely a várost egy sziklás dombtól elválasztotta. hol kóbor kutvák társaságában cigányok laktak sátrak alatt. A sziklás domboldal kétségkívül a Fellegvár volt. a fahíd pedig a Németek pallójának nevezett fedeles híd, mely a XVII. század hatvanas éveiben épült a Fellegvár német katonasága számára s melyet 1925-ben az árvíz elsodort.

Gerando szerint Erdély legfestőibb s legeredetibb városa Segesvár, hol éppen országos vásár volt. amikor egyszer ott járt. A vásáron magyar, oláh, szász, örmény, cigány, görög nyelven kiabáltak a vevők és árusok. Közvetítő nyelvként az oláh s a magyar szolgált.

Meglátogatja Gerando Gyulafehérvárt, Nagyszebent, Kézdivásárhelyt, Dévát, Erzsébetvárost, Szamosújvárt, Dést, Besztercét s egyéb kisebb városokat is. Torda, mint egykori római város érdekli, honnan sok szobor, váza s egyéb régiség került napfényre s melynek temploma és házai jórészt egykori római épületmaradványokból épültek. Ugyanezért keresi fel Várhelyt, az egykori Sarmisgethusát is, hol sok faragott követ és szobortöredéket lát a házfalakban, kerítésekben és udva-

rokban. Ott, mint írja, 1823-ban egy építkezés alkalmával szép mozaikpadlókra akadtak. E mozaikok elpusztultak; a szobák helyén, melyeknek egykor díszül szolgáltak, Gerando ottjártakor disznó- és baromfiól állt.

Demsusban megtekinti az oláh templomot. Azt hiszi róla, hogy eredetileg Longinus római hadvezér emlékére emelt mauzóleum volt s az egyetlen római épület, mely Erdélyben fennmaradt. Azóta kiderült, hogy ez a templom a XIII. században épült Sarmisegethusa romjából román stílusban.

A fontos szerep miatt, melyet a történelemben játszottak, Gerando előszeretettel keresi fel a várakat és vármomokat, annál inkább, mert azok történeti visszaemlékezésekre és ábrándozásokra adnak neki alkalmat. Erdélyben sokfelé voltak egykor várkastélyok. Török, tatár betörések és egyéb veszedelmek idején oda menekült a környék magyar és oláh népe. A szász vidékeken, ahol főurak nem laktak, a várakat a városokat körülvevő falak s megerősített falusi templomok pótolták. A várak egy részét a XVIII. században lerombolták, ma csak romjaik láthatók, a többieket átépítették. Az erdélyi kastélyok jelentékeny része régi várakból van átalakítva.

Gerando megtekinti a Háromszék-megyében, Altorja község közelében, egy magas hegykúpon fekvő Bálványosvárnak, az Apor-család ősi sasfészekének romjait. Megmássza a Gyulafehérvár közelében fekvő Kecsekövet, melynek tetején szintén látszanak az egykori várfal nyomai. Nagyon fárasztó, sőt veszélyes kirándulás volt ez. Az út egy részét hat ökör-vonta szekéren tették meg, a többit sziklákon mászva, bocskorral lábukon. Leírja Gerando a Torockó-Szentgyörgy közelében, egy kőszirten fekvő romokat is, melyek helyén hajdan a Thoroczka-család vára emelkedett s melyeknek legjelentékenyebb részlete egy hatalmas őrtorony. Érdekes vármomok láthatók az ugyanott fekvő Székelykőn is.

A lakható állapotban levő, többé-kevésbbé átépített várkastélyok sorában Gerandot különösen érdekelte a keresdi. Ez Segesvár közelében egy völgyben fekszik. A Bethlen-család egyik tagja építette, aki belépett a bárcasági német kereszties lovagrendbe. Azóta is mindenkor a Bethlenek birtokában volt. Gerando ottjártakor még igazi, középkori vár benyomását tette lőrésekkel ellátott, öreg tornyával, gótikus termeivel, faragott és festett ajtaival, régi bútoraiival, Kápolnájában annak idején Bethlen Farkas sajátkezűleg nyomta ki Erdélyi históriájának egy részét. Meglátogatja és leírja Gerando a marosvécsi és bethlenszentmiklósi várkastélyt, valamint Törösvárát, Vajdahunyad és Déva várát is.

Nagy figyelmet szentel az erdélyi tájaknak. Minden irányban bejárja Erdélyt, megismeri a folyóvölgyeket, az erdős vidékeket, sok hegyi kirándulást tesz és élvezi a hegyek tetejéről nyíló szép kilátásokat. Különösen dicséri a szelíd, nyájas, délies jellegű hátszegi völgyet, Szováta erdős vidékét s Beszterce és Ó-Radna vad, zordon, de fenséges környékét. Megismerkedik néhány erdélyi fürdővel is.

Felkeresi az erdélyi bányákat is: Parajdot, Zalatnát, Abrudbányát, Vulkojt, Verespatakot, Torockót, Marosújvárt stb. Úgy találja, hogy Erdélyben a bányaművelés nem elég fejlett, számos helyen olyan kezdet-

leges, mint a rómaiak idejében volt. Legmagasabb fokon van a bányászati Nagyágon. Ott bányásziskola is van, melynek 1842-ben 60 tanulója volt.

Igyekszik megismerni Erdély egyéb természeti nevezetességeit is, többek közt a Tordai hasadékot, a ponori Buvó patakot, Torockó környékén Almás mellett a Hargitabarlangot s az altorjai Büdös barlangot. Ez utóbbiról azt írja, hogy benne évenként mintegy háromezer paraszt keres bőrbetegség, köszvény s egyéb bajok ellen gyógyulást. A betegek kunyhókat építenek a barlang körül s mint a közeli sírok mutatják, nem egy közülük a mérges gáz áldozata lesz.

Nagyon érdekli Gerandot az erdélyi népelet s a nemzetiségi kérdés. Sok mindenféle faluban megfordul, megtekint parasztházakat, résztvesz falusi ünnepélyeken, táncmulatságokon, tanulmányozza és leírja a különböző népviseleteket, falusi lakásberendezéseket és népi mesterseégeket.

Könyvében külön fejezet szól a magyarokról, székelyekről, szászokról és oláhokról. Nem feledkezik meg az örményekről, bulgárokról és cigányokról sem. Érdekesen fejtegeti a három fő nemzetiség közti különbséget. Az oláh szereti a *far nientét*, igénytelen, csak annyit dolgozik, hogy éhen ne haljon. A magyar s a székely nem lusta, derekasan dolgozik; ha azonban úgy látja, hogy a maga s családja fenntartása biztosítva van, többé nem erőlteti magát, vagyon szerezni nem akar. A szász a legszorgalmasabb és legtevékenyebb, az nemcsak tisztességesen akar élni, hanem meg is akar gazdagodni, ezért fáradhatatlan a munkában s a vagyongyűjtésben.

Gerando könyvében különös figyelmet érdemel az, amit az oláhokról mond. Lelkes barátja az oláh népnek és e rokonszenvét igyekszik magyarbarátságával összeegyeztetni. Az oláhok római eredetében nem kételkedik, meg van győződve, hogy azok Erdély legrégebb lakói, akiket a magyarok meghódítottak s „földjüktől megfosztottak”. A magyarok bejövetelekor szerinte nemcsak Erdélyben volt oláh fejedelem, hanem a Tisza és Erdély közti területen is laktak oláh törzsek. Nyelvük, külsejük, érzés- és gondolkodásmódjuk, szokásaik, hagyományaik, mind római eredetre vallanak, sőt Európa népei közül ők őrizték meg leghibebben a római jelleget.

Gerando tehát a maga teljességében elfogadja a dákö-román elméletet s az oláhokat a franciákhoz közelálló testvérnépnek tekinti. Elismeri, hogy sok a hibájuk, vannak azonban jó tulajdonságaik is: barátságosak, közlékenyek, vendégszeretők egymás iránt és az idegenek iránt is, ha részükről némi megbecsülést és jóindulatot tapasztalnak. Hegyi és falusi kirándulásai alatt Gerando sokat érintkezett velük, oláh vezetői voltak, oláh pásztorok gyakran megkínálták tejjel, sajttal vagy malmaligával. A költészethez és zenéhez éppolyan tehetségük van, mint az olaszoknak. Népművészetük, táncaik és dalaik is figyelemre méltók. Gerando hibáikra is talál mentséget. Azok szerinte nem velük születnek, hanem alárendelt, elnyomott helyzetük következményei. Jobbágylétkre nem szokhatták meg a rendet és a munkát. Nem volt érdemes dolgozniuk, mert munkájuknak nem ők maguk vették a hasznát.

Gerando a Moldvában, Havasalföldön, Besszarábiában és Erdélyben szétszórtnan élő oláhok számát mintegy öt millióra becsüli. Egyes

„nemes lelkek“, mint írja, egy önálló szövetséges államban kívánnák egyesíteni őket. Gerando nem hisz e terv kivihetőségében. Kíváncsi-
nak tartja ellenben az erdélyi oláhok és magyarok megbékülését. A
magyarság szerinte hajlandó is az oláhságnak testvérjobbot nyújtani
és helyzetén javítani, mint azt Kemény Dénesnek az 1843-i diétán el-
hangzott és nagy tetszéssel fogadott beszéde mutatta. A magyar főurak-
ban több a megértés, mint a szász polgároknál, akik az oláhokat alsó-
rendű, meghódított és szolgaságra termett fajnak tekintik. Gerando so-
kat beszélgetett oláhokkal. Balásfalván a püspököt is meglátogatta és
úgy tapasztalta, hogy az oláh papság egy részében nincs is gyűlölet a
magyarság iránt. A papság másik része ellenben s a *Gazeta de Trans-
silvania* körül csoportosuló túlzók kárhóztatnak minden közeledést és
szerintük a magyarok „alkalmatlan jövevények“ és „bitorló idegenek“.

Gerando Erdélyről szóló könyve sikert aratott. 1850-ben Párizsban
második kiadása jelent meg, 1845-ben Lipcsében németül is kiadták.
A franciák, akik a múlt század második felében Erdélyben megfordul-
tak, gyakran hivatkoznak rá. Hazánkban is sokan olvasták. Az erdélyi
szászok is tudomást szereztek róla. Egy szász lap elismerte róla,
hogy a legjobb könyv, melyet külföldi ember Erdélyről írt. Néhány
hétrel később azonban ugyane lapban heves támadás jelent meg ellene
Schuller János Károly nagyszebeni gimnáziumi igazgató tollából. A
bíráló védelmébe veszi az osztrák kormányt, melyet Gerando rosszin-
dulattal, szűkkeblűséggel s korlátoltsággal vádolt és cáfolja Gerando-
nak a szászokra vonatkozó egyes állításait, Gerando elismeri a szászok-
ról, hogy Erdély legműveltebb, legvagyonosabb, a civilizáció legmaga-
sabb fokán levő népe: szorgalmasak, rendesek, becsületesek, de mere-
vek, zárkóztak, barátságtalanok és fősvények. Szemükre hányja, hogy
nem jó hazafiak, külön német szívet alkotnak Erdélyben és tudni sem
akarnak a magyarsággal való együttműködésről. Schuller szerint a
szászoknak joguk és kötelességük, hogy németek maradjanak; ez nem
akadályozza annak, hogy a közös hazának jó polgárai legyenek.

Gerando Magyarországról is írt egy könyvet *Les steppes de Hon-
grie* címmel, amely nem jelent meg nyomtatásban, sőt a kézírata is
elkallódott vagy lappang valahol. A *National* című párizsi liberális és
magyarbarát lap közölt belőle tizennégy fejezetet. Szó van bennük a
magyar népszokásokról, népviseletekről, választásokról, tájakról, a
Hegyaljáról, a Rákosról, Egerről, Máramarosszigetről, egy főispáni be-
iktatásról s a magyar haza és magyar élet egyéb sajátos jelenségeiről.
Kár, hogy e friss, hangulatos leírások nyomtatásban nem láttak nap-
világot. A szabadságharc alatt s után hasznára váltak volna a magyar
ügynek.

XVII.

Francia romantikus utazók Magyarországon.

A romantika Európaszerte mindenütt, tehát Franciaországban is felkeltette az érdeklődést idegen országok, exotikus tájak, primitív népek iránt, kitágította a természetérzékletet és megnövelte az utazási vágyat. A nagy francia romantikusok majdnem mind utaztak s irtak úti naplókat és úti rajzokat. Chateaubriand Angliában, Amerikában s Keleten járt, Staëlné hosszú éveken át élt Svájcban, Olasz- és Németországban, Lamartine Olaszországban s Keleten utazott, Hugo életének majdnem három évtizedét külföldi száműzetésben töltötte. Lamartine 1848 március 15-én, amikor egy magyar küldöttséget fogadott, azt mondta, hogy keleti utazása alkalmával átutazott hazánkon és tanúja volt a magyar nép erényeinek és hősiességének. A valóság mindössze az, hogy Keletről visszajövet a költő egy dunai hajó fedélzetéről látta hazánkat. Úti naplója Zimonnynál véget ér. Magyarországon át tett utazásának nem maradt fenn semmi emléke.

Szenvedélyes utazó volt Gautier. Beharangolta Európa nagy részét. Némi érdeklődést tanusított hazánk iránt is, de hozzánk nem jutott el. Oroszországi útja alkalmával elkerülte Magyarországot. E kor francia írói Olaszországért, Németországért s a Keletért lelkesedtek, a közép- és keleteurópai népek nem nagyon érdekelték őket, csupán a lengyelek és a görögök iránt éledt fel bennük a rokonszenv, ebben is politikai okok működtek közre.

A XIX. század első felében Lamartine-on kívül a romantikus kor nagy francia írói közül csak Stendhal vetődött el hazánkba. Magyarországi tartózkodása azonban életének egy igen jelentéktelen epizódja volt. Stendhal, aki Napoleon hadseregében szolgált, 1809-ben hosszabb időig tartózkodott Bécsben és ekkor szerette volna megismerni a „híres Magyarországot”. Úgy látszik, nem jutott rá ideje, mindössze néhány órát tölt egyszer magyar földön. Ló- vagy takarmányvásárlás céljából lepi át a határt s nem jut tovább Kismartonnál és a Fertőnél. Ott látni véli teljes tisztaságában a „horvát öltözködést”, mely szerint teljesen ugyanaz, mint a francia huszároké.

A harmincas években elkerül hozzánk egy Stanislas Bellanger nevű francia újságíró, aki elég részletesen leírja magyarországi élményeit s akit a romantikus utazók mintaképének tekinthetünk. Egy orvos-barátja Párizsban megmenti egy osztrák báró feleségét s az hálából meghívja magához Bécsbe. Bellanger vele megy, az ő utazása azonban nem néhány hónapra terjed, ahogy tervezte, hanem három évre. 1842-ben európai és ázsiai útjáról egy két kötetes munkát ad ki, mely csakúgy hemzseg a valótlanságoktól, félreértésektől s torzításoktól.

A két francia utazási módja egészen különleges. Münchenben megismerkednek egy francia piócakereskedővel, aki évenként egyszer Magyarországra szokott utazni, ahol összevesz néhány ezer piócat, melyek az ottani mocsarakban tenyésznek. Külön e célra való kocsija van, a két francia utas felül rá és egy piócás kádban fekvé teszi meg az utat Bécsig. Bécsből Budára a „császári delizsáncon“ mennek. Ez rettenetesen ráz; aki abban utazik, annak a testi épsége állandó veszedelemben forog. Pestre nem tudnak átmenni, mert a hajóhíd fel van szedve, a Duna zajlik, várniok kell, míg a folyó befagy. Budán megismerkednek egy Déra nevű huszártiszttel, aki meghívja őket lakására. Déra jól tud franciául, részt vett a napoleoni hadjáratokban s emlékül az arcán hatalmas kardvágást hozott haza. Lakása valóságos arzenál, a falakon s a mennyezeten 800 (!) pisztoly, puská, szablya, nyíl, buzogány s egyéb fegyver lóg. A szoba négy sarkában négy páncélos lovag látható, kezükben lándzsával, leeresztett sisakrostéllyal. Az ágy is négy kis ágyúnyugszik. A hatást teljessé teszi a tömörkedő pipa és boros palack. Déra vendégei kedvéért díszegyenruháját is felveszi, úgy hogy azok teljes képet alkothatnak maguknak arról, miként él és öltözködik egy igazi magyar nemes és katona.

Másnap a franciák átkelnek a Duna jegén. Megebédelnek a Szervitá-téren a Fehér hajóban, azután elmennek egy hatalmas térre, ahol kocsiszínekben mintegy száz szekér, ötszáz ló s egy csomó kocsis várja az utasokat. Találnak is egy öreg tót fuvarost, aki 15 aranyért hajlandó a franciákat Brassóba elvinni. Brassóig kilenc napig tart az útjuk. Egy nehéz, nádfedeles szekéren mennek, melybe nyolc jó ló van befogva. Az üléseket kukoricaszárkötegek pótolják. Az utasok medvebőrökbe burkolódnak, lábukat a fuvaros kutyája melegíti. Az Álföldön, melyet kemény hó borít, gyakran tíz-húsz mérföldön át nem látnak egy falut, egy házat, egy állat, egy madarat és boldogok, ha estére kelve találnak egy kocsisútnak, hova szekereiket beállíthatják, egy be nem fagyott kutat, ahol lovaikat megvitathatják s valami nyomorúságos putriban egy sárkemencét, amelynél felmelegedhetnek és eltölthetik az éjszakát. Temesvárott, Nagybecskerekén s egyéb felismerhetetlen nevű helyeken megállnak és sok furcsa dolgot látnak.

Párizsban 1840 körül *Les étrangers à Paris* címmel érdekes könyv jelenik meg, amely a francia fővárosban megforduló idegenek jellemrajzát tartalmazza. A magyar ember arcképét Bellanger rajzolja meg. Az ő magyarja olyan Déra-féle típus, született katona, bátor, kötelességtudó, becsületes, pazarló, fényűző. Tartarin és Cyrano rokonszenves vegyülete.

A múlt század második felében megváltozott a helyzet. Ekkor jelentékenyen megszorodik a Magyarországra utazó franciák száma. A legtöbb író és művész. E változásnak több oka van. Része van benne a magyar szabadságharcnak, mely Európaszerte élénk visszhangot ver fel. Mint több ízben történelmünk folyamán, úgy akkor is egy tragikus esemény, egy nagy nemzeti szerencsétlenség irányította ránk a világ figyelmét. Franciaország köztársasági, liberális és demokrata köreiből is érdeklődéssel kísérték a magyarság hősi küzdelmét, tragikus bukását s a rákövetkező elnyomást. A hivatalos Franciaország közönyös

volt, a francia nemzet többsége azonban velünk érzett és még több évtizeden át a magyar szabadságharc varázsa alatt állott.

Emigránsaink egy része Párizsban telepedett le. Tekintélyes politikusok, katonák, írók voltak köztük, akik hangadó társaságokba, előkelő szalonokba jártak és élénk politikai s irodalmi propagandát fejtek ki. Franciaországban a magyar ügynek számos jó barátot szereztek, kik közül egyesek hazánkba is ellátogattak.

A hazánk iránti érdeklődés felkeltésében volt szerepe a híres magyar embereknek: Liszt Ferencnek, Kossuth Lajosnak és Petőfi Sándornak is. Az ő nevüket sok művelt francia ismerte és természetes, hogy akadtak köztük olyanok, akik látni akarták azt az országot, mely ezeket a nagy embereket szülte.

A múlt század ötvenes éveitől az 1914–18-iki világháborúig terjedő időt a polgári utazások korszakának nevezhetjük. Ebben az időszakban már nemcsak arisztokraták, írók, művészek és tudósok utaznak, hanem polgárok is. A liberalizmus és a kapitalizmus nagyot lendít a polgárság helyzetén. Gyárosok, kereskedők, üzletemberek, bankárok s egyéb polgárok nemcsak nagy vagyponra tesznek szert, hanem felfokozzák igényeiket is és utánozzák a születési és szellemi arisztokrácia életmódját. A polgárság körében is divatba jön a nyaralás, a fürdőkre való járás és a kéjutazás.

Előmozdította az utazási kedvet a közlekedés tökéletesedése is. A postakocsi helyébe, mely több mint kétszáz éven át a fő közlekedési eszköz volt, a gőzvasút lép. Ez eleinte nagyon kezdetleges volt, s nem vehette fel a versenyt a delizsáncsal. 1825-ben indult meg Angliában az első vonat, azonban évtizedek kellettek ahhoz, hogy komoly teher- és személyszállító eszköz legyen belőle s Európa vasúthálózata csak a nyolcvanas években alakult ki.

A polgári utastömeg, mely Európa egy részét elárasztotta, első sorban angolokból és németekből került ki. A francia polgár nem igen utazott, jól érezte magát otthon a maga hazájában és környezetében, igyekezett ugyan életét minél nagyobb stílúvé és minél élvezetesebbé tenni, de nem volt kíváncsi a külföldre, az utazást nem tekintette az előkelőség jelének, az utazás vágyát nyugtalanságnak, a lelki egyensúly hiányának érezte.

Nálunk 1846-ban épült az első vasút Budapest és Vác közt. Ezt követte 1847-ben a budapest—szolnoki vasút, azután, kivéve a szabadságharc két évét, évről évre gyors egymásutánban épültek az osztrák-magyar államvasút, a déli vasút s egyéb magántársaságok vonalai, úgy hogy a nyolcvanas években hazánk is már kiterjedt vasúthálózattal rendelkezett. 1883-tól kezdve átszalad rajta a keleti express is. Nem volt tehát semmi akadálya annak, hogy az idegenek özönlése hazánkban is meginduljon, ami azonban nem következett be.

A gazdag angol utasok, az „aranyfácánok“, ahogy az 1833-ban megjelent első magyar idegenforgalmi irat nevezte őket, hazánkba nem jutottak el. Hozzáuk nagyobb számban csak kis pénzü, takarékos németek jöttek.

A régi időkhöz viszonyítva mégis elég nagy a száma azoknak a franciáknak, akik a múlt század második felében megfordultak hazánkban. Divatba jönnek az útleírás különböző formái is, mindenki,

akik a tollat forgatni tudja, úti rajzot, úti levelet, úti tárcát ír. Magától értetődik, hogy jórészüik felszínes, semmitmondó, közhelyeket ismétlő, értéktelen ujságíró- vagy dilettáns-munka. A legtöbben a franciák közül egy németországi vagy keleti utazás keretében látogatják meg hazánkat és gyakran csak Budapestet látják belőle. Kevesen vannak, akik tudás, megfigyelőképeség, elfogulatlanság, írói készség dolgában Beudant, Marmont s egyes régi utazók nyomaiba léphetnek.

Nagy részük kései romantikus utazó, aki hazánkban egy félig keleti, félig nyugati, exotikus, primitív, nyugateurópai szemmel nézve érdekes, színes, festői, újszerű országot lát. Nem annyira a politikai, társadalmi és művelődési viszonyok érdeklik őket, mint inkább a természeti, néprajzi és művészeti sajátosságok: a puszta, a csárda, a pásztor, a betyár, a muzsikos- és vándorcigány, a csárdás, a bunda, a szűr stb.

E romantikus utazók sorát a XIX. század második felében Prosper Mérimée nyitja meg. 1854-ben Bécsben tartózkodik, onnan lerándul Pestre, ahol három napot tölt s ahol, mint „ismeretlen” barátnéjához intézett levelében írja, úgy érezte magát, mintha Spanyol-, vagy még inkább Törökországban lett volna. Megbotránkozik egy budai fürdőn, melyben férfiak és nők ruhátlanul együtt fürdenek, megnéz a magyar színházban egy francia melodramát és cigányzenét hallgat. Igen eredeti muzsika ez, mint írja, szomorúan kezdődik, azután vigba csap át és annyira magával ragadja a hallgatóságot, hogy az lelkesedésében tombol, poharakat tör össze és az asztalokon táncol. Nagyon tetszik neki az a „csodálatos kivitelű, régi magyar ékszergyűjtemény”, melyet valószínűleg a Nemzeti Múzeumban lát.

A hatvanas években az idősb Dumas járt több ízben hazánkban. Dumas szellemes, jószívű, szeretetreméltó, társaságkedvelő ember volt. Akadtak magyar ismerősei és barátai is, mint Türr István, Teleki Sándor, Liszt Ferenc, Pulszky Ferenc, Károlyi Gábor, Szapáry Ferenc. Irinyi József s mások. Bizalmas barátság fűzte két magyar színésznőhöz: Unger Karolinához és Buljovszky Lillához is. Magyar ismerőseinek meglátogatása végett és az ő meghívásukra jött Magyarországra. Megbízható adataink vannak Dumas 1865-iki pesti tartózkodásáról. Ezek szerint december elején érkezett fővárosunkba. A karácsonyi ünnepeket Velencében töltötte, onnan visszatért hozzánk és január első napjai egyikén hagyta el a magyar fővárost. Minthogy hiú és népszerűség-hajhászó ember volt, nagyon élvezte azt a közkedveltséget, melyben regényei és színművei nálunk részesültek és szívesen jelent meg az ünnepségeken, melyeket tiszteletére rendeztek. Hogy a közönség kedvében járjon, magyar ruhát csináltatott magának, aminek akkor nagy divatja volt, le is fotografáltatta benne magát s arcképét ismerősei között osztogatta. A magas termetű, pocakos, néger arcú, bozontos hajú, öreg úr attilában, a szűk magyar nadrágban, sarkantyús csizmában, kócsagtollas kucsmában nevetségesen festett, a publikum azonban el volt tőle ragadtatva.

Ebben a magyar öltözetben tartott néhány előadást, jobban mondva csevegést a Vigadóban. Eredeti és szellemes előadó volt, a közönség élvezettel hallgatta és nem vette rossz néven tőle azt a hiúságot, hogy

mint rendszeren, önmagáról beszélt. Emlékirataiból olvasott fel részleteket.

A Nemzeti Színházban egy darabját, *Paul Jones-t* játszották tiszteletére. Ő egy földszinti páholyból nézte az előadást. Egyik jelenet után a közönség tudomást szerzett jelenlétéről és elkezdett éljenezni. Egyesek berohantak páholyába és vállukra akarták venni. Nagyon nehéz volt azonban az öreg, nem bírták el; valahogy mégis felhurcolták a színpadra, ahol Jókainé és Felekiné karján háromszor jelent meg a közönség zúgó lelkesedése közben.

Részt vett az Akadémia egy ünnepi ülésén, egy másik napon pedig Arany Jánost, a főtitkárt akarta ott meglátogatni. Aranyt nem találta, helyette Sasku Károly, az Akadémia „főjavítnoka” fogadta. Ez a Sasku különös ember volt. A szabadságharcban egy guerilla-csapatot szervezett s ezért a Bach-korszakban sok zaklatásban részesült. Üldözési mániájában mindenütt kémeket látott és az Akadémián a „polizeispiónokról” tartott előadást Dumasnak, aki a látogatás után megjegyezte: furcsa ország ez a Magyarország, ahol az Akadémia egy elmebetegre bízta a tudományos munkák korrigálását. Franciaországban erre a tisztségre ép eszű és képzett embereket szoktak alkalmazni.

Rózsaágyi Antal író és szerkesztő Dumas-t egy estélyre hívta meg, melyen sok pesti író is megjelent. Vacsora közben több lelkes felköszöntő hangzott el, melyekre Dumas ötletesen válaszolt s a háziaszszonynak, a Hajnalka néven ismert költőnőnek emlékkönyvébe beleírta két Petőfi-vers francia fordítását. Egy harmadik Petőfi-verset (Falu végén kurta kocsmá) Jókai fordította le számára prózában, melyet ő rimes versekben átdolgozott és közölt a Vasárnapi Ujságban. Egy másik este a színészek rendeztek tiszteletére bankettet, melyen egypár író is résztvett. Szigligeti Ede köszöntötte fel s kifejtette, hogy a magyar drámaírók sokat köszönhetnek Dumasnak, mert a magyar közönséggel az ő darabjai kedveltették meg a színházat. Jókai is felszólalt és kijelentette, hogy első regényei megírására Dumas művei ösztönözték.

Dumas pesti tartózkodása idején alakult meg Széchenyi Ödön gróf főparancsnoksága alatt a Pesti Tűzoltók Egyesülete. Dumas is belépett és az egyesületnek tagsági díj fejében 110 frankot adományozott, melyet Széchenyi Ödön egy díszkarddal viszonzott.

A szájhagyomány szerint Dumas 1865-iki látogatásán kívül még többször is megfordult Pesten és Budán. Ilyenkor az Aranyasban vagy a Császárfürdőben lakott. Reumás lábainak a Császár- és Sárosfürdő vize igen jót tett. Nagyon érdekelte a magyar konyha. Szenvedélyes szakács volt ugyanis, büszkébb főzési tudományára, mint a regényeire. Megtanult a pesti halászsoktól halászlét, a kecskeméti pásztoroktól pedig puszta gulyást főzni.

Annak idején sok szó esett egy abonyi kirándulásáról is. Az a mende-monda járta róla, hogy ott a francia író a harmincas-negyvenes években egy előkelő asszonyt keresett fel, akihez gyengéd kötelékek fűzték. Valószínűbb, hogy az ötvenes-hatvanas években járt ott s az ottani birtokost, Szapáry Ferenc gróftól látogatta meg, aki egy időben mint csodadoktor Párizsban delejes gyógymódjával nagy feltűnést keltett s akinék Dumas is páciensei, illetve barátai közé tartozott.

Dumas-nak a magyarság iránt érzett rokonszenvéről tanúskodik egy hosszabb cikke, melyet 1849-ben egy francia folyóiratban közölt. Az adatokat valószínűleg gróf Teleki László szolgáltatta, aki akkor Magyarország párizsi követe volt. E cikkében Dumas a magyar történelembe beleillesztve részletesen elbeszéli a szabaságharc eseményeit, Ausztriával szemben védelmébe veszi hazánkat és sajnálja, hogy Franciaország nem siet segítségére és engedi „elhamvadni az utolsó fáklát is, mely még pislog s amely attól a szent lángtól gyulladt meg, melyet 1848. február 24-én ő lobogtatott meg a világ felett.”

1873-ban Arthur Millaud „fedezi fel” Magyarországot és Keletet. Millaud újságíró volt, a *Figaro* munkatársa s termékeny vers- és drámaíró. Műveit Larousse szerint „a túlságos könnyedség s minden irodalmi érték hiánya” jellemzi. Millaud, ahogy munkájának címe (*Voyages d'un fantásiste*) is jelzi, igazi délibábos utazó, fölényes, semmihez sem ért, azt hiszi, néhány ötlet s egy kis szellemesség mindent pótolni tud. Őszerinte Magyarország három dologról nevezetes: borairól, asszonyairól s lovairól. A magyar borok azonban szerinte nem érdemlik meg a híriület, mert, ha kesernyések, akkor erősek, ha pedig édesek, akkor íztelenek. A tokaji nagyon drága és sohasem valódi. A magyar asszonyok sem tetszenek a franciának. Azt állítja, hogy Magyarországon a férfiak szebbek, mint a nők. A magyar faj erős, izmos, jó testalkatú, sok tehát a jól megtermett férfi; a nők is erősek, nyílt tekintetűek, merész és méltóságteljes járásúak, büszkén hordják fekete hajukat és szívesen mutogatják fehér, egészséges fogazatukat, azonban hiányzik belőlük a gyengébb nem bája és törekenysége. „Magyarországon az asszonyok elhibázott férfiak” — vonja le Millaud a végső következtetést. A magyar lovak ellenben szerinte méltán híresek, pompás szerszámaik vannak s a magyarok csodálatos könnyedséggel és kecsességgel tudják hajtani őket. Pesten Millaudnak is az a benyomása, hogy könnyen és vígan élnek az emberek. Sokat esznek, isznak és mulatnak. Értelmesek, gyorsan és sokat dolgoznak, sokat keresnek és sokat költenek. A vendéglők mindig tele vannak. A magyar konyha épúgy mint a német, a franciának gyenge utánzata. Az erkölcsök elég lazák, ami annak a következménye, hogy Pesten annyi mindenféle nép él és fordul meg. Az erkölcsi romlottság azonban nem mélyreható, inkább csak látszólagos, mert a magyar alapján véve erős, józan és erényes nép, hazaszeretete és nemzeti önérzete megóvjá az elzülléstől.

Miként más külföldi utazók, Millaud is szóvá teszi a pesti botrányos szállodai erkölcsöket. Azt állítja, hogy a szállodák kivétel nélkül a prostitúció szolgálatában állanak. Alighogy megszáll bennük az utas, minden oldalról a legkülönösebb ajánlatokat kapja s a folyosókon olyan nőkkel akad össze, amilyenek Párizsban csak az utcán láthatók. Az idegenvezetők is első sorban nőközvetítéssel foglalkoznak, túltesznek még az olasz ciceronékon is.

Millaud szerint a magyaroknak fő szórakozása a vadászat meg a színházbajárás. A Nemzeti Színházban megnézi Halévy Zsidónőjét. A nézőtér nem tetszik neki, komornak és túlegyszerűnek tartja. Kifogásolja, hogy nincs foyer, a közönség a felvonásközi szüneteket egy rossz karban tartott udvarban tölti a színészekkel együtt. Az előadás sem nagyon nyerte meg tetszését. Az Eleazár szerepét játszó színésznek

pompás hangja volt, a közönség olyan lelkesedéssel tapsolt neki, amilyen Párizsban elképzelhetetlen. Rachel szerepét egy csinos, de túlkövér színésznő énekelte. Az a művész, aki Leopold szerepét játszotta, olyan volt, mint egy „vasárnapra kiöltözött kőműveslegény.” A balett-táncosnók pedig „fátyol szövetbe öltöztetett s virágokkal díszített hordók benyomását” tették rá.

Nagyon megcsodálja ellenben a Császárfürdőt szép sétányaival, modern szállodájával, hatalmas úszómedencéjével, fényesen berendezett kádfürdőivel és csodásan tiszta, természetes, meleg vizével. Vezetője, egy „liberális” férfiú, közli vele, hogy a fürdő a kapucinusok tulajdona, akik Magyarországon nem járnak mezítláb és hajadonfővel, nem füvekkel és salátával táplálkoznak, hanem jól esznek-isznak és ők gyóntatják a legcsinosabb pesti asszonyokat. A magyarázatba egy kis hiba csúszott bele: a Császárfürdő tulajdonosai nem a kapucinusok, hanem az irgalmas-rendűek, akiknek 1806-ban adományozta Marczibányi István a kötelezettséggel, hogy a fürdő jövedelmét vagyontalan betegek gyógyítására fordítsák.

Millaud az Angol királynőben volt megszállva, ahol Deák Ferenc is lakott. Beküldte tehát hozzá a névjegyét azzal a kéréssel, hogy szeretné nála tiszteletét tenni. Deák másnap fogadta. Mikor belép, hét-nyolc képviselő társaságában találja. Ezek távozása után Deák elbeszélget vele. Millaud így ír róla: „Telt, nyílt, derült képe van s hosszú, selymes, ezüstös haja, finom, szürkülő bajusza, egy igazi magyar vadászra emlékeztető magatartása és egy szónokhoz illő, csengő, kellemes hangja... Életmódja nagyon egyszerű, a magyar országgyűlés idején szállodai szobában lakik, egyébként a nővérénél. Szobája nagy, de egyszerű. Modern magyar ruhát hord, azaz csizmába gyűrt nadrágot és begombolt, kihajtó nélküli hosszú kabátot, olyant, mint a kollégisták díszkabátja... ő az ország igazi királya. Mikor a Házban beszél, mindenki elhallgat és figyel. A nép megéljenzi, mikor megjelenik valahol s egy tér és utcák vannak róla s övéiről elnevezve. Egy újság jelenik meg e címmel: Mátyás Deák (!).” Beszélgetnek Thiers-ről, akit Deák nem annyira politikai képességei, mint inkább ügyessége miatt csodál, mellyel egy olyan izgága népet, mint a francia, féken tud tartani. Mikor pedig Millaud Gambettára tereli a beszédet, Deák jóindulatú, kissé gúnyos mosolygással jelzi, hogy arról nem óhajt beszélni.

Egy anekdota szerint Millaud-t budapesti ismerősei felültették s az igazi Deák helyett egy ál-Deáknak mutatták be, aki nyulánk, magas, alig ötven éves férfiú volt és vállát verte selyem-haja. Ez nem valószínű. Millaud leírása arra vall, hogy valóban Deákot látta.

E romantikus utazók közül a leghirhedtebb Victor Tissot svájci származású ujságíró volt, akinek Németországról, Oroszországról, hazánkról s egyéb országokról könnyed, szellemes módon megírt, de túlzásokkal, tévedésekkel, torzításokkal telt, felületes, szenzációhajhászó útleírásai a múlt század utolsó évtizedeiben nagy kedveltségnek örvendtek. Hosszú éveken át sok száz francia és egyéb külföldi, aki hazánk iránt valami okból érdeklődött vagy valami okból Magyarországra készült, reánk vonatkozó ismereteit Tissot-könyvéből merítette, amely több kiadásban és sok ezer példányban forgott közkezen nemcsak Franciaországban, hanem Németországban és Angliában is.

Tissot állítólag több ízben járt hazánkban. Erdélyi és alföldi tapasztalataira céloz is a könyvében, de az csak a Dunántúlom és Budapesten gyűjtött benyomásait foglalja magában. A kép, melyet olvasói benne Magyarországról nyernek, távolról sem mondható tehát teljesnek.

Van még egy körülmény, mely szintén növelte Tissot munkájának jelentőségét. A legtöbb hasonló útleíró mű, mely ebben a korban francia írók tollából napvilágot látott, nemcsak hazánkkal foglalkozik, hanem Németországgal, Ausztriával s a balkáni országokkal is, míg Tissot vaskos könyvének huszonhét fejezetéből tizenhetet Magyarországnak szentel.

Tissot Zágrábból érkezik vasúton magyar földre, „a szeretetreméltóság, vendégszeretet, a jó borok, szép lovak és szép asszonyok országába.” Az első magyar vasúti állomás, melyet érint, Zákány, ahol több órát kell várakoznia. Ezt az időt arra használja fel, hogy egy osztrák tiszt társaságában megtekinti Zákány falut. Ez kedvező benyomást tesz rá. Jómódú, rendes, tiszta, magyar község s mivel éppen vasárnap van, az utcák tele vannak ünneplő ruhába öltözött férfiakkal s asszonyokkal.

Tissot Zákányról Nagykanizsára utazik. Egyik balatonmenti állomáson kiszáll s kocsin a Somogy-megye nagyatádi járásában fekvő Nagykorpad községbe megy. Ennek határában egy pusztán egy tisztartónál több napot tölt. Nagykorpad környéke sík vidék, olyan, mint az Alföld; amit róla Tissot ír, az körülbelül ráillik az Alföldre is. Nagykorpadon való tartózkodása alatt érdeklődik a mezőgazdaság s állattenyésztés iránt, meglátogatja a bírót, a református papot és tanítót, kocsin bejárja az uradalmat, megtekinti a nagyatádi vásárt, a ferencrendi kolostort, a börtönt s különös figyelemmel hallgatja azokat a regényes történeteket, melyeket házigazdája Sobriról, Patkóról s egyéb betyárokról és szegénylegényekről mesél.

A francia dunántúli útjának következő állomása Keszthely. Ott egy vendégfogadóban száll meg, megtekinti a Festetich-könyvtárt, kirándul Hévizre, este pedig a színházban egy francia darab előadását nézi meg, amelyben Molière magas szárú csizmában, testhez álló zsinóros kabátban és asztrakán sapkában, XIV. Lajos pedig díszmagyarban szerepelt a színpadon.

Keszthelyről vasúton Siófokra s onnan a Kisfaludy-gőzhajón Balatonfüredre megy. Ebben az időben még kezdetleges állapotban sem voltak meg a Balaton somogyi és veszprémi partján a mai fürdőtelepek. Alacsony fűvel benőtt, szürke, egyhangú homoksivatag a vidék, nyoma sincs rajta háznak, toronynak, fának. A tavon sem látható semmiféle hajó, még egy halászcsonak sem, nincs rajta semmi élet, csak a Holttenger lehet ilyen elhagyatott és kihalt.

A „magyar Trouville-ban”, Balatonfüreden Tissot néhány napot tölt s mulatságos módon írja le az ottani fürdőéletet. Két hatalmas szálloda van, sok a zsidó, de vannak szép számban arisztokraták és papok is, akik „magasszárú csizmákban, fehér kesztyűben, puha kalapban, pipával szájukban sétálnak, csoportokban vagy hölgyek karján.” A fürdővendégek mind egészségesek, nem magukat gyógykezeltetni, hanem szórakozni jönnek Füredre, az orvosoknak nincsen dol-

guk, a tétlenségtől egészen elhízniak, szobákat adnak bérbe, abból élnek, Tissot megbarátkozik Sturm Albert budapesti hirlapíróval, aki megismerteti vele a magyar irodalmat és kirándul vele Tihanyba. Részt vesz egy éjszakai, holdfényes hajókiránduláson, meglátogatja Jókai Mórt füredi villájában és meghallgatja Kerkápoly Károly képviselője-
~~lő~~lt programbeszédjét.

Füredről Veszprémbe vezet Tissot útja. Onnan kocsin nekivág a Bakonynak abban a reményben, hogy sikerül betyárokkal találkoznia. Betyárok helyett azonban csak cigányokkal találkozik és olyan szerencséje van, hogy éppen belecsöppen egy cigánylakodalomba. Zircen a ciszterci, Pannonhalmán a bencés kolostorban áll meg s mint sok más honfitársa, ő is tapasztalja, hogy e kolostorokban milyen nagyúri s a francia szerzeteseknél mennyivel világiasabb életet élnek. Pannonhalmáról azután Tissot Győrbe megy, majd Gönyűnél felszáll a bécsi hajóra s azon Budapestre utazik. Ugy látszik, senkinek sem száll ki, Esztergomot egy régebbi utazásának benyomásai alapján sok papjával és apácájával, tekervényes utcáival, vasrácsos ablakaival, gyertyákkal, olvasókkal telt kirakataival, mint egy komoly, zárkózott, ódon, középkorias várost festi le.

Budapesten Tissot egy dunaparti szállodában lakik s megnézi fővárosunk fontosabb látnivalóit. Kultúrális intézményeink: a Múzeum, Akadémia, Eszterházy-képtár stb. nem nagyon érdeklik. Amit róluk ír, az helyenként azt a benyomást teszi, mintha csak kívülről látta volna őket. Mulatságosabb és érdekesebb, amit a budapesti utcai élet-ről, szórakozásokról jegyzett fel. Könyvének e lapjain itt-ott szellemes és ötletes, ha nem is mindig hiszi el neki az ember, amit mond. Elég találó az a megjegyzése, hogy a magyarok „törökökkel keresztet-zett gascogne-iak.” Élénk beszédmódjuk és a cselekvésben megnyilvánuló lendületességük, nagyzolásra való hajlamuk a latin népekre emlékeztet, de nem olyan tevékenyek és munkaszeretők, mint azok. A politika, a szerelem s a dohányzás foglalja el életük háromnegyed részét. Mintha csak azért dolgoznának, hogy utánna élvezhessék a semmittevés gyönyörét. Feltűnik Tissot-nak, hogy a tisztviselők milyen későn járnak be a hivatalba s hogy a fürdők, sétaterek, kaszinók, kávéházak egész nap tele vannak boldog halandókkal, kik dohányoznak s élvezik az édes semmittevést.

Feljegyzi a budapesti utca néhány különlegességét is. A dohányos boltok kirakatai tele vannak művészi kivitelű, tajtékból való szivar és cigarettaszipkákkal, melyek fekvő Vénuszokat, ájultan heverő Lédákat, pufók Amorokat, sziréneket, csókolódzó galambokat s egyéb erotikus alakokat és jeleneteket vagy nagybajuszú hajdú-, néger-, vagy cigányfejeket ábrázolnak s melyeknek, úgy látszik, a dohányzás gyönyörének fokozása a céljuk. Budapesti különlegesség-számba mennek a fényképészek kirakatai is. Bennük nemcsak kivágott ruhájú színésznők és táncosnők, hanem előkelő társaságbeli hölgyek fényképei is láthatók, melyeket a pesti nyárspolgárok órákon át képesek bámulni. A cipészek és cipőkereskedők kirakataiban feltűnő a sok csinos női cipő. Ennél az a magyarázata, hogy a magyar nőknek általában igen formás, kicsiny lábuk van, ezért hordanak rövid szoknyákat s ezért láthatók „királynői” cipők a legszegényebb nők lábán is. Egy igazi ma-

gyar nő Tissot szerint inkább mutatkoznék vasárnap egészen mezetenül, mint cipő nélkül. Amit a pesti éjszakai életről, mulatókról, lebujokról, tömegszállásokról ír, abban nagy része van Tissot fantáziájának és Sue regényeinek. Pesti barátai, úgy látszik, bemutatták Tissot-t Pulszky Ferencéknek. Nekik volt ez időben a fővárosban a leghíresebb irodalmi szalonjuk. Ott voltak láthatók, — mint Tissot írja — szombatonként Liszt Ferenc, Jókai Mór, Vámbery Ármin s a magyar politikai, tudományos és irodalmi élet egyéb kiválóságai. Pulszky protestáns és szabadkőműves főmester volt, ami nem akadályozta meg, hogy szalonjában katolikus főpapok is még ne forduljanak, mint Haynald Lajos kalocsai érsek és Ípolyi Arnold beszercebányai püspök.

Tissot tudott németül, német egyetemeken tanult, sokat utazott Németországban, olvasta tehát a Magyarországról szóló német könyveket és újságcikkeket. Ezek egy része jóindulatú, tárgyilagos, sőt a magyarsággal rokonszenvező írók műve, sok volt azonban köztük magyarellenes, elfogult, irányzatos mű, melyeknek célja hazánknak befektetése, a külföld szemében való kompromittálása volt. Tissot-ban nagyfokú felületessége mellett van sok fontoskodás is, szereti fitogtatni a tudását és mutogatni német könyvekből összeszedett zavaros, meg nem emésztett történeti ismereteit. A német irodalom hatására mutat az is, hogy a cigány-, betyár- és pásztorromantika túlnagy helyet foglal el a könyvében, ellenben a magyar irodalomról, művészetéről, színházról, tudományról aránylag kevés szó esik benne. Az olvasók fantáziáját izgató, hatásvadászó könyvet akart írni, ezért tömi tele könyvét cigányjelenetekkel, rablókalandokkal, szerelmi históriákkal, erotikus célzásokkal.

Tissot könyve nagy felháborodást idézett elő Magyarországon és megbotránkoztatta azokat a magyar írókat is, akik budapesti tartózkodása idején a szerzőnek előzékeny kalauzai és informátorai voltak. Lapjaink (Budapesti Szemle, Pester Lloyd, Pesti Hirlap, Fővárosi Lapok, Egyetértés) egyértelműleg elítélték és íróját nemcsak felületességgel vádolták, hanem a rokonszenv és jóhiszeműség hiányával is, amivel persze ők is túllőttek a célon. E tiltakozások és gúnyolódások idehaza nálunk rossz hírbe hozták Tissot-t s a francia utazókat, külföldön azonban mitsem ártottak a könyv kelendőségének, mely nemcsak számos új kiadást ért meg, hanem megjelent Valério, Poisson s mások képeivel illusztrált kiadása is változatlan szöveggel, de új címmel. Tissot könyve mindenesetre nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a külföld köztudatában hazánk még ma is mint a cigányok országa szerepel s hogy sok „művelt” nyugateurópai ember ma is hajlandó a magyart és cigányt egymással azonosítani. Ennek bizonyossága például az, hogy pár évvel ezelőtt egy francia ismerősöm „à mon ami tzigane” ajánlással küldötte el nekem egyik könyvét.

A „tissotiádák” ellensúlyozására Budapesten tervbe vették egy francia munka kiadását, melynek az lett volna a célja, hogy Magyarországot a valóságnak megfelelő módon mutassa be a francia olvasóközönségnek. Arányi Miksa tanár, hirlapíró és a budapesti franciakör titkára *La Hongrie* címmel írt is e célból egy két kötetes művet, melynek átnézését állítólag Trefort Ágost közoktatásügyi miniszter vállalta

132

magára. Ez a könyv azonban — nem tudom mi okból — nyomtatásban nem jelent meg, ép úgy, mint nem valósult meg egy másik, hazánkat német, francia, angol nyelven ismertető könyv terve sem, melyet Borostyáni Nándornak és Marschall Károlynak kellett volna megírniok.

XVIII.

Reclus.

A XIX. század második felében akadnak franciák, akik természettudományi, történelmi, régiségtani, mezőgazdasági stb. tanulmányút színhelyéül választják Magyarországot.

1851-ben két bányamérnök, Rivot és Duchanoy tanulmányozza és írja le bányáinkat. 1867-ben Laveleye belga közgazdasági író és egyetemi tanár utazik hazánkban s megtekinti és leírja a koronázást. 1878-ban egy keleti utazása alkalmával megint megfordul Magyarországon és politikai helyzetünket tanulmányozza. Mint a közép-európai és balkáni kérdés nagytekintélyű szakértője, a *Revue des deux mondes*-ban több magyar tárgyú értekezést közöl, köztük Deák Ferencről is egyet, melyet 1864-ben Szász Károly lefordított magyarra.

1868-tól kezdődően több ízben és hosszabb ideig tartózkodott, politikai megfigyeléseket tett és főként történeti tanulmányokat végzett Sayous, a svájci származású protestáns történettudós és egyetemi tanár, a magyarság egyik legképzettebb és legbuzgóbb barátja, akit magyar vonatkozású, értékes munkásságáért a Kisfaludy-Társaság és az Akadémia tagjai közé választott.

1868-ban Perrot régiségtudós járja be Délmagyarországot, a Határ-örvidéket s Horvátországot. Útleírásából, melyet Valério rajzolóművész képei díszítenek, az tűnik ki, hogy utazása alatt nem régiségek, hanem inkább a politikai, társadalmi s néprajzi viszonyok érdekelték. 1869-ben báró Borchgrave belga diplomata és történetíró az egykori magyarországi és erdélyi wallon telepek történetével foglalkozik. könyvet is ír róluk. 1870—71-ben Desjardins régiségtudós és geográfus tart előadásokat Budapesten. Lerajzolja s lemásolja a Nemzeti Múzeumban lévő római köemlékeket és feliratokat s a magyar vallás- és közoktatásügyi minisztérium megbízásából francia szöveg kíséretében kiadja őket. Vele indul meg a római provinciális köemlékek magyarországi kiadásának munkája. A nyolcvanas években Le Bon embertani, Rougane de Chanteloup gróf pedig mezőgazdasági tanulmányútat tesz hazánkban.

Ebben a korszakban jönnek divatba a nemzetközi kongresszusok, melyek időnként a világ egy-egy nagy városában gyűlnek össze. E kongresszusok színhelye több esetben Budapest volt. Így 1876-ban a nemzetközi őskori, antropológiai és archeológiai, valamint a nemzetközi statisztikai, 1891-ben a nemzetközi madártani, 1894-ben a nemzetközi közegészségi és demográfiai, 1905-ben a nemzetközi állatorvosi és alkoholelles, 1909-ben a nemzetközi orvosi kongresszus ülésezett fővárosunkban.

E kongresszusokon a résztvevők számánál és tekintélyénél fogva a legtöbb esetben fontos szerepet játszottak a franciák s több száz művelt, a maga körében és szakmájában számottevő franciának nyílt alkalma fővárosunkat és hazánkat megismernie. Sokan a kongresszisták közül könyvekben vagy hirlapi és folyóirati cikkekben számoltak be benyomásaikról, melyek általában kedvezők voltak, hiszen az ünnepélyek és vendégségek rendezéséhez kétségkívül értünk.

A tudósok sorában, akik a múlt század második felében nálunk jártak és a magyar tudományos élettel kapcsolatba jutottak, egyéniségénél és munkásságánál fogva különös figyelmet érdemel Elysée Reclus. Reclus műveiben meleg rokonszenvtől áthatott, de minden túlzástól mentes, komoly és elfogulatlan lapokat szentelt hazánknak és meggyőző erővel hirdette hazánk természetes földrajzi egységét. Rec-lust Lóczy-Lajos akadémiai emlékbeszédében így jellemezte: „...nem tartozott a céhbeli tudósok közé, mert sem önálló kutatások, sem felfedező utazások nem fűződnek nevéhez. A földrajz népszerű irodalmában azonban az ő tolla fölülmult mindent, amit eddig a földről írtak. Alapos előkészültséggel, nagy utazások tapasztalataival fölfegyverkezve, ragyogó stílusban írta le Reclus a Föld természeti jelenségeit, országait és társadalmait.” Reclus eszerint nem igazi földrajztudós volt, hanem kiváló földrajzi író, aki nem szakmunkákat, hanem nagy terjedelmű, költői lendületű, élvezetes stílusú, a nagy közönségnek szóló, de tudományos tekintetben kiváló műveket hagyott hátra maga után s velük nagy mértékben hozzájárult a földrajz tudományos eredményeinek népszerűsítéséhez.

Hogy Reclus nem vált szaktudóssá, abban egyéniségének és életkörülményeinek is nagy része volt. Dél-francia protestáns papi családtól származott s Németországban végezte középiskolai és egyetemi tanulmányait. Berlinben Ritter Károly előadásai és Humboldt Sándor művei szabták meg egész életére munkásságának irányát. Volt azonban még egy szenvedélye. Kora ifjúságában hatalmába kerítette s élete végéig fogva tartotta a politika. Radikális, forradalmi, sőt kommunista elveket vallott, melyek miatt sok támadásban, sőt üldöztetésben volt része és élete jó részét Franciaországtól távol, számkivetésben töltötte: Angliában, Svájcban és egyéb országokban.

Reclus, mint tizennyolc éves ifjú, 1848-ban résztvett a párizsi júliusi forradalomban, azután fivérével az olasz forradalmárok soraiban küzdött. Az 1851-iki államcsíny után kiutasították Franciaországból s csak 1857-ben az általános amnesztia következtében térhetett oda vissza. 1870-ben résztvett a *Commune*-ben, melynek leverése után deportálásra ítélték. Ezt az ítéletet francia tudósok közbenjárására a bíróság száműzésre változtatta át. Kilenc évi külföldi tartózkodás után tért vissza Párizsba. 1892-ben meghívták a brüsszeli szabad egyetem földrajzi tanszékére. 1905-ben Belgiumban fejezte be hánytt-vetett életét 76 éves korában.

Reclus eszményi gondolkodású, az emberiségért, a szabadságért és a természetért lelkesedő, szerény, önzetlen, törhetetlen jellemű ember volt, aki elveit nemcsak hirdette, hanem a gyakorlatban meg is valósította s viselte bátran azok következményeit. Megvetette a magánvagyon, a kitüntetéskép kapott aranyérmeket is eladta és az értük ka-

pott pénzt szétosztotta a szegények közt. Az észak-amerikai polgárháborúban az északi államok és Lincoln Abrahám mellett foglalt állást. Ezért az Egyesült Államok követe halálából nagy összeget ajánlott fel neki, melyet ő megsértődve utasított vissza. Dícséretére legyen mondván földrajzi munkáiban tárgyilagosságát mindenkor megőrizte.

Mint sok honfitársában, Reclus-ben is a magyar szabadságharc és az utánna következő önkényuralom keltette fel a hazánk s nemzetünk iránt érzett rokonszenvet. Mint hevülékeny, rajongó, fanatikus fiatal ember, ő is a magyarságban egy szabadságszerető, eszményeiért minden áldozatra kész, jobb sorsra érdemes, hősies nemzetet látott, amelyet a zsarnoki nagyhatalmak kegyetlenül eltipor-
tak és leigáztak. Ezt a felfogását élete végéig megőrizte s a magyarellenes propaganda sem tudta tőle eltéríteni.

Reclus már fiatalember korában annyira lelkesedett Magyarorszáért, hogy 1848-ban félbe akarta szakítani tanulmányait és hazánkba akart jönni s résztvenni a szabadságharcban. Hogy élete későbbi folyamán hányszor járt Magyarországon, azt nem tudjuk. Pontos adatok állnak azonban rendelkezésünkre 1873. július havában tett erdélyi utazásáról, melyről Reclus-nak egy francia földrajzi szemlében közölt leírása és a Vasárnapi Ujságnak egy cikke számol be, Auguste de Gerando Attila nevű fiának levele alapján.

Reclust Erdélybe Gerando Attila hívta meg, aki — mint látni fogjuk — maga is foglalkozott földrajzzal és Erdélyről s Magyarországról több francia cikket írt. Reclus a hatvanas években szintén beletartozott a Michelet és Quinet köré csoportosuló liberális és magyarbarát körbe, melynek tagjai Auguste de Gerando munkáiból merítették és kegyelettel őrizték Gerando emlékét. Valószínű tehát, hogy Reclus Párizsban személyesen ismerte özvegyét és gyermekeit, akik huzamosabb időn át mint emigránsok Párizsban éltek.

Reclus Budapestről Kolozsvárra Nagyváradon, tehát az Alföldön át érkezik, mely egyhangúságával nem nyeri meg tetszését. Annál inkább lelkesedik Erdélyért. Színes és eleven képét adja a Rézhegységnek és a Királyhágónak, s mint írja, meghatottan lépett először arra a földre, melyen oláhok laknak, akik évszázadokon át rabszolgaságban sínylődtek s akiket a franciák latin származásuk alapján rokonnaknak vallanak. Reclus tehát, épp úgy, mint három tévtizeddel előbb Gerando, a magyarok iránt tanúsított rokonszenve mellett buzgó barátja az oláhoknak s élénk érdeklődést és mély részvétet érez irántuk.

Kolozsvárról Reclus Kendi-Lónára megy s ott, mint a Teleki-kastély vendége két napot tölt. Kendi-Lóna vegyes lakosságú kis falu, mintegy harminc kilométerre Kolozsvártól. Ott Reclus megismerkedik Erdély különböző népeivel és megtekinti egy magyarnak, egy oláhnak s egy cigánynak a házat. Meglepi, hogy a földművelés Erdélyben milyen kezdetleges állapotban van. Egy francia paraszt — jegyzi meg — vagyont szerezne abból a trágyából, amit ott az országutakon hagynak elporladni.

Kendi-Lónáról átrándul Szamosújvárra, felkeresi az egykori Martunizsa-várból átalakított állami fegyintézetben a „puszták királyát“, Rózsa Sándort s elmeséli kalandos élettörténetét. Kendi-Lónáról visszamegy Kolozsvárra, melyről azt jegyzi meg, hogy elég tiszta kis vá-

ros, lakossága művelt, építkezése nyugatias, de a kolerajárvány miatt teljesen kihalt. Megismerkedik Brassai Sámuellel. Veress Ferenc fényképész és kiváló pomológus gyümölcsösében találkozik vele. Érdeklődik a fényképész erdélyi tárgyú felvételei iránt, melyeket egy bécsi tárlaton látott s megegyezik vele, hogy erdélyi utazásáról szóló értékesítését Veress fényképei alapján készült metszetek fogják majd díszíteni. Így is történt. Reclus útleírásában négy erdélyi kép van, az első kalotaszegi magyarokat, a második kolozsvári hóstáti vőfélyeket, a harmadik egy hátszeg-vidéki, római mauzóleumnak vélt templomot, a negyedik hátszeg-vidéki oláhokat ábrázol.

Reclus Brassai kalauzolására mellett megtekintti az Erdélyi Múzeumot. Az egyetemen megkapja Erdély földtani térképét, melynek kiadására alatt nagy hasznát veszi. Kolozsvárról azután két lovas magánkocsiban útra kel Erdély tervbe vett vidékeinek megtekintésére. Két útitársa van: Gerando Attila és Horváth Bertalan, a kendi-lónai uradalom ügyvédje. Első állomásuk Torda, hol megnézik a tordai hasadékot és a sóbányákat. Ott egy „malommesternek” gyönyörű alakja, nyílt modora, tiszta és festői ruházata nagyon megtetszik neki.

Másnap Keresztesen hálnak egy magyar gazda vendégszerető házában, hol vacsora közben a magyar és francia nemzet közti rokonszenvről beszélgetnek. A következő nap Torockón ebédelnek és pedig, minthogy ott nincs vendégfogadó, egy özvegy parasztasszonytól, akinek tiszta háza s a szobák eredeti bútorgépezete kellemesen lepi meg Reclus-t. Megmásszák a Székelykőzt és bejárják a nem sok jövedelmet adó váshámorokat. Reclus sajnálja, hogy több időt nem tölthet ott. Szívesen tanulmányozná a népművészetet és a lakosságot, melyben érdekes és eredeti típusokat talált. Fájdalommal látja, hogy Torockó vidékén az erdőpusztításnak milyen káros következményei vannak.

Offenbányán megtekintti az aranybányákat és régi, állítólagos népszokásokat jegyez fel, mint pld. azt, hogy az elhalt fiatal emberek sírjára zászlót tűznek. Szomorúan figyeli a kolerajárvány pusztításait, melyek ellen a hatóságok nem tesznek semmiféle óvintézkedéseket. Abrudbányán megnézi a királyi érc-zúzódat, Verespatakon az aranybányákat s megfigyeli az aranymosást. Megcsodálja a Detónata baltáit, majd Dévánál vasútra ül. Nagy gyönyörűséggel szemléli a vidéket, melyen a vasút Petrozsényig halad. Ott megtekintti a kőszénbányákat. Mint a bányavárosokban mindenütt, úgy Petrozsényben is a legnagyobb előzékenységgel fogadják a francia tudóst és ellátják szakszerű felvilágosításokkal, amit nagyon megkönnyít az, hogy nincs szüksége tolmácsra, mert kitűnően beszél németül.

Másnap a társaság kis hegyi lovakon útra kel Kimpolunyák irányában a Zsil-völgyben. A vadregényes vidéktől Reclus el van ragadtatva. Egy fiatal oláh vezetésével megmásszák a Retyezátot. Reclus jól bírja a hegymászást, útitársai kevésbé. Az egyik éjszakát pásztor-kunyhóban, szarvasmárhák közt töltik, a másikat pedig tűz mellett a szabad ég alatt. Reclus bámulatos kitartással tűri a fáradalmakat s a nélkülözéseket és a bölcs nyugalomával vígasztalja s buzdítja türelmemre útitársait. Azután Malomhévízen, Hátszegen át Vajdahunyadra érkezik, annak megtekintése után pedig Dévára s onnan egyenesen Bécsbe utazik.

Amerre Reclus Erdélyben járt, mindenütt érdeklődött a nemzeti-ségi kérdés, különösen az oláh-magyar viszony iránt. Itt-ott lát leégett házakat, melyeket az oláhok gyújtottak fel 1848—49-ben, de különben az a benyomása, hogy a magyarok és oláhok nem gyűlölnek egymást s a köztük levő ellentétek áthidalhatók. A szegényebb magyarok el-oláhosodását és a jobb sorsba jutott oláhok elmagyarosodását természetes folyamatnak tartja, ahogy a kolozsvári németek és a szamosújvári örmények elmagyarosodása is minden erőszaktól mentesen ment végbe. Az oláhok iránt érzett rokonszenve ellenére úgy véli, hogy nyomoruknak ők maguk az okai, mert igen kezdetleges módon művelik a földet.

Magyarországi és erdélyi tapasztalatai alapján s megfelelő német, francia, angol stb. könyvek s magyar tudósok (Hunfalvy Pál, Hunfalvy János, Széchenyi Béla, Kőrösi József) németre fordított munkái alapján írta meg földrajzi munkáinak hazánkra vonatkozó fejezeteit.

Reclus Magyarországgal foglalkozó művei közül legfontosabb a *Nouvelle Géographie universelle* c. nagy leíró földrajzának III. kötete, melyben mintegy száz lapot szentel hazánknak. E lapokon Reclus éke-
sebben és meggyőzőbben, mint ő előtte bárki más a hazai és külföldi geográfusok közül, bizonyítja Magyarország természetes földrajzi egységét s fejtegeti a magyarság középeurópai szerepét és történeti hivatását. Ime néhány érdekesebb részlet belőlük: „Magyarországnak és Erdélynek Cisleithania tartományaival szemben van egy jelentékeny előnyük, az, hogy igazi földrajzi egységet képeznek... A magyar királyság egyike Európa ama részeinek, melyek az egymás mellett települt népfajok különlegessége ellenére a legeggyöntetűbb és legszilárdabb egységet mutatják. Lakosainak száma, gazdagság és műveltség tekintetében Magyarország Ausztria mögött áll ugyan, felülmulja azonban politikai szempontból földterületének alakja és népeinek csoportosulása által. Ausztria a Rajna partjától a Dnyeszterig nyúlik el a hegyeknek és síkságoknak hosszú szabálytalan szalagjaként, mely bizarr változatokban majd kiszélesedik, majd összeszorul, míg Magyarország a kontinens központjában hegyek övezetével körülvett sík területeknek majdnem szabályos tojásdad alakjával tűnik ki...”

Ezután a magyarságot így jellemzi: „... az országnak legjelentékenyebb népfaja, amely kardjának erejével épp úgy, mint nyelvének, intézményeinek és szokásainak befolyásánál fogva a Kárpátok vidékén túlsúllyal bír, a Duna két partján a nagy síkságot tartja elfoglalva, míg a többi nemzetiség a széleken úgy oszlik meg, hogy anyagi érdekeik tekintetében az uralkodó nemzetiség felé gravitálnak. Ezért a külső támadások és hadseregek, valamint a nemzeti gyűlölködés ellenére Magyarország különböző népei földjük egysége miatt önként vagy az erőszak hatása alatt mindig együtt maradtak ugyanazon politikai kormányzat alatt. Együtt meghódítva a törökök, majd az osztrákok által, most önálló állammá alakulva büszkéek arra, hogy visszacserezték függetlenségük külső jeleit.”

Ami a magyarság sorsát illeti, Reclus is, mint honfitársai általában, meg van győződve arról, hogy a közel jövőben a Duna-menti országokban nagy változások lesznek s attól tart, hogy az új helyzet nem lesz majd kedvező a magyarságra nézve. „... bárminő legyen is — írja — Kelet népeinek jövőendő csoportosulása, a Kárpátok által övezett

óriási küzdőtéren letelepedett nemzetnek a legnagyobb mértékben megmarad a befolyása az általa szerzett és meghódított területre. Azoknak, akik azt hirdetik, hogy e népeket illeti a világalom az indoeurópai népek felsőbbrendűsége következtében, a többi népre pedig, köztük a magyarra, a szolgaság vár, a magyarok — Reclus szerint — történetükre hivatkozhatnak, az nekik ad igazat.

Azután Reclus ismerteti hazánk hegységeit, folyóit, tavait, az Alföldet, a földművelést, a bányákat s végül a városokat.

Reclus e művében az a legérdekesebb, amit hazánk különböző népeiről ír. Csodálja a magyarság államalkotó képességét és ellenálló erejét, melyek segítségével nehéz körülmények közt ezer éven át fenn tudta magát tartani s nem olvadt bele a környező germán és szláv népek tömegébe. Büszke is a magyar multjára, „szabad járása, méltóság-teljes gesztusai, nyílt és büszke tekintete erre vallanak, sokat emlegeti a becsületet s mindig úri emberként cselekszik, mert felidézi nemzetének hősi tetteit, mindenben nagyra tör.” A „nagyság szenvedélye” erősebb benne, mint Európa bármely népében, de gyakran naív és könnyelmű. A túlzásba vitt önérzet és felsőbbbségi tudat göggé fajul benne és megvetést kelt benne a szomszédos népek iránt. Bár nagyon büszke ahhoz, semhogy ügyes és praktikus legyen, erősen kifejtett jogérzéke van s a maga jussához „amoly csökönyösséggel” ragaszkodik.

Reclus-nak az oláhok iránt érzett korábbi lelkesedését úgy látszik, a magyar tudósok művei kissé lehűtötték. Azt írja róluk, hogy római eredetük kétséges s történeti szerepet Erdélyben soha nem játszottak. Ha némi hazafias szolidaritás kifejlőben is van köztük, autonómiájuk kivívásától messze vannak. Nyomorúságuknak okai nem a magyarok, hanem ők maguk. Semmiféle idegen nyelvet nem tudnak és nem akarnak megtanulni, ezért, ahol nagyobb tömegben megjelennek, a szláv és magyar lakosság tanulja meg a nyelvüket, sőt el is oláhosodik.

Reclus és hazánk viszonya szempontjából figyelemreméltó az előszó is, melyet Föld című műve magyar fordításának II. kötetéhez írt. Ez az előszó valóságos apoteózis a magyar földnek. „A Föld nagy könyvében — írja — mily nagyszerű és büszkén írott lap Magyarország lapja! A hegyek óriási amfiteátrumként környezik az országot és mindegyikük a Föld történetének más-más korszakairól regél. Itt egy rétegezet lassan rakódott le, amott egy-egy tömeg hirtelen repedéseken át nyitott magának utat. Itt a lejtők szelídek, alig szaggatják meg vagy csak folytatják a mezőség hullámzatát, amott bércfalakká merednek fel, melyeket alpesi erdők és lappföldi zuzmók borítanak.”

Gyakran van szó hazánk földrajzáról és különösen történetéről Reclus utolsó, Az ember és a föld című művében is. Szól benne a magyar honfoglalásról és érdekesen fejtegeti, hogy a Keletről jött, egykor pogány magyarok miként lettek a nyugati kereszténységnek védelmezőivé s hogy abban a hosszú és kemény küzdelemben, melyeket keleti fajtestvéreikkel vívtak, mennyivel többet szenvedtek, mint Európa bármely népe.

Érinti a magyarság s a magyar nyelv származásának kérdését is. Úgy véli, hogy a magyar igen vegyes eredetű nép, melyben a legkülönbözőbb típusok felfedezhetők. Épp ily kevert a nyelve is, lényegében sem ugor, sem török, hanem a kettő keveréke, nyelvtana, mondatszer-

kezete inkább ugor, szókincse inkább török, sok benne a szláv elem is. Ismerteti az 1848–49-iki szabadságharc lefolyását is. Azt írja, hogy 1848-ban a nem-árja magyarok mint Kelet egyetlen „európai nemzete” nagy hősiességgel szálltak ismét síkra az „árja civilizáció” és a népek szabadsága érdekében. Sajnálatosnak tartja, hogy az elnyomott népek, minthogy az egymás iránti gyűlölet erősebb volt bennük, mint a szabadság és a politikai függetlenség szeretete, erőiket egyesítve s egymás jogait elismerve nem fordultak a mindnyájukat leigázó hatalmak ellen. Ezért az úri- osztályt teszi felelőssé és így ír róla: „A magyar s lengyel urak, akik hozzá voltak szokva a parancsoláshoz és a vagyon élvezéséhez, nem mentek bele abba, hogy az öröklött megvetés súlya alatt élő román, szerb, horvát vagy rutén parasztok mint egyenrangú felek osztozzanak velük a győzelemben.”

A magyar tudományos körök kellőképpen méltányolták Reclus földrajzirói működését. A Természettudományi Társulat három munkáját (A föld, A hegyek története. A patak élete) adta ki magyar fordításban. A Földrajzi Társaság 1894-iki közgyűlésén táviratilag üdvözölte nagy munkájának, a *Nouvelle Géographie Universelle*-nek befejezése alkalmával. Reclus válaszában ezt olvassuk: „Olvasóimnak s különösen önöknek köszönhetem, hogy rokonszenvűkkel és bátorításaimkal támogatva munkámat befejezhettem. Ha visszapillantok az elmúlt évekre, meg kell emlékezmem a határtalan készségről, mellyel magyar barátaim kalauzoltak s anyagot szolgáltatottak azalatt, míg az önök boldog és szép, szerencsés országában tartózkodhattam. Az a hála, mely akkor született szívemben, csak életemmel érhet véget.” 1905-ben, mikor Reclus meghalt, a Földrajzi Közleményekben Márki Sándor írt róla meleghangú nekrológot, az Akadémiában pedig 1908-ban Lóczy Lajos tartott róla emlékbeszédet.

1877-ben *Revue de Géographie* címmel Párizsban egy folyóirat indult meg, melynek magyarországi munkatársául Reclus Gerando Attilát ajánlotta. Drapeyron, a folyóirat főszerkesztője felkérte Gerandot, hogy lapját rendszeresen tudósítsa a magyar földrajzi tudomány eseményeiről s annak hosszabb, önálló dolgozatokat küldjön. Egyúttal annak a reményének is kifejezést adott, hogy a Hunfalvy és Vámbéry vezetése alatt álló Magyar Földrajzi Társaság tagjai a francia folyóiratot sok érdekes közleménnyel fogják gazdagítani. Gerando eleget tett a felhívásnak és a párizsi szemlében nagyobb magyar tárgyú dolgozatokat küldött Erdély fensíkjairól, Szekszádról és környékéről, a magyarországi nemzetiségekről és az Aldunáról. E cikkeknek s Gerando kéziratos jegyzeteinek Reclus *Nouvelle Géographie*-jének megírása közben jó hasznát vette és amikor Gerando 1897-ben meghalt, a francia szemlébe írt nekrológiájában igen elismerő módon emlékezett meg róla.

Földrajzi író volt Reclus-nek Onésime nevű öccse is. Ennek egyik munkáját, melyben mintegy tíz lapon át hazánk leírását adta, K. P. (Királyi Pál?) a Földrajzi Közleményekben hevesen megtámadta és szerzőjét, mint „gyarló geografust” azzal vádolta, hogy könnyelműen, megbízhatatlan források alapján dolgozott. O. Reclus könyvében valóban vannak romantikus túlzások és tévedések, mint pld. az, hogy a csárdáról azt hiszi, hogy az a „nomád és barbár” pásztoroknak háza,

vagy az, hogy a magyar Alföldet, a „Pusztát“ a Duna és Tisza közé helyezi. Ahogy a magyarokat jellemzi, abban ugyanannyi a dícséret, mint a gáncs. Ezt írja róluk: „... még mindig arisztokraták, barátjai a nagyásnak, túlzók a becsületbeli dolgokban, hazafiak a nevetségességig, ezért vakmerőségre és önfeláldozásra is képesek, rajongók s egyúttal határozottak, sok dologban bírnak jogász- és gyakorlati értelemmel. Úgy látszik, hogy uraikodásra születtek. Nyelvük képekben gazdag és zengzetes.“

Gerando Attila védelmébe vette O. Reclus könyvét. Szerinte a bíráló több helyen félreértette a francia szöveget és tapintatlanság volt tőle nemcsak a szerzőt, hanem a francia geográfusokat általában tudatlansággal vádolni. „Magyarországon — írja Gerando — alig tettek még valamit, hogy az országot megismertessék a művelt Európával; s e keveset is leginkább idegenek. Nem csoda, ha nemcsak a francia, de még a tudós német földrajz is jobban ismeri Kasmirt vagy Bornut, mint Magyarországot.“ Mint hasonló polémikban történni szokott, ezúttal is a középén volt az igazság.

XIX.

Francia írók magyarországi útjai.

A múlt század második felében tekintélyes számban nemcsak francia írók látogatnak meg bennünket, hanem francia írók is, akik általában könnyed, szeliemes, jóindulatú, felszínes cikkeket és könyveket írnak rólunk. Ezek a hölgyek nagyrészt romantikus utazók. Azzal az előítélettel jönnek hazánkba, hogy ott egy mesebeli, bizarr, exotikus, nyugati mázzal bekenet keleti országot találnak, vidám, mulató fővárossal, hatalmas pusztákkal, díszmagyaros mágnásokkal, muzsikussal, cigányokkal, félvad pásztorokkal, tokaji borral, csárdással, paprikával. Nem csaiódnak, mi magunk is gondoskodunk róla, hogy olyan-nak lássanak, amilyennek odahaza elképzelték bennünket.

E francia írók sorát Mme Blaze de Bury nyitja meg. Férjével, aki mint a *Revue des deux Mondes* munkatársa, a német irodalomnak és zenének hazájában való népszerűsítésével szerzett érdemeket, ez az ír származású, előkelő asszony gyakran utazott Németországban és Ausztriában. Sok időt töltött Bécsben, ahol előkelő iársaságokban forgolódott és magyar főurakkal is megismerkedett. Utazásairól szóló emlékirataiban, bár Pozsonynál tovább nem jutott, Magyarországról is ír és a konzervatív s magyarellenes osztrák körök hatása alatt hazánkról és a szabadságharcról nagyon elítélő hangon nyilatkozik. A magyar városokról azt írja, hogy azok „nváron porsivatagok, télen sárfürdők s minden időben a betegségek, piszok, rendellenesség és barbárság fészkei, vadállatok tanyái, hova nem vezet semmiféle út.” Épp ilyen elfogulatlansággal és gyűlölettel emlékezik meg a magyarokról is. Azzal vádolja őket, hogy barbárok, nevetségesen gögösek, istentelenek, a jó és rossz közti különbségeket nem ismerik, ellenségei a szabadságnak, haladásnak s munkának, ezért veszedelmesek a civilizációra és létezésük Európában anomália. Kossuthot lázadó fantasztának s komédiásnak tartja. Könyve német s angol fordításban is megjelent és egyik fő forrásává lett Európa-szerte a reakciós és magyargyalázó cikkeknek s iratoknak.

A hetvenes években Mme Hommaire de Hell fordul meg nálunk. Ez a francia író nő szenvedélyes utazó volt. Járt Délországban, a Krim-félszigeten, a Kaukázusban, ahol geologus-férje az orosz kormány megbízásából földtani kutatásokat végzett, azután Martinique szigetén, Kisázsiaiban, Német- és Olaszországban. Egy ízben Konstantinápolyba menet hazánkat is útba ejtette.

A tavaszi löversenyek idején érkezik Budapestre, amikor a főváros tele van vidéki magyar földbirtokosokkal és külföldi sportembe-

rekkel, úgy hogy a Victoria-szálló (Angol királynő), melyben lakik, a sok különféle nemzetiségű vendég miatt karavánszerájra emlékezteti. Meglepi a magyar főváros eleven, pezsgő élete. Úgy látja, hogy a magyarok a hosszú elnyomatás után, mely elfojtotta a bennük rejlő energiát, pótolni akarják azt, amit elveszítettek és lázas hévvel s lelkesedéssel látnak hozzá a munkához és az élet élvezéséhez. Alkalma nyílik megismerkednie az előkelő pesti társasággal. Ajánló levele van ugyanis Guyon Richárd grófnétól, született Splényi Mária bárónőtól, aki a szabadságharc leveretése után részt vett férjének bolyongásaiban s annak halála után Párizsban telepedett le. Így azután a francia hölgyet Pesten Guyonné nővére, Fáy bárónő vette pártfogásba és bemutatta a magyar főúri családoknak. Az ő révén ebédekre kapott meghívásokat és volt módja a magyar arisztokrácia fényűző életmódját közelebbről megismernie.

Egy este a pesti Duna-parton sétálva, szemben a budai vár bástyaival és tornyaival, felidézi emlékezetében Magyarország véres küzdelmeiben eltelt történetét, melynek utolsó felvonása az 1848–49-iki szabadságharc volt. Ez pedig eszébe juttatja Petőfi Sándort, a magyar pusztá s a magyar forradalom költőjét, „a legnépszerűbb és leghősibb magyar költőt”, akinek romantikus egyéniségét lelkes hangon méltatja és két versét prózái fordításban közli.

Főbb ízben megfordult Budapesten egy hányt-vetett életű, nagyvilági, kozmopolita dáma, Marie-Letizia de Ratazzi-Rute is. Ez a hosszú-nevű hölgy Napoleon fivérének, Lucien Bonapartenak volt az unokája. Anyja olasz nő, atyja Thomas Wyse író főnemes volt. Franciaországban nevelkedett, franciául írta költeményeit, regényeit, színdarabjait és újságcikkeit. Először egy gazdag elzászi úrhoz, Solmshoz, azután gróf Ratazzi olasz politikushoz ment feleségül. Párizsban látogatott szalonja volt. III. Napoleon nem ismerte el rokonának és két ízben is száműzte Franciaországból. Akkor Szavójába és Olaszországba menekült és ott előkelő, nagyúri életet élt. Tevékeny, nyugtalan, hevülékeny, könnyen lelkesedő, bőbeszédű, felületes nő volt. A csipős nyelvű A. Karr „*princesse Brouhahának*” nevezte el.

Ratazzi grófné párizsi szalonjában, ahol szívesen látta a liberális és demokrata politikusokat s a külföldi emigránsokat, Türr, Klapka s egyéb magyarok is megfordultak és valószínűleg ezek keltették fel érdeklődését a magyarság iránt. Többször járt hazánkban, eljött 1896-ban, a millenium évében is. Budapest élményeiről a *Nouvelle Revue internationale*-ba írt cikkeket, amelyek könyvvalakban is megjelentek.

A Hungária-szállodában lakik, társaságba, színházba, könyvtárba jár, tanulmányozza a magyar irodalmat és zenét, sőt „történeti és régiségtani kutatásokat” akar végezni. Szerencsés természetű nő, mindentől és mindenkitől el van ragadtatva. Megismerkedik Bánffy Dezső miniszterelnökkel, Apponyi Alberttal, Ugrom Gáborral, Zichy Jenővel, Jókai Mórral, Rákosi Jenővel. Bánffyról azt írja, hogy igazi magyar nemes, korrekt, szíves, egyszerű, szellemes, kedélyes, a politikában az egyenes utat követi. Apponyi „nagy úr” a szó teljes értelmében... igen magas természetével uralkodni látszik a tömegeken, vékony, elegáns, pompás megjelenésű... büszke tekintetű. Ezekhez az előnyökhöz még hozzájárul érces, messzehangzó hangja, szép Ecce-homo-feje, igazi

Munkácsy-Krisztus-fej, mély benyomást tesz arra, aki először látja... Franciaország iránti rokonszenve ismeretes, nem tartja titokban, természetesen tehát, hogy ő a pesti francia kör megalapítója."

A francia grófné budapesti tartózkodásának egyik legértékesebb emléke Jókai Mórnál tett látogatásához fűződik. Jókait így írja le: „Igen magas, szép, egyszerű, póznélküli ember, fürkésző, mélyreható, gondolkodó, különös szemmel, melynek fényét nehéz kiállni. Széles, de mérsékelt gesztusaival, dallamos hangjával Jókai tűnt fel nekem, mint egy természetfeletti lény, mint az ókori filozófusok egyike, kiben testet öltött az egyenesség és bölcsesség". Hazájában és külföldön élvezett óriási népszerűségét azzal magyarázza, hogy Jókai műveiben a magyar lelket, a magyarság hitét és vágyait a maguk teljességében ki tudta fejezni s csodálatos humorról és kedélyességgel tudta megrajzolni a magyar nép életét. Részletesen leírja Jókai lakását, melynek szalónul és könyvtárul szolgáló négy szobájában óriási vagyon van felhalmozva azokból az ajándékokból, melyeket tisztelőitől kapott a világ minden részéből. Vannak köztük olyan ajándékok is, amilyeneket az olasz templomokban Szűz Máriának szoktak felajánlani. Könyvei is megbecsülhetetlen értéket képviselnek; vannak köztük tömör aranyba foglalt s drágakövekkel díszített kötésű munkák is. Az üvegszekrényekben tömör, minden fajtájú arany és ezüst műtárgy, egy óriási fiókos szekrényben pedig egymásra rakva igen sok festmény és rajz, melyekhez művészeiknek az ihletet Jókai regényei adták.

Bécs Ratazzi grófné szerint „egyhangú, nyárspolgári, unalmas, szomorú” város. Pest ellenben vígságával, mozgalmasságával, lármájával, egész éjjel nyitva levő és mulató társaságokkal telt kávéházaival, melyekben állandóan szól a cigányzene, nagyon tetszik neki. Felkesedik a cigánymuzsikáért. Teleki Sándor gróf egy régebbi magyarországi tartózkodásakor „cigány ünnepet” rendezett számára. Tudja, hogy Liszt tévedett, mikor a magyar zenét cigány zenének tartotta, mert a cigány csak játsza, esetleg variálja a magyar nótákat. Azok a falun és pusztán parasztok és pásztorok ajkán születnek meg, ezért fejezik ki a magyar nép egész lelkét, néha vadak, szenvedélyesek, máskor gyengédek, hősiesek. Minden van bennük: gyűlölet, bosszúvágy, szenvedély, gyengédség, féltékenység. Ebben az országban „minden misztérium és legenda”, ez a grófné végső megállapítása.

E francia írók között a legjelentékenyebb Juliette Adam volt, a múlt század nyolcvanas éveiben a magyar-francia barátkozás előharcosa. Mme Adam a második császárság alatt és a harmadik köztársaság első felében nagy szerepet játszott a francia politikai és irodalmi életben. 1879-től fogva tizenkét éven át szerkesztette a *Nouvelle Revue*-t köztársasági és liberális szellemben s benne számos tehetséges francia írónak egyengette az útját. Párizsi szalónja találkozó helye volt kiváló francia és külföldi, szabadelvű politikusoknak és íróknak, kiknek sorában gyakran feltűntek magyar emigránsok is, mint Türr István, Horn Ede, Irányi Dániel, Szarvady Frigyes s később magyar írók, többek között Pázmándy Dénes, Arányi Miksa. Jól ismerte Mme Adam Liszt Ferencet, Kossuth Lajost s Munkácsy Mihályt is. Magyar barátságának egyéb tanújeleit is adta. Ő irányította azt a mozgalmat, melynek célja volt egy nagyszabású jótékony célú operai ünnepély ren-

dezése s annak jövedelméből a szegedi árvízkárosultak segélyezése. Az operai ünnepély pompásan sikerült s több mint 300.000 frank bevétellel járt. Mme Adam tevékeny részt vett a budapesti Írók és Művészek Társasága 1883-iki párizsi kirándulásának előkészítésében és fényes sikerében is, valamint annak a francia küldöttségnek megszervezésében, mely az 1885-iki budapesti országos kiállítás alkalmával látogatott el hazánkba.

E francia hölgy egyik leglelkesebb és legtevékenyebb apostola volt a porosz-ellenes és szlávbarát francia revanche-politikának, amely az 1870—71-iki háborúban elvesztett Elzász és Lotharingia visszaszerzésére irányult. E cél megvalósítása érdekében barátkozott a párizsi magyar emigránsokkal s a magyar függetlenségi politikusokkal is. Midőn pedig rájött arra, hogy Magyarországra Franciaország szlávbarát és német-ellenes politikájában nem számíthat, mert az szilárdan kitart a kiegyezés és hármasszövetség mellett, lassankint lelohadt irántunk való érdeklődése, de azért hazánk iránt érzett rokonszenvét élete végéig megőrizte.

Élete utolsó évtizedeit teljes visszavonultságban töltötte. Párizs közelében lakott egy középkori kolostorból átalakított romantikus falusi kastélyban. Az egykori görögrajongó, szabad gondolkodó, nagyvilági dámából csendes, magányos, áttatos öregasszony lett. Kilencvenkilenc éves korában halt meg. Túlsoká élt, még életében elfeledték Franciaországban és még inkább Magyarországon.

1884-ben Mme Adam elhatározta, hogy két hétre terjedő utazást tesz Magyarországon, mely iránt párizsi magyar barátainak információi alapján élénk rokonszenvet érzett. A liberális és ellenzéki magyar lapok már előre jelezték jövetelét, lelkes hangú cikkekben ismertették politikai és irodalmi működését és méltatták a magyar-francia barátság érdekében kifejtett fáradozását. A kormánypárti sajtó nem vett tudomást a francia író nő tervezett útjáról és hivatalos fogadtatásról nem lehetett szó, ezért a látogatás előkészítését Mme Adam budapesti író-, művész- és politikus-barátai, az Írók és Művészek Társaságának tagjai vállalták magukra. Podmaniczky Frigyes, Hentaller Lajos, Visy Imre, Sípos Antal, Borostyáni Nándor, Neményi Ambrus s mások részvételével bizottságot alakítottak, melynek sikerült Mme Adam magyarországi tartózkodási idejére gazdag és változatos programot összeállítani és annak sikere érdekében a fővárosi s alföldi társadalmat megmozgatnia.

Mme Adam utazásának fő célja Magyarország megtekintése volt. Utba ejtette azonban Bécsre is és eredetileg úgy tervezte, hogy Budapestről elmegy Bukarestbe és ott meglátogatja Carmen Silva román királynét, a jőnevű írónőt. A bukaresti útra azonban már nem került rá a sor. Március 18-án indult el Párizsból s Olaszországon és Ausztrián keresztül a déli vonaton március 21-én érkezett titkárának, Bernhard újságírónak társaságában. Laibachig elébe ment egyik leglelkesebb tisztelője, Pázmándy Dénes függetlenségi párti újságíró. Budapesten a pályaúdváron senki sem fogadta, mert váratlan időben érkezett. Délután a Hungáriában tisztelgett nála az Írók és Művészek Társaságának küldöttsége. A küldöttséget Pázmándy vezette, az üdvözlő beszédet Borostyáni Nándor hírlapíró tartotta. Este a francia író nő megjelent a Nemzeti Színházban, hol Thomas Hamletját játszották. Az egyik szünetben fo-

gadta Podmaniczky Frigyes, a Nemzeti Színház intendánsát, titkára, Pázmándy Dénes és Arányi Miksa társaságában. Másnap délelőtt a Hungáriában Jókai Mór, Gyulai Pál és Pulszky Ferenc látogatta meg, azután Pázmándyval elment a képviselőházba, ahol meghallgatott több szónokot s elbeszélgetett a magyar képviselőkkel, köztük régi ismerőseivel, Irányi Dániellel. Délután megtekintette az ötvösművészeti kiállítás s az Akadémia épületében lévő Eszterházy-képtárt. Este a Nemzeti Színházban részt vett a Hunyadi László előadásán, utána pedig az Írók és Művészek Társaságának az ő tiszteletére rendezett bankettjén, Mikor belépett a magyar s francia zászlókkal, a köztársasági címerrel és piros frigiai sapkával földíszített terembe, a *Marseillaise* fogadta. A bankett előtt még egyszer meg kellett hallgatnia a Hunyadi László nyitányát, valamint egy görögből átdolgozott drámájának, a Galatheának V. felvonását magyar fordításban, azután pedig Gassner cimbalomjátékát és Blaha Lujza magyar nótáit. A bankett után táncmulatság következett. Mme Adam is táncolt Podmaniczky báróval. A banketten több felköszöntő s két francia vers — az egyik Gassi Ferenc, a másik Desseffy Árpád műve — ünnepelte a francia vendéget és magasztalta a francia-magyar testvériséget.

Március 23-án Mme Adam megszakította budapesti időzését és egy alföldi körútra indult. Az Alföldet többoknál fogva látni óhajtotta. Először azért, mert könyvet készült írni hazánkról, ezért kíváncsi volt tartott, hogy ne csak fővárosunkat ismerje meg, hanem a vidéket is. Az Alföldre azért esett a választása, mert ő is, mint sok külföldi, azt képzelte, hogy az Alföld az igazi, hamisítatlan Magyarország, ott tanulmányozhatja a maga ősi, eredeti mivoltában a magyar népet. Magyar barátaitól azt is tudta, hogy a függetlenségi, osztrák-ellenes politika legbuzgóbb híveit a nagy alföldi városokban találja meg. Végül az is tekintetbe jött, hogy látni akarta az újjáépült Szegedet, melynek árvíz-károsultjai érdekében néhány évvel ezelőtt oly sokat fáradozott.

Az alföldi kirándulásra Mme Adamot titkárán kívül Hieronymi Károly, az osztrák-magyar államvasút-társaság vezérigazgatója, Helfy Ignác függetlenségi párti képviselő és újságíró, Pázmándy Dénes és Villars gróf, budapesti francia követ kísérte el. Első állomásuk Mezőhegyes volt, onnan Orosházára, majd Szentésre mentek. Szentesen Horváth Gyula, a tiszai folyamszabályozás kir. biztosa s a városi tanács fogadta Mme Adamot és kísérőit. Igazi magyaros fogadtatás volt ez. A város szélén díszkapu várta a kiváló francia vendégpártot, aki harminc magyar és francia lobogókkal díszített kocsis kíséretében érkezett. Ott a városi tanács nevében Stammer alispán üdvözölte és elkísérte Kis Zsigmond házában levő szállására, hol a különböző küldöttségeket fogadta. Este fáklyásmenetet rendeztek tiszteletére, este pedig bankettet. E banketten Mme Adam magyaros főkötőben jelent meg, amivel nagy tetszést aratott. A lelkes hangulatban lefolyt bankett táncsal végződött. Szentesen töltötte Mme Adam a következő napot is.

Természetes, hogy Szeged sem akart elmaradni Szentess mögött és fényes fogadtatásban akarta részesíteni a város nagy jótevőjét. Ő azonban Szentesen, úgy látszik, megelégedte a zajos ünneplést és a látszatát is kerülni akarta annak, mintha azért menne Szegedre, hogy magát ünnepelessen és a szegediek hálálkodását meghallgassa. Nehogy a fogadta-

tására megalakult bizottság nagy előkészületeket tehessen, jövetelének idejét megérkezése előtt csak néhány órával előbb jelezte, a fogadó bizottság által tervbevett bankett helyett pedig, ami a magyar bankettek történetében szinte egyedülálló eset, másnap ő látta vendégül ebédre a város vezető és előkelő férfiai.

Mme Adam március 26-án este vasúton érkezett Szegedre. A pályaudvaron Pálffy Ferenc polgármester üdvözölte s a város díszfogatán bekísérte az Európa-szállóba. A bevonulás, a véget nem érő kocsisor imponáns volt. A Klauzál-téren, az Európa-szálló előtt óriási tömeg éljenze kalaplevéve a francia vendéget. Este Mme Adam a színház díszelőadását, másnap délelőtt a várost tekintette meg, délután pedig visszautazott Budapestre. Kellemes emlékeket hagyott hátra maga után. Az egyik szegedi lap ezt írta róla: „Noha már nagyanya, Mme Adam még mindig bővelkedik női bájokban, nagy fekete, sugárzó szeme, gyönyörű, barna haja, kifejezésteljes, csintalan arca, igéző mosolya és szíve jósága mindenkit megnyernek.”

Az Alföldön, amerre megfordult, a lakosság mindenütt kitörő lelkesedéssel fogadta. Az ünneplésben a hatóságok jártak elől jó példával, a lapok pedig hasábos cikkekben magasztalták. Egy szentesi újság a róla szóló cikkeket tartalmazó számaiból három példányt nyomtatott finom papíron, aranyozott betűkkel és azokat elküldte neki.

Budapesten Mme Adam még néhány napot töltött. Részt vett az Írók és Művészek Társaságának egy bankettjén, melyet titkára tiszteletére rendeztek. Egy-izben téára hívta meg nagyszámú budapesti ismerőseit és megtekintette a Múcsarnokot, mely akkor még nem a mai, hanem régi, Andrassy-úti palotájában rendezte kiállításait. Március 31-én elutazott Arányi és Pázmándy társaságában Bécsbe, onnan pedig Kossuth meglátogatására Turinba, ahol a tervezett egy nap helyett nyolc napot töltött. Ezalatt az idő alatt több ízben találkozott és beszélgetett Kossuthal, akivel később állandó levelezést folytatott.

Mme Adam az alatt a tizenöt nap alatt, melyet Magyarországon töltött, a hazája és személye iránt megnyilatkozó rokonszenvnek oly sok tanújelével találkozott, hogy meg lehetett elégedve. Magyarországi látogatása valóságos diadalútnak s franciabarát tüntetésnek látszott és némileg megtévesztette a tényleges politikai helyzet megítélésében. A kormány, ismerve az osztrákok és németek érzékenységet, rossz szemmel nézte és a hármasszövetség ellen irányulónak tekintette azt az ünneplést, melyben a köztársasági és németellenes érzelmű, revanche-t hirdető Mme Adamot a függetlenségi párti politikusok s a liberális és szabadkőműves írók részesítették s amelyről a kormánypárti lapok nem igen vettek tudomást.

Mme Adam beváltotta a szavát és könyvet írt Magyarországról, melynek egyes fejezetei először a *Nouvelle Revue*-ben jelentek meg s melyet magyarra is érdemesnek tartottak lefordítani. Az író nő nehéz feladatra vállalkozott. Mindössze tizenöt napot töltött hazánkban, egy olyan országban, melynek tájai, népei, intézményei, szokásai merőben különböznek más országokéitól. Ezért igyekezett a rendelkezésre álló időt jól kihasználni. Titkárával jegyzeteket csináltatott, magyar tárgyú könyveket olvasott s magyar ismerősei: Pulszky Ferenc, Gyulai Pál, Páz-

mándy Dénes s mások útján igyekezett megbízható információkat nyerni a magyar politikai és irodalmi életéről.

Könyve, a *La Patrie hongroise* kétségtől jósándékú munka, amely szerzőjének a magyarság iránt érzett rokonszenvéről tesz bizonyosságot. Nincs meg benne az a vállveregető gőg és fölényes gúny, mellyel egyes kortársai hazánkról írtak. Meglátszik rajta, hogy Mme Adam utazásának elsősorban politikai célja volt, az, hogy hazánkban egy németellenes, francia-szlávbarát politika útját egyengesse. Fejezeteinek mintegy fele politikai tárgyú. Egy-egy fejezet szól a kiegyezés utáni évek politikájáról, az akkori politikai helyzetről, a parlamentről, a választásokról, a nemzetiségekről, a katolikus és keresztény-szocialista pártról, Beust gróf magyar politikájáról, s Kossuth Lajosról. Mme Adam eredetileg úgy tervezte, hogy valamennyi párt képviselőivel eszmecserét folytat, a kormánypárti politikusokkal azonban nem tudta felvenni a kapcsolatot és leginkább csak ellenzéki politikusokkal érintkezett. Tiszta Kálmánt szárazlelkű, szűk látókörű, minden lendület híján levő, kicsinyes eszközökkel dolgozó pártpolitikusként tartja, aki nem érdemli meg az államférfi nevet s aki igénytelen külsejével valami hivatalnokra vagy német tanítóra emlékeztet. Feltűnően rossz a véleménye Andrássy Gyuláról is. Azt írja róla, hogy könnyelmű, felszínes, ingatag, megbízhatatlan és hatáshajhászó politikus.

Annál nagyobb elismeréssel szól az ellenzéki politikusokról: Szilágyi Dezsőről, Mocsári Lajosról, Irányi Dánielről, Sennyey Pálról, Zichy Jenőről, az „ipargrófról”, Eötvös Károlyról. Ez utóbbiról így ír: „Lehetetlen Eötvös Károly életében egyetlen gondolatot, lapot, elhatározást találni, mely ne legyen dicséretre méltó és melyet ne a legtisztább idealizmus sugalljon.” Lelkesedik Apponyi Albertért is. Részletesen ismerteti politikai elveit és működését, őt tartja a magyar politikai világ legkiválóbb egyéniségének.

A nemzetiségi kérdésben szlávbarát létére nehéz állást foglalnia. Igyekszik tehát a magyar érdekeket a nemzetiségek érdekeivel összeegyeztetni. A magyaroknak azt ajánlja, adjanak a nemzetiségeknek autonómiát, azoknak pedig azt, hogy igyekezzenek megmaradni a magyar állam kötelékében, ez tudja leginkább megvédelmezni őket Ausztria, Németország s Oroszország falánksága ellen. Hogy a nemzetiségek sorsukkal mennyire nem voltak megelégedve, arra nézve fogalmat nyújtott az a levél, melyet szlovák „hazafiaktól” kapott, kik elpanaszolták neki, hogy kétfélmillió fajtestvérükkel állati sorban, elnyomva élnek és felhívják a francia hölgyet, hagyja ott a fővárost és látogassa meg őket.

A magyar irodalomról Petőfi, Jókai s más magyar írók műveinek francia fordításai s a Jókaiival, Gyulaival stb. folytatott beszélgetései alapján számol be könyvében. A Bánk bánból Glaser Emánuel fordít le számára részleteket, melyekben shakespeare-i szépségeket vél felfedezni. Az Ember Tragédiáját pedig Vadnay Vilma színésznő ismerteti meg vele. Elismeri, hogy az utóbbiban fenséges képek és hatalmas jelenetek vannak, de nem hiszi, hogy e két nagy magyar drámát a francia közönség méltányolni tudná. Petőfi-verseket több ízben idéz. Az élő magyar írók közül legtöbbször Jókait becsüli, aki rokonszenves külsejével, szeretreméltó modorával s műveivel Turgenyevre emlékezteti, csak

az nem tetszik benne neki, hogy „mameluk“ és Tisza feltétlen híve. Elismeri Gyulai Pál irodalmi érdemeit is, de nem lelkesedik érte. Úgy látszik, ő sem nagyon nyerhette meg Gyulai tetszését, aki nem nagyon bírálatot közölt Mme Adam munkájáról.

A Nemzeti Színházban Mme Adam látja Thomas Fedoráját s Hamletjét. Nagyon tetszik neki Erkel Hunyadi Lászlója. Dícséri Helvey Laura játékát. Megfordul a Népszínházban is, ahol nagy élvezettel hallgatja Blaha Lujzát. A Hungáriában s egyebütt pedig van alkalma a cigányzenében gyönyörködni, mely különben nem újság számára. Ismerte Bertha Sándornak a magyar zenéről szóló tanulmányát, sőt párizsi szalonjában is hallotta Berlioz leányait és Reichenberg Rózsa magyar származású színésznőt magyar nótákat énekelni.

Az Alföldet ködös, esős, hűvös időben, sártól dagadó utakon járta be. Az a négy fejezet, melyet e kirándulás leírásának szentel, mégis tele van lelkesedéssel és magasztalással. Nagyon eszményíti az Alföldet, romantikus szemüvegen át látja, nem tud szabadulni a magával hozott közhelyektől és előítéletektől. A sárban-vízben úszó Alföldön lépten-nyomon a homéroszi idők Görögországában képzeleli magát, mint valami Ulysses. A mezőhegyesi kanász, aki köszönti, Ulysses szolgájára, Eumeára emlékezteti. Az ázott, fekete, alig zöldelő földek helyén pedig aranykalásszal ékes, pipaccsal, búzavirággal tarkított rónaságokat lát.

Az 1885-iki budapesti kiállítás francia vendégei.

A múlt század második fele az országos és nemzetközi kiállítások kora volt, melyek egy vagy több ország ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi, művészeti munkásságát mutatták be. Céljuk az volt, hogy az emberi tevékenység e különböző ágainak fejlődését előmozdítsák. A kiállítások látogatóikat nemcsak oktatni akarták, hanem mulattatni is, ezért a látványosságokat és szórakozásokat is felvették programjukba. Ennek volt köszönhető, hogy e kiállítások nagy népszerűségnek örvendtek és óriási tömegek látogatták őket.

Az első nagyszabású világkiállítást 1851-ben Londonban a Kristály-palotában tartották, 1855-ben Párizs, 1873-ban pedig Bécs rendezett világkiállítást. Még nagyobb volt a száma az országos kiállításoknak, melyekre a kisebb államok is vállalkoztak. Nálunk az első kiállítást 1842-ben a budapesti Vigadó termeiben az Országos Magyar Iparegyesület, illetve annak aligazgatója, Kossuth Lajos rendezte „a honi műipar előmozdítására”. Az alkotmányos korszakban nagyobb vidéki városaink is rendeztek kiállításokat, melyek előkészítették az 1885-iki nagyszabású budapesti országos kiállítást. Ennek a kiállításnak nagy volt a gazdasági és erkölcsi jelentősége.

A kiállításnak Ausztriából, Németországból s a balkáni országokból számos vendége akadt. Meglátogatta egy nagyobb párizsi francia társaság is. Ez a látogatás élénk visszhangot keltett a magyar sajtóban és társadalomban. Mielőtt részletes ismertetésére rátérnék, érdemesnek tartom megemlékezni két más francia küldöttség budapesti útjáról is, melyek közül az egyik 1879-ben, a másik 1881-ben ment végbe s amelyek a magyar-francia barátságnak jellemző megnyilatkozásai voltak.

1879. március 21-én a Toulon közelében levő Giens szigete mellett egy nagy viharban elsüllyedt az *Arrogante* nevű páncélos ágyúnaszád. Százötven főnyi személyzetéből csak nyolcvanan menekültek meg, a többiek, köztük valamennyi tiszt, a tengerbe fulladtak. Annak a részvétnek és nemeslelkűségnek viszonzására, melyet a franciák ugyanebben az évben a szegedi árvízkatasztrófa alkalmával tanúsítottak, Budapesten Türr István elnöklete alatt *Arrogante*-bizottság alakult, mely elhatározta egy margitszigeti ünnepély rendezését az elpusztult francia tengerészek özvegyei és árvái javára. Az ünnepélyre Türr a szegedieket segélyező francia bizottságot is meghívta, melynek megbízásából Laurençon képviselő és Gouzien zenekritikus utazott Budapestre. Hozzájuk csatlakozott Lafond újságíró, Rops festőművész és Munkácsy Mihály. A magyar fogadó bizottság képviselőjében Pázmándy Dénes és Huszár

Imre eléjük ment Bécsbe. Vidám hangulatban hajón tették meg az utat Bécsből Budapestre. Dévénynél a magyar zászló kitűzését pezsgővel és verssel köszöntötték. Budapesten a hajóállomáson politikusokból, írókból, művészekből álló küldöttség élén Ráth Károly főpolgármester és Türr István fogadta és üdvözölte a francia vendégeket.

Másnap volt a margitszigeti ünnepély. Előtte a Neptun gőzhajón Türr István a delegátusok tiszteletére bankettet adott. A szigeten magyar s francia címerekkel felékesített díszkapu várta a franciákat. A fél hatkor megkezdődött ünnepély nagyszabású hangversenyből állott. E hangverseny első részében egy 260 tagú katonazenekar eljátszotta a *Marseillaise*-t és a Rákóczi-indulót, majd magyarbarát francia zeneszerzők: Massenet, Delibes, Gounod művei következtek. Azután a kólistor romjainál kürtzene és tűzijáték szórakoztatta a közönséget. A hangverseny második része Márkus Emilia szavalatával kezdődött, aki Várady Antal Proológusát adta elő, majd magyar művészek, Maleczkyné, Blaha Lujza, Odry Lehel, Aggházy Károly, Huber (Hubay) Jenő, stb. szerepeltek. A fényesen kivilágított sziget tündéri benyomást keltett.

Az ünnepély, melyen több miniszter és egyéb előkelőség s mintegy húszezer főnyi közönség vett részt s mely táncmulatsággal végződött, az *Arrogante* károsultjainak huszonötezer frankot hozott, amihez járultak még a magánosok és egyesületek adományai.

A margitszigeti ünnepély után Laurençon és társai még egy hetet töltöttek Budapesten és Főtra, Balatonfüredre és Szegedre tettek kirándulást.

A másik francia társaságot, mely két évvel később, 1881-ben járt Budapesten, a Nemzetközi Irodalmi Egyesület bécsi kongresszusának hét résztvevője alkotta. köztük a Jókai-fordító Louis Ulbach és Adolphe Belot regény- és drámaíró, akinek A 47. cikk című színműve a Nemzeti Színházban színre került s akinek *La bouche de M. X. . .* c. regényében (1890) budapesti kirándulásáról szóló visszaemlékezése magyar olvasói körében meghotránkozást és tiltakozást váltott ki. A budapesti Írói Körnek és a Hírlapírók Egyesületének tagjai fogadták őket s tiszteletükre a Szikszai-vendéglőben lakomát rendeztek, melyen Jókai Mór köszöntötte fel őket. Ugyanakkor, egy bécsi kongresszus után látogatott el Budapestre Mario Proth műkritikus és belügyminisztériumi könyvtárnok is, aki kormánya megbízásából hat hetet töltött fővárosunkban s ott könyvtárainkat tanulmányozta Trefort Ágost, Szász Károly és Fraknói Vilmos támogatása és vezetése mellett. *Voyage au pays des peintres* c. műve második kiadásában nagy elismeréssel szólt a magyar festőkről, különösen Munkácsyról s Benczurról és a párizsi Szalonról írt kritikáiban nem mulasztotta el a figyelmet a kiállító magyar művészekre felhívni.

Annak a harminchat főből álló társaságnak, mely 1885-ben a kiállítás megtekintése végett Budapestre érkezett, az volt a célja, hogy vizsgozza a magyar Írók és Művészek Társaságának 1883-iki párizsi látogatását, erősítse a francia-magyar barátságot s tagjaival megismertesse Magyarországot. E társaság magyarországi útjának előkészítésére 1884-ben Mme Adam bizottságot alakított, melynek Victor Hugo lett az elnöke s mely a küldöttségben való részvételre egész csomó kiváló

francia író és művészt szólított fel. Budapesten a szervezés munkáját a főváros kiállítási bizottságával karöltve az Írók és Művészek Társasága vette kezébe. Ez a társaság a francia vendégek előzetes tájékoztatására egyik tagját előre kiküldötte Párizsba és magyarországi időzésük tartamára részletes és változatos programot dolgozott ki.

A társaság vezetését Ferdinand Lesseps, a szuezi és a Panama-csatorna világhírű tervezője vállalta magára. Lesseps már nyolcvanadik évében járt, de a kor nem látszott meg rajta. Eleven, szellemes és fáradhatatlan öreg úr volt; pompásan megfelelt feladatának és mindenütt, ahol megfordult, nagy rokonszenvet ébresztett. A társaság túlnyomó része magyarbarát író és művész volt, köztük Coppée, Massenet, Delibes, Robert-Fleury a legkiválóbbak s mintegy tíz újságíró, több könyvkiadó, tanár, ügyvéd, mérnök. Néhányan közülük, mint Massenet, Gouzien már jártak egy ízben hazánkban és a legtöbben résztvettek a szegedi árvízkiárusítók javára rendezett akcióban s a magyar művészek és írók 1883-iki párizsi fogadtatásában.

A társaság augusztus hetedikén indult el Párizsból. A rendező bizottság tíz tagja a magyar határig, ahová 9-én érkeztek, elébük utazott. Szobon kellemes meglepetés várt rájuk. Egy francia leányka, kinek atyja a francia-porosz háborúban meghalt s akit egy magyar család fogadott magához, virágcsokrot nyújtott át nekik. Vácnál pedig francia zászlókkal díszített csónakok vették körül hajójukat s Bak Domoikos tanár üdvözlötte őket.

A budapesti hajóállomásnál óriási tömeg éljenzése közepette Gerlóczy Károly alpolgármester, Pulszky Ferenc, Zichy Jenő és az Írók és Művészek Társasága ebédet adott tiszteletükre, ezenkívül a Budapesten töltött három nap alatt az Irói Kör, a Központi Borpince, a Nemzeti Múzeum és Budapest városa rendezett bankettet részükre. A Nemzeti Színház díszelőadással ünnepelte őket. Előadták Molère Kénytelen házasság című egyfelvonásos vígjátékát s a francia társaság két tagjának, Coppée-nak és Dreyfusnak három kisebb darabját. Az Operában is volt díszelőadás, melyet Delibes vezényelt, az ő Coppéliájából és Massenet Heródiásából mutattak be részleteket.

A francia vendégek látogatásának legkiemelkedőbb mozzanata volt az az ünnepély, melyet magyar tisztelőkkel a fővárosban való tartózkodásuk utolsó napján Petőfi szobránál rögtönöztek. Gouzien és Delibes hatalmas koszorút helyezett el a szobor talapzatára, Lesseps beszédet mondott, Coppée pedig előadta erre az alkalomra írt, Petőfit dicsőítő költeményét, melyet Gyenes László Ábrányi Emil fordításában szintén elszavalt. A szobor körül nagy tömeg verődött össze, mely lelkesen éljenzte a franciákat és Franciaországot. Az ünnepély a Szózat és a *Marseillaise* elénekelésével végződött.

A franciák augusztus 13-án megkezdték vidéki körútjukat. Első állomásuk Dobsina volt. Amerre mentek, mindenütt szakadatlan ünnepelésben részesültek. Az állomásokon küldöttségek és a *Marseillaise*-t játszó zenekarok várták őket, a falvakban pedig, amelyeken kocsijaik áthaladtak, a jámbor nép térdre állva és keresztet vetve fogadta őket. A cini-kus párizsi franciák mintha egy más világba csöppentek volna, egészen megzavarta őket ez a szokatlan látvány. Dobsinán Andrássy Manó gróf fogadta és vendégelte meg őket. A jégbarlang megtekintése után Pop-

rádra, majd Tátrafüredre érkeztek. Ott szállókban és magánvillákban helyezték el őket, este pedig bankettet és hangversenyt rendeztek részükre. Másnap kocsin a Csorba-tóhoz tettek kirándulást, majd folytatták útjukat és Kassán, Szolnokon s Békéscsabán át Aradra érkeztek, hol Lesseps megkoszorúzta a vértanúk emlékművét. Este megint bankett következett és népiünnepély a városi erdőben, ahol lampionok fénye alatt nagy tömeg táncolta a csárdást. Egy nő belekarolt az öreg Lessepsbe s táncolni kezdett vele, az ő példájára azután a többi francia is járta a csárdást.

Aradról Mezőhegyesre mennek, ahol az állami méntelep igazgatója, Ehrenberger ezredes fogadja őket, a tiszti kaszinóban reggelit szolgáltat fel részükre, megmutatja nekik a ménest és lovas mutatóványokkal szórakoztatja őket. Ott vacsoráznak és alszanak; másnap Orosházára, onnan pedig lovasbandérium kíséretében 40 kocsin Mágocsra mennek, hol Károlyi Alajos gróf vendégeli meg őket. Alföldi útjuk következő állomása Szentés volt. A szentesiek is ugyancsak kitétek magukért. 70 kocsis és 40 tagú lovas bandérium várta a vendégeket a város határában s a tiszteletükre emelt diadalkapunál Sarkadi Nagy Mihály polgármester üdvözölte őket. Azután a város lakosságának éljenzése mellett a franciák bevonultak a városba. Magánházaknál kaptak szállást, egy kicsit pihentek, este felé megjelentek a Széchenyi-erdőben rendezett népiünnepélyen, azután a vármegyeháza erkélyéről végignézték a tiszteletükre felvonuló fáklyás menetet, este pedig résztvettek egy 600 terítékes banketten, melyet táncmulatság követett.

Másnap Szeged következett, hová hajón érkeztek. Ott Szabados János polgármester köszöntötte az érkező francia vendégeket és magyar kísérőiket, akik azután kocsiba ültek és megtekintették a várost, melynek újjáépítéséhez a franciák tekintélyes összeggel járultak hozzá. Az esti banketten kétszáz résztvevő ünnepelte a francia-magyar barátságot, utána a franciák a fényesen kivilágított Stefánia-parkban a szegedi közönség hódolatát fogadták, megtekintették a tűzi játékot, majd az éjjeli vonattal visszautaztak a fővárosba.

A szegedi lapok szerint volt a fogadtatásnak egynéhány humoros epizódja. Feltűnést keltett Coppée, hátán a cifra szűrrel, melyet Pulszky Károly, az Országos Képtár igazgatója Mezőhegyesen egy juhásztól vett meg részére. Az öreg Lesseps pedig a Stefánia-sétányon lelkesedésében átölelt és megcsókolt egy szegedi hölgyet, hogy ezzel fejezze ki a magyarok iránt érzett szeretetét. Pulszky mosolyogva nézte a jelenetet s mikor egy szegedi hölgy azt kérdezte tőle, hogy nem akar-e ő is valakit megcsókolni, Pulszky így felelt: „Nem, én nem vagyok nyolcvan esztendő, mint Lesseps.”

Augusztus 20-án a francia társaság visszaérkezett Budapestre. Egyesek még aznap továbbutaztak Párizsba, nagy részük augusztus 21-én hagyta el a fővárost.

Mint láttuk, a franciák számára az a tíz nap, melyet hazánkban töltöttek, a bankettek, ünnepélyek, felköszöntők szakadatlan sorozata volt. *More patrio* agyon etettük-itattuk és ünnepeztük őket. Egy nap sem tudták kialudni magukat, a sok ünnepléstől és a sok italtól soha sem voltak józanok. Csoda, hogy kibírták ezt a tíz napos dínom-dánomot. A mai olvasó szinte szégyenkezve olvassa a magyar lapoknak a fran-

ciák ünnepléséről szóló tudósításait. A Nemzeti Múzeumban rendezett bankett és tánc után — mint írják — halomszámra söpörték ki a vendégek által földhöz vagdosott poharak és palackok törmelékeit. Jókai a kiállítás borpincéjében tartott felköszöntőjében hallgatói elnézését kérte, arra hivatkozva, hogy be van csípve. Borostyáni Nándor hírlapíró Mezőhegyesen, miközben egy asztal tetején szónokolt, kitörte a lábát, ugyanott a lelkes hangulatban két francia is „könnyebb zúzódá-sokat szenvedett”. A magyarok példáját ugyaníis a franciák is követték. Megtanulták, hogyan kell csárdást táncolni s az asztal meg a hordó tetejéről szónokolni. Az ő jókedvük és duhajságuk is határtalan mére-teket öltött és a magyar borok hatása alatt a magyar-francia testvéri-ségről hihetetlen badarságokat fecsegték össze.

Ahhoz ellenben, hogy a kiállítást, amely pedig a komoly tanulmá-nyozást megérdemelte volna s az országot, amelynek megismerése szín-tén céljuk volt, figyelmesen, a maguk szemével megtekintsék, nem volt idejük és módjuk. Minden francia mellé vezetőül két magyar volt be-osztva, olyan, aki járt Párizsban és tudott franciául. Ez jó gondolat volt, de a vezetőknek nem igen akadt más dolguk, mint ünnepélyről ünnepélyre, bankettéről bankettre hurcolni a franciákat. A cél pedig az lett volna, hogy a francia vendégek ittlétük alatt megismerkedjenek a magyarság kultúrájával, művészeti és irodalmi életével, a magyar föld természeti szépségeivel, történeti emlékeivel s e tapasztalatok és tanul-mányok alapján hazatérve hírlapi s folyóiratcikkekben és könyvekben ismeretessék az igazi Magyarországot és ellensúlyozzák Millaud, Tissot s más akkori franciáknak útleírásait, melyeknek léhasága, felszínes-sége és fölénye megbotránkozttatta magyar olvasóikat s melyek szerint Magyarország a cigányok, jó borok, jó lovak és szép asszonyok hazája, semmi egyéb.

A franciák magyarországi látogatása tehát, mint láttuk, valóságos diadalút volt, mely a magyar és francia sajtóban élénk visszhangot ébresztett.

A franciák s magyar barátaik minden alkalmat felhasználtak annak hangsúlyozására, hogy a látogatásnak nem volt más célja, mint egyrészt a magyarok látogatásának viszonzására, másrészt a kiállítás megtekintése és Magyarország megismerése. A magyar ellenzéki lapok tudósításai s a banketteken elhangzott felköszöntők azonban nyilván-valóvá tették a látogatás politikai hátterét. Az újságírók és szónokok, midőn a magyar-francia barátságot, a két nép politikai eszményeinek azonosságát s a nemzetek testvériségét hirdették, voltaképpen Ausztria és Németország ellen tüntettek. Az utazásnak e politikai célzata külön-nösen szembeűnt a nagy alföldi városokban, melyeknek tiszta magyar lakói, mint a negyvennyolcas hagyományok leghűségesebb őrzői s a függetlenségi politika leglelkesebb hívei, örömmel ragadták meg az al-kalmat, hogy a francia vendégek ünneplésével Ausztria iránti ellen-szenvüknek kifejezést adjanak.

A magyar kormány, a kormánypárt és az állami hatóságok nem vettek részt a franciák ünneplésében. Az akkori miniszterelnök, Tisza Kálmán a franciák budapesti látogatásának első napján kitért a tőle pár lépésre lévő franciák üdvözlése elől, azután pedig, hogy a velük való találkozást elkerülje, hirtelen elutazott a fővárosból. Ez annál sértőbb

volt a franciákra, mert 1883-ban Párizsban Grévy köztársasági elnök fogadott néhányat a magyar kiránduló társaság tagjai közül. Egy-két tagját kivéve, a magyar arisztokrácia és az egyetem is távol maradt az ünnepléstől. Túloztak tehát a franciák, midőn hazaküldött újságcikkeikben azt írták, hogy az egész magyar nemzet osztatlan lelkesedéssel ünnepli őket. A valóság az, hogy a fogadás és az ünneplés a budapesti függetlenségi párti politikusok, szabadkőműves és liberális írók és művészek műve volt, akiknek azonban a sajtó útján és a buzgó propagandával sikerült a fővárosban és különösen a vidéken nagy tömegeket megmozdítani. A hivatalos Magyarország távolmaradt az ünnepléstől, a magyar társadalom sem vett benne részt egységesen, amit Tóth Béla a Pesti Hirlapban így jellemzett: „Valóságos demonstráció az, amint ettől a békés, semmiféle politikát sem űző, barátságos utazó társaságtól itt minden osztály és rend távoltartotta magát... Ismétlem, valóságos ellenséges tüntetés volt ez. Értésére adatott a franciáknak, hogy itt nem vesz senki róluk tudomást, csak az írók, művészek, a főváros, a kiállítás és az utca. Aki másban a hivatalosságnak vagy a kék vérnélk csak egy cseppje van, az nem.”

Az osztrák és német lapok rossz szemmel nézték a franciák magyarországi látogatását és nem láttak benne egyebet a hármasszövetség ellen irányuló politikai manővernél. Bosszantotta őket, hogy a bankettek magyar szónokai nem restelték hangoztatni, hogy Magyarországnak Ausztriával és Németországgal való szövetsége nem az érzelmeiken, hanem az érdekeken alapszik, azt a magyarság csak ideiglenes és kényszerű megoldásnak látja s ha a szíve sugallatát követhetné, a franciák mellé állana. A *Times* bécsi levelezője is a magyar lapok cikkei alapján szóvá teszi azt az ellentétet, amely a franciáknak magyarországi lelkes fogadtatása s a magyaroknak a német politikához való csatlakozása közt fennáll. A *Times* cikke a magyar és francia sajtóban egyaránt visszhangra talált. A magyar lapok, köztük a *Pester Lloyd*, kijelentették, hogy a magyarországi francia-barát tüntetésnek nincsen politikai jelentősége s az egyáltalában nem zavarja meg Magyarországnak Ausztriához és Németországhoz való jó viszonyát. E kijelentések azután lehűtötték a francia lapok lelkesedését. Azok is rájöttek arra, hogy a magyaroktól, bármennyire hangsúlyozzák is a franciák iránt érzett rokonszenvüket, akármennyire lelkesednek is a francia irodalomért és művészetért, politikai tekintetben semmit sem lehet várni, mert elszakíthatatlan kötelékek fűzik őket a hármasszövetség politikájához.

A francia társaság tagjainak jelentékeny része író volt, köztük a legjelentékenyebb napi és hetilapok levelezői, akik napról-napra küldtek haza lapjaiknak cikkeket, úgy hogy 1885. augusztus havában mintegy két héten át a francia sajtó tele volt a franciák magyarországi utazására vonatkozó tudósításokkal.

Mint hogy a franciák magyar barátaitól sok panaszt hallottak a Tissot-féle sekélyes és rosszmadájú útikönyvek ellen, Budapesten tervbe vették, hogy hazánkról közösen egy alapos munkát írnak, melyben ismertetik a magyar irodalmi és színházi életet s melyet Robert-Fleury és Clairin hazánkban készült rajzai fognak díszíteni. Ez a munka, mely valóban hézagpótló lett volna, sohasem készült el.

A franciák, akik e kirándulásban résztvettek, általában kedvező

benyomásokkal hagyták el hazánkat s ha útjuk politikai eredményeihez fűzött reményeik nem is valósultak meg, a legtöbben egész életükben kellemesen gondoltak vissza a nálunk töltött napokra és megőrizték Magyarországot s a magyar irodalom iránti érdeklődésüket. Coppée pld. öt év múlva Mikszáth egyik művének francia fordításához írt előszavában így emlékezik meg magyarországi útjáról: „Tündéri utazást tettem Magyarországon... Felejthetetlen emlék marad számomra. Ha behunytam a szememet és viszontlátom a kivilágított városokat, az ünnepi fényárban úszó termeket, ahol a tokajival töltött poharak összezsengenek, hallok a cigány kopott hegedűjén felcsendülő *Marseillaise*-t és a Rákóczi-induló hangjait. ... Magyarország akkor igen megható cselekedetet vitt véghez. Kezet nyújtott a legyőzötteknek... Az 1870-iki háború óta ekkor tapasztalta Franciaország egy nemzet feléje irányuló rokonszenvét.”

Kettő a Budapesten járt francia írók közül, Mario Proth és Louis Ulbach könyvalakban is kiadta Magyarországról szóló újságcikkeit. Ulbach művének címe: *La csárdás*. Nemcsak a *Gil Blas*-ban megjelent magyarországi cikkei vannak benne, hanem ausztriai, romániai és egyéb útijegyzetei s benyomásai is. Joseph Montet is külön könyvecskében írta meg budapesti, tatrai és alföldi élményeit. Mindhárom könyvet egyforma lelkesedés, szeretet és hála hatja át, magasztalják a magyar népet, jellemet, vendégszeretetet, kritikát semmi tekintetben nem gyakorolnak. A magyarországi kirándulás irodalmi terméke Pozzi orvosnak Clairin képeivel díszített értekezése is, mely e mondattal kezdődik: „Nincs nép, melyet Franciaországban jobban szeressenek, de olyan sem igen van, melyet olyan kíváncsisággal ismerjenek, mint a magyar.” Ezért vélte a szerző kis művében szükségesnek honfitársaival személyes élményei s egy magyar ismerősenek adatai alapján hazánk régi és mai népeit megismertetni.

Akadtt azonban egy francia újságíró, aki magyarországi tapasztalatait hazánk s népiünk gyalázására használta fel. Ez Jules Lermina újságíró volt, aki Magyarországból való hazatérte után egy párizsi napilapba két cikket írt a magyar társadalmi viszonyokról s abban hazánkat mint egy barbár, középkori, elmaradott országot tűntette fel. Lermina cikkei itthon nagy megbotránkozást keltettek, annál inkább, mert a francia társaság látogatása előtt a magyarság lelkes hívének mutatta magát, részt vett Kossuth Iratának francia fordításában s úgy látszott, hogy jól érezte magát nálunk, ő is élvezte a magyar vendéglátást s ő is táncolta a csárdást, melyet otthon egyik cikkében mint a magyarok erkölcsi romlottságát bizonyító, förtelmesen erotikus táncot írt le.

Magyarországi Szent Erzsébet két francia tisztelője.

Azoknak a külföldi szenteknek sorában, akiket Franciaországban különösen tisztelnek, előkelő helyet foglal el Szent Erzsébet. Ennek bizonyossága a franciaországi gazdag Szent Erzsébet-irodalom a XIII. századtól napjainkig. A középkorból latin és francia nyelvű életrajzai maradtak fenn. Egyiknek Rutebœuf, a XIII. századi kiváló költő a szerzője. Ezeknek a legendáknak jellemző sajátossága, hogy kiemelik Szent Erzsébet magyarságát, őt mindig mint magyarországi, nem mint thüringiai Szent Erzsébetet szerepeltetik és hangsúlyozzák, hogy magyar királynak volt a leánya, hogy Magyarországon töltötte gyermekéveit és magyar szimpátiájuk behizonyítására a vele kapcsolatos csodák színhelyét nem egyszer a valósággal ellentétben Magyarországra helyezik át. Az is jellemző, hogy a francia székesegyházakban Szent Erzsébetnek nem a *Laetare Germania*, hanem a *Gaude Felix Hungaria* kezdetű zsoltosmáját énekelték, mely magyar földön volt elterjedve s amely Magyarországot, mint a szent asszony szülőföldjét magasztalja. Franciaországban járó főpapjaink, mint Gosztonyi János püspök, elősegítették Szent Erzsébet kultuszát azzal, hogy a magyarságát kiemelő himnuszokat meghonosították Franciaországban.

A liturgikus szövegeken, legendákon s lectionokon kívül Szent Erzsébet magyarságának hirdetői a középkori francia miniatúrák is. Lényegesen különböznek a német miniatúráktól, melyek, bár Szent Erzsébet húszonnégy éves korában halt meg, rendesen öreg asszonynak ábrázolják és az irgalmasság gondolata uralkodik bennük. A francia miniatúrákon ellenben a szent élte virágjában levő fiatal leány, akinek egy angyal koronát hoz s akivel a rózsacsoda nem Wartburgban, hanem a pozsonyi királyi várban történik meg.

Szent Erzsébet sírját Marburgban szétdúlták. Koponyája sok viszontagság után a Rohan-család birtokába került. Ennek a családnak egyik tagja mint besançoni érsek az értékes ereklyét az ottani érsekségnek adományozta, ma is ott őrzik.

Tekintélyes a száma azoknak a Szent Erzsébettel foglalkozó francia munkáknak is, melyek a XVI. század óta nyomtatásban napvilágot láttak. Vannak köztük drámai művek, értekezések, túlnyomó részük életrajz. A legjelentősebb köztük Charles de Montalembert gróf *Sainte Elisabeth de Hongrie* című két kötetes munkája. Első kiadása 1836-ban jelent meg, azóta sok kiadást ért meg, van egy gazdagon illusztrált kiadása is, német, spanyol, angol, olasz, magyar nyelvre is lefordították.

Montalembert-nak Szent Erzsébet és Magyarország iránt tanúsított különös érdeklődéséhez az is hozzájárult, hogy felesége a belga Mérode-család sarja volt, és ez atyai ágon Szent Erzsébetben egyik őst tisztelte vagyis az Árpádoktól származtatta magát.

Montalembert Szent Erzsébet-életrajzához széles körű tanulmányokat végzett. Elzarándokolt Wartburgba, Bambergbe, Marburgba s mindazokra a helyekre, melyek valami módon Szent Erzsébetre emlékeztetnek. Azt is tervezte, hogy a távoli Magyarországon felkeresi a szent szülővárosát, Pozsonyt és ott is merít ihletet munkája megírásához. Ezt a tervét azonban csak pár évvel később valósíthatta meg, 1841-ben, amikor Thiers miniszterelnök megbízásából Keleten politikai utazást tett és feleségével végighajózott a Dunán. Ekkor kiszállt Pozsonyban és megismerte kedves szentjének szülőhazáját, melyet mint régi katolikus országot mindenkor nagyrabecsült.

Húsz év múlva egy nagyobb európai körutazás keretében megint meglátogatta hazánkat és hosszabb időt töltött nálunk. Ez alkalommal volt egy különös célja is. Személyesen meg akart ismerkedni br. Eötvös Józseffel, aki megküldötte neki német nyelvű műveit s akivel később politikai, egyházi és bűnügyi kérdésekben élénk levelezést folytatott. Eötvösnek nagy része lehetett abban is, hogy az Akadémia Montalembert-t 1858-ban kültagjává választotta.

1861. június havában járt Montalembert Magyarországon. Erről az útjáról bőséges naplójegyzeteket készített s ezek alapján hazánkban való tartózkodásának részleteit is ismerjük.

A bécsi Reichsrathban csodálkozva látja, hogy a 85 magyar képviselő számára fenntartott padok üresek, mert az 1861-iki februári pátenssal összehívott birodalmi gyűlésen a magyarok, éppúgy mint a horvátok és az olaszok, nem jelentek meg. Bár úgy gondolja, hogy a magyarok kissé messze mennek az autonómia követelésében, elismeri, hogy a jog, igazság és történelem mellettük szól és megérti, hogy nem akarnak lemondani nyolcszázados nemzeti és parlamenti intézményeikről és megjelenni egy bizonytalan jövőjű közös parlamentben.

Mielőtt Montalembert Pestre megérkezett, Győrben kiszállt, ott hagyta feleségét és Katalin leányát s kirándult Pannónhalmára, melynek ősi bencés anyaháza őt, mint a *Moines d'Occident* íróját, nagyon érdekelt. Megtekintette a könyvtárat, a templomot és gyönyörködött a toronyból nyíló kilátásban. Czinár Mór akkori levél- és könyvtárnok megajándékozta *Monasteriológiájának* egy példányával, a perjel pedig naplójában azt jegyezte fel róla, hogy egy francia származású kánoknak, Mislin-nek, ajánlólevelével érkezett Pannónhalmára, ahol „a nagyhirű férfiú szerénységével és nyájasságával mindnyájuk szeretetét megnyerte.”

Montalembert június 17-én érkezett Pestre, hol impozáns fogadtatásban volt része. Budapesti tartózkodása alatt különösen a konzervatív mágnásokkal érintkezett. Scitovszky hercegprímás, gróf Károlyi Lajos, gróf Apponyi György, gróf Majláth György ebédre hívták meg, mások fogadásokat rendeztek tiszteletére. Kirándulásokat is tett, volt a Margit-szigeten és Fóton gróf Károlyi István kastélyában.

Montalembert igen mozgalmas időben járt Magyarországon. Pár hónappal előbb, április 2-án nyílt meg tizenkét évi szünet után az or-

szágyűlés, melyen a határozati és felirati párt heteken át heves vitákat folytatott a februári pátensre adandó válasz dolgában és alig két héttel Montalembert érkezése előtt fogadta el az országgyűlés Deák felirati javaslatát.

Természetes, hogy Montalembert-t ittléte alatt nagyon érdekli a magyar politikai helyzet. A főrendiház ülésein gyakran megjelenik. Egyik nap az elnöklő országbíró, gr. Apponyi a Ház sok tagjával együtt üdvözlí. Eljár a képviselőházba is, ahova különösen Deák és Eötvös személye vonzza. Különösen mély és maradandó benyomást gyakorol rá Deák, akiről Eötvöshöz intézett későbbi leveleiben gyakran megemlékezik.

Montalembert budapesti időzésének legértékesebb eredménye volt annak a barátságnak megerősödése, mely addigi levélbeli ismeretségük alapján közte és br. Eötvös József között szövődött. Több ízben voltak együtt és Montalembert svábhegyi villájában meglátogatta a magyar államférfiút. Élete végéig hűségesen kitartott e barátság mellett. Buzgólkodott Eötvös A XIX. század uralkodó eszméi című munkája francia fordításának ügyében, melyből megfelelő fordító hiánya miatt semmi sem lett, állandó levelezésben maradt vele és hogy milyen nagyra becsülte, mutatják egyik levelének következő mondatai: „Mikor Magyarországra gondolkodom s mikor róla beszélek, mindig önt helyezem, kedves báró, beszélgetéseimnek előterébe. Töreksem önt megismertetni és becsültké tenni azok előtt, akik képesek megérteni az ön munkáját s meg vagyok győződve arról, hogy az ön hírneve előbb vagy utóbb egész Európában elérí azt a magaslatot, mely önnek jog szerint kijár.”

A fővárosi katolikus lapok: a Pesti Hírnök s az Idők Tanúja részletesen beszámolnak Montalembert buapesti látogatásáról és behatóan foglalkoznak egyéniségével. A Pesti Hírnök úgy jellemzi, mint „a törvényszerűség és alkotmány bajnokát”, alkí nagy tiszteletet érdemel s „az Árpád-vérből származó gr. Mérode-családból választván nejét, ezáltal magyarra honfiúsított.” Az Idők Tanúja is magasztalja és azt a reményét fejezi ki, hogy Szent Erzsébet francia életrajzíróját margitszigeti kirándulása egy új katolikus remekmű megírására fogja ösztönözni.

A sajtó túlnyomó részét kitevő szabadelvű lapok ellenben nem jó szemmel nézték Montalembert látogatását és kifejezést is adtak iránta érzett bizalmatlanságuknak. A Pesti Napló egyik számában minden kommentár nélkül jelenti, hogy Montalembert Pestre érkezett és mindennap megjelenik az országgyűlésen. Egy másik számában vitába szállva egy bécsi lappal, amely Montalembert-nak Magyarország politikai törekvéseit méltányló nyilatkozatát idézte, ezt írja: „Különös, hogy a *Fortschritt* éppen az ódonságok bálványozójának, amilyenpek ismeri a világ Montalembert grófot, tulajdonít ily nyilatkozatot, forradalmi szavakat a legitimítas bajnokának. ... Nem tartanók szerencsésnek, ha az európai politikában oly súllyal bírnának, mint amilyet azoknak a *Fortschritt* tulajdonít.”

A Hölgyfutár is megjegyzi, hogy vannak, akik nem szívesen olvasták azt a hírt, hogy a legitimista Montalembert-t, Napoleon ellenfelét főuraink nagy előzékenységgel fogadták. Reméli, hogy ez a fo-

gadtatás nem a politikusnak szólt, hanem a főrangú franciának és a híres írónak.

Pestről Montalemberték özvegy Apponyi-Sztáray grófné meghívására Nagyapponyba mennek s három napig az ottani kastély nagy-műveltségű, de osztrák érzelmű úrnőjének vendégei voltak. Ennek a találkozásnak is évekre terjedő, meghitt levelezés volt a folytatása. Montalembert leveleiben igyekszik az osztrák-barát, centralisztikus és abszolutisztikus elvű grófnét megtéríteni, benne a magyar hazaszeretet és alkotmányos érzületet felébreszteni. Azt ajánlja neki, hogy, ha gyermekei boldogságát szíven viseli, akkor ne szakítsa el őket nemzetüktől s törekedjék nemcsak jó katolikusokká, hanem egyszersmind jó magyarokká nevelni őket.

Hazánk iránti rokonszenvét Montalembert mindvégig megőrizte s 1861. évi magyarországi útját élete leggyönyörűbb emlékének tekintette. Eötvöshöz írt egyik levelében hazánk iránt érzett nagyrabecsülését így indokolta meg: „Honfitársaimnak nagy része mit sem tud Magyarországról, de nem is érdeklődik iránta s épp azért nem tetszik nekik, amiért én csodálom; a szabadságnak és hagyománynak ott található frigyéért, férfias és független jelleméért.” Állandóan olvasta a Pester Lloydot és bosszankodott, hogy honfitársai, miként az angolok is, annyira közönyösek és tudatlanok a Magyarországot illető ügyekben. „Ennek fő oka — írja Eötvösnek szóló levelében — az önök szerencsétlen nyelve, mely ledönthetetlen korlátot alkot önök és a civilizált világnak többi része között s önöket arra ítéli, hogy csak a német sajtó igen gyanús prizmáján keresztül váljanak ismertté.” Miként Renan, úgy ő is sajnálatosnak tartja, hogy a magyar tudósok, különösen a történészek, már nem írnak többé latin munkákat, melyek révén azelőtt összeköttetésbe jutottak a nemzetközi tudományos világgal.

Montalembert mindent elkövetett tehát, hogy hazájában érdeklődést keltsen hazánk iránt. Mint láttuk, a hatvanas években ő szólította fel barátját, Gustave de La Tourt, hogy irodalmi formában dolgozza fel magyarországi emlékeit. A magyarokat, akik Párizsba jöttek, szívesen fogadta, különösen, ha Eötvös ajánlotta őket. Ezek közé tartozott az ifjú gr. Apponyi Albert is, akinek Emlékirataiban ezt olvassuk Montalembertől: „... ez a, sajnos, súlyos betegségben szenvedő nagy ember valóságos atyai szeretettel fogadott: minden összeköttetését rendelkezésemre bocsátotta... felhatalmazott, hogy bármikor bemondhassam magamat hozzájuk étkezésre... bajos volna szavakkal kifejezni azokat a szellemi javakat, amelyekkel a Párizsban töltött három hét alatt csaknem mindennapi érintkezésünk folyamán ez a fenkölt lélek engem elhalmozott.”

1907. november havában Pozsony városa nagyszabású módon ünnepelte meg Szent Erzsébet születésének 700 éves fordulóját. Az ünnepélyt egy országos bizottság készítette elő, melynek Zichy János kultuszminister s Apponyi Albert voltak az elnökei.

Az ünnepségek a préposti lak udvarában Szent Erzsébet márványszobrának leleplezésével kezdődtek. A szobor, Rigele Alajos műve, a szent asszonyt játékoskodás közben ábrázolta, amint csodatevő köpenyével egy meztelen gyermeket betakar, jobb kezében pedig gyümölcsöt tart. A domban elhangzott ünnepi nagymisén jelen voltak az

egyházi főméltóságok, a kormány képviselői, sok magyar főúr s a bécsi udvar több tagja. A szentbeszédet Városhy Gyula kalocsai érsek mondotta. Azután a Városi Színházban élőképben Szent Erzsébet legendáját mutatták be. A bizottság Szent Erzsébet emlékét maradandó formában egy róla elnevezett nagyméretű gyermekotthon létesítésével örökítette meg, mely célra a régi Pálffy-féle kastélyt használták fel. A gyermekotthonnak 1908. június havában volt ünnepélyes alapkövetétele.

A pozsonyi Szent Erzsébet-ünnepségeknek volt egy francia vendége is, La Salle de Rochemaure herceg, aki Pozsonyban és Budapesten hosszabb időt töltött. 1909-ben e közép-európai utazásának benyomásait egy vaskos kötetben foglalta össze, melyben három fejezetet Magyarországnak szentelt.

La Salle, mint Szent Erzsébet buzgó tisztelője, részt vett 1907. május havában a Wartburgban rendezett Szent Erzsébet-ünnepélyen, valamint a Fastenrath német költő-rendezte kölni Virágjátékokon. Kölnben Szent Erzsébetről szóló elbeszélésével elnyerte a Pozsony városa által kitűzött pályadíjak egyikét, a pozsonyi Mária Terézia szobor ezüstből való kicsinyített mását. A wartburgi és kölni ünnepségeken pozsonyiak is voltak: Komlóssy Ferenc nagyprépost, Kumlik Tivadar polgármester és Batka János városi levéltárnok. Ők hívták meg La Salle-t a pozsonyi ünnepélyre.

La Salle ősrégi, délfraancia nemesi családból származott. A hercegi címet XIII. Leótól kapta. Ezzel ismerte el a pápa a Szentszék és Franciaország között felmerült ellentétek kiegyenlítése terén szerzett érdemeit. La Salle Auvergne-ban lakott avrens-i kastélyában s a politika mellett előszeretettel foglalkozott irodalommal. Lelkes támogatója volt az irodalmi regionalizmusnak, felolvasásokat tartott hazáján kívül Spanyolországban s Belgiumban és több kisebb-nagyobb műve jelent meg nyomtatásban: elbeszélések, útleírások, irodalmi értekezések, emlékbeszédek, stb., túlnyomó részt helyi jelentőségű, dilettáns munkák.

La Salle kétszer járt Magyarországon, először 1907-ben, hogy megjelenjék a pozsonyi Szent Erzsébet-ünnepélyen, másodszor 1909-ben, amikor előadást tartott Budapesten a Szent István-Társulatban nagynevű földijéről, a szintén auvergne-i születésű II. Szilveszter pápáról.

La Salle Magyarország, mint arisztokratikus, konzervatív, katolikus, tradicionálista és franciabarát ország iránt meleg rokonszenvet érez. Büszkén hivatkozik rá, hogy egyik XIV. századi őse, Gadifer de La Salle két ízben is járt Magyarországon, egyszer diplomáciai megbízatása volt, másodszor pedig azért jött, hogy részt vegyen a nikápolyi ütközetben. Nagyon érdekli történelmünk, olvas Magyarországról szóló könyveket és ittléte alatt igyekszik minél többet látni és hallani. Jóindulatú, sokoldalú, de felszínes megfigyelő, mindent rózsaszínben lát, mindentől és mindenkitől el van ragadtatva, túlságosan udvarias, szeretetreméltó, bőbeszédű, kissé naiv, hiú, ómódi arisztokrata.

Pozsonyban nagyon élvezi az ott egybegyűlt főúri és főpapi társaságot. Megcsodálja a fényes fogatokat, a nagyszerű díszlőtönyöket, különösen pedig a püspökök magyar díszruhás huszárjait. Ez a pompa és fényűzés, mint írja, a demokratikus Franciaországban ismeretlen. Nem kevesebb, mint tizenöt lapot szentel a főhercegi ebéd leírásának, közli a német nyelvű meghívó és francia nyelvű étlap szövegét. Lát-

szik, hogy pozsonyi tartózkodásának ez volt a legnagyobb élménye. Azt írja, hogy a spanyol királyi udvarban sem látott olyan előkelő és izléses fényűzéssel rendezett vendégséget.

Azt tapasztalja, hogy a magyar főurak és főúri hölgyek mind tudnak franciául. Csodálkozik ellenben azon, hogy a főpapok közt, akikkel megismerkedett, egyetlen egy sem beszélt az ő nyelvét. Ezért kénytelen volt előszedni fogyatékos latin tudományát és Komlóssy prépost ebédjén latin felköszöntőt mondott, amelyet, bár a legnagyobb akarattal sem mondható remekműnek, szintén belevesz a könyvébe.

Meglepi, hogy a magyar klérus tagjai a társaságban és a polgári életben milyen könnyedén s szabadon mozognak és gyakran sem az öltözködésük, sem a viselkedésük el nem árulja papi mivoltukat. Franciaországban a katolikus papságot s a világi társadalmat élesen megvont határ választja el, míg Magyarországon ez a két réteg összeolvad. Előfordul tehát, hogy társaságban valaki órákon át beszélgethet egy tudóssal, íróval vagy költővel, anélkül hogy bármi is sejtetné vele, hogy papi emberrel van dolga.

Budapesten Kőrösi Albin piarista tanár a herceg kalauza, aki megismerteti velé fővárosunk nevezetességeit s akivel azután a világháború kitérőéig levelezésben marad. Sokat van együtt egy művelt és világot járt katonával, Palkovics tábornokkal is, aki mint Miksa császár bizalmas embere Mexikóban küzdötte végig a háborút francia tisztek társaságában. Meglátogatja budai palotájában Apponyi Albertet, megismerkedik ifj. Andrássy Gyulával, Teleki Pállal, Rákosi Jenővel, Lánczy Gyula történettudóssal, a francia származású Bakács János belvárosi plébánossal s másokkal. Tiszteleg Vaszary Kolozs hercegprímásnál is, aki előrehaladott kora miatt ekkor már egészen visszavonult életet élt s akit a pozsonyi ünnepségeken ezért Kohl Medárd képviselt.

Teleki Pál egyszer ebédet ad tiszteletére a Nemzeti Kaszinóban. Ebéd után megmutatják neki a szalónokat és játéktermeket. Az egyikben egy francia szemnek szokatlan látvány tanúja: egy igen elegáns megjelenésű püspököt lát ott főpapi öltözetben billiárdozni és fekete-kávét szürcsölni. Ez az előkelő főpap valószínűleg a Gasteinben 1913-ban rejtélyes körülmények között elhalálozott Bogdanovics Lucian budai szerb, tehát görög-keleti püspök volt.

A magyarság jellemző vonásai La Salle szerint a következők: lángoló házaszeretet, erős nemzeti önérzet, minden miszticizmustól távolálló gyakorlatias észjárás, mellyel a dolgoknak különösen utilitárius oldalát látja s amely vallási kérdések iránt meg lehetős közömbössé teszi.

Francia művészek hazánkban.

Az eddigi fejezetekben már itt-ott találkoztunk hazánkba elvetődött francia művészekkel. Láttuk, hogy a középkorban dolgoztak nálunk francia építőmesterek. Arról is tudunk, hogy Batthyány Boldizsár németújvári kastélyában egy francia festőt foglalkoztatott. Annak is vannak nyomai, hogy királyi udvarainkban és főúri házainknál a külföldi muzsikások sorában francia zenészek is játszottak. Így Mátyás udvarában valószínűleg voltak francia-flamand énekesek, akik európai udvarokban e korban nagy kedveltségnek örvendtek. Beatrix királynénak Miksa császárhoz írt leveléből az egyiknek nevét is ismerjük, Jacques Barbireau antwerpeni karmesterét, aki 1490-ben Budán tartózkodott. II. Ulászló udvari zenekarában működött Pierre de La Rue, aki a courtrai székesegyházban levő sírfelirata szerint *Pannonos reges coluit, Gallos et Hibernos*. Később Bethlen Gábor és Thököly Imre leveleiből arról értesülünk, hogy francia trombitásokat kerestek zenekaruk számára. Neve után ítélve francia lehetett Bercsényi Miklós karmestere, Cedron Imre is, aki egy hét tagú zenekar élén az ungvári várban játszott s urát a táborba és utazásai alatt is elkísérte. Cedron egy ideig Rákóczi szolgálatában volt s egyszer az ónodi országgyűlés templomsátrában zenés misét adott elő. Egy másik francia, Jacques De Plume Bercsényi fiának, Lászlónak volt Kassán a zene-mestere. Voltak Rákóczinak „solesme-i síposai” is, kiken valószínűleg a bencés apátságáról híres, Solesmes-ből való kornétásokat kell érteni.

Mindezekről a francia művészekről nevéükön kívül jóformán semmit sem tudunk. Magyarországi tartózkodásukat és működésüket homály fedi. Épp úgy keveset tudunk azokról a francia művészekről is, akik a XVIII. században magyar főurak és főpapok számára dolgoztak s akiknek száma az osztrák s olasz művészekhez képest elenyésző csekély volt.

Pontosabb és részletesebb adatok állnak rendelkezésünkre azokról a francia művészekről, akik a XIX. században és pedig nagyrészt a század második felében tartózkodtak Magyarországon. Köztük kiváló művészek is vannak, akiknek a magyarsághoz való viszonya megérdemli a tüzetesebb vizsgálatot.

E francia művészek egyik legjelesebbike Berlioz. 1846. február havában jár fővárosunkban és két hangversenyt ad. Abból a levélből, melyet Pestről Fernand Humbert nevű barátjának írt s az akkori pesti lapok tudósításaiból részletesen ismerjük magyarországi utazását és pesti tartózkodását.

Berlioz Bécestől Pestig postakocsin utazott s nemcsak a rendkívül rossz országút, hanem a Duna kiáradása miatt is idegei ugyancsak kemény próbát álltak ki. Azt írja, hogy „agyonázva, összerázva, árkokon és kátyúkon át, vízből iszapba, majd iszapból vízbe dobátva” érte el Pestet. Ott megfürdött, felhörpintett két pohár tokajit, azután húsz órát aludt egy végben, miközben vízbe fúlásról és mocsarokról álmodott.

Hangversenye a Nemzeti Színházban volt. Az intendáns, gr. Ráday a legnagyobb készséggel járt kezére, azonban a Nemzeti Színház zene-kara szimfóniának előadására igen csekély számúnak bizonyult, a német színház művészeivel pedig azt az érvényben levő szabályrendelet értelmében nem lehetett kiegészíteni. Szerencséjére Treichlinger pesti kiadó kisegítette a bajból. Ez összeköttetésbe hozta a pesti Filharmoniai Társaság vezető tagjaival és szerzett számára 12 kitűnő hegedűst. A hangversenyeken Berlioz művei: a Harold-szimfónia, Fantasztikus szimfónia, Római karnevál, stb. szerepeltek és nagy sikert arattak. Különösen nagy volt a hatása a művész Rákóczi-indulójának, mely később a Faust elkárhozása II. részének fináléja lett.

A Rákóczi-indulóról Berlioz azt írja, hogy azt Magyarországra való utazását megelőző éjszakán írta. „Egy bécsi műkedvelő, — írja említett levelében — ki Magyarország szokásait töviről-hegyire ismerte, néhány nappal előbb felkeresett, hóna alatt egy kötet régi melódiáival. „Ha tetszeni akar a magyaroknak, — mondá — komponáljon egy darabot valamelyik nemzeti melódiájukról. Ezzel elragadja majd őket és visszatérte után majd elbeszéli nekem, hogyan éljenekték és tapsolták érte.” Berlioz követte a tanácsot s a Rákóczi-téma alapján megírta indulóját. Mikor Pestről Bécsbe visszatért, a „műkedvelőnek” megköszönte a jó tanácsot. Az kérve-kérte, ne hozza nyilvánosságra, hogy a Rákóczi-indulóban valami része volt, mert neki abból nagy kellemetlensége lenne.

Egy másik verzió szerint Berlioz csak Pesten ismerte meg a Rákóczi-indulót, mely „heroikus jellegével” nagy hatást tett rá. Többször beszélgetett róla Erkel Ferencsel s egy délután a Városliget egyik fája alatt írta át az indulót. A Zenei Lexikon szerint a Rákóczi-indulót Pesten Erkel Ferenc ismertette meg Berliozzal, aki azt „ördögös gyorsasággal meghangszerelte”. Ez utóbbi feltevéseknek nincs alapja és valószínű, hogy Berlioz Rákóczi-indulóját Liszt tanácsára komponálta, akivel 1845-ben németországi hangverseny-körútja alkalmával találkozott s aki tapasztalatból tudta, hogy Budapesten magyar témájú alkotásokkal minő nagy hatást lehet elérni.

Nagy elismeréssel emlékezik meg Berlioz Erkel Ferencről, a Nemzeti Színház karmesteréről, akit „érdemes, nagy tehetségű, kitűnő embernek” tart. Meghallgatja a Hunyadi Lászlót, amely szerinte „tisztá, intelligens és finoman hangszerelt mű.” Schodelné Klein Róza és Füredi Mihály igen szépen énekeltek benne, az énekkar azonban nagyon gyenge volt. A magyar nyelvről Berlioznak az a nézete, hogy nem olyan kemény, mint a német, alkalmasabb tehát a muzsikára, azonban megütődik azon, hogy a magyarok még az olasz nemzetközi műszókat is megmagyarosítják s pld. a koncertet hangversenynek hívják.

Berlioz pesti tartózkodása alatt részt vett a magyar mágnások két bálján és egy politikai bankettjén. A bálokon megcsodálta a nagy fény-

űzést, a magyar férfi és nő szépségét, a nagyszerű díszruhákat s pompás táncokat. Tánc dolgában szerinte a magyarok nemcsak a franciákat, hanem a bécsieket is felülmúlják, pedig ott, a Strauss-keringők városában, valóságos művészetté fejlesztették a szalóntáncot. Berlioz órákon át gyönyörködik benne. Úgy látta, hogy Pesten a táncosok nem a külföldi táncokat, hanem a csárdást járták a legszívesebben. A banketten volt alkalma hallani Deák Ferencet, a „magyar O'Connelt...”, aki csak nagy ügyel-bajjal tudja fékezni pártja reszkető türelmetlenségét. Másnap Berlioz „a forró vérű, lovagias, fenkölt lelkű” magyar nemzet iránt érzett rokonszenvvel eltelve utazott vissza hajón Bécsbe.

A kiegészítés utáni időszakban, a magyar-francia barátkozás virágkorában három kiváló francia zeneszerző jár Magyarországon: Delibes, Massenet, Saint-Saëns. Hangversenyeznek, dirigálnak fővárosunkban, megismerkednek a magyar zeneszerzőkkel s a magyar muzsikával, magyar tárgyú zenedarabokat írnak s odahaza Párizsban is különböző formában kifejezést adnak a magyarság iránt érzett megbecsülésüknek.

Delibes 1878. január elején látogatja meg Budapestet, amikor a Nemzeti Színház tiszteletére a Coppélia-balettet mutatja be. „A fiatal szerző — írja a Vasárnapi Ujság — az este maga kezelte a zenekarban az ütempalcát. Berlioz Hector óta első hasonló eset, s a közönség megtisztelő tapsokkal üdvözölte a csinos, nyúlánk, mintegy 38 éves férfiút, ki a párizsi zenekarok egyik kitűnősége.” Ugyanez alkalommal bemutatták neki a magyar dalmű-zenét is: előadták Erkel Ferencnek Hunyadi Lászlójából az első, Bánk bánjából a második felvonást. Az előadás nagy hatást tett a francia zeneszerzőre, ki már eddig is előszere-ttel viseltetett a magyar zene iránt, a Coppéliában felhasznált magyar motívumokat és közbeszótt egy magyar csárdást.

1885-ben Delibes résztvett a budapesti országos kiállítás megtekintésére érkezett francia küldöttségben és vezényelt az Opera aug. 12-iki díszelőadásán, melyen az ő Coppéliájából s Massenet Heródiásából kerültek színre részletek.

Massenet 1879. január havában volt fővárosunk vendége. Gouzien zeneszerző s zenekritikus és Pázmándy Dénes társaságában érkezett. A pályaudvaron báró Podmaniczky Frigyes és Erkel Sándor fogadta s az Angol Királynőbe kísérte. Azért jött, hogy részt vegyen Lahore királya című operájának első előadásán. Az operának másnap volt a főpróbája. Erkel pompásan vezényelt, a kiállítás fényes, a rendezés kifogástalan volt, a magánénekesek: Saxlehner Emma, Perotti (Proth) Gyula, Odry Lehel jól megállták helyüket, Nagyné Benza Ida azonban, kinek Zita szerepét kellett volna énekelnie, családi gyásza miatt nem jelent meg. Tannerné Szabó Róza, aki vállalta volna Zita szerepét, nem bizonyult alkalmasnak, az a milánói énekesnő pedig, akit Massenet Benza Ida helyettesítésére felkért, nem jöhetett. Ezért Massenet operájának bemutató előadását tíz nappal el kellett halasztani, azt pedig Massenet nem várta meg.

A főpróba után Massenet Podmaniczky Frigyes, Erkel Sándor, Pázmándy Dénes, Hampel József és Evva Lajos kíséretében a magyaros főztjéről híres Karikás-fele Kis pipában villásreggelizett. Karikás kitett magáért. A „villásreggeli” igen bőséges volt: halászlé, vesepecsenye áttört burgonyával, székelygulyás, malacpecsenye salátával, túrós

csusza, sajt, gyümölcs és kétféle bor. Délután Massenet Gouzien-nel Blaha Lujzát és Liszt Ferencet látogatta meg, este pedig Rossi olasz színész társaságában a Nemzeti Szállodában ifj. Rácz Pálit hallgatta meg. Nagyon tetszett neki a cigányzene. Mint a Pesti Hírlap írja, „úgy pezsgett benne a vér, mintha a magyar dalok az ő szívéből fakadt hangok volnának“.

Másnap az Angol Királynőben Liszt visszaadta Massenet látogatását, azután ők ketten és Gouzien felkeresték Szabadi (Frank) Ignác zeneszerzőt, a Komló-kert vendéglőjét, akinek egy szerzeménye (Plevna vagy török-magyar induló) Párizsban 1878-ban nagyon megtetszett Gouzien-nek. Berkes Béla cigányprímás játszotta a világiállításon. Gouzien Munkácsy Mihály révén összeköttetésbe lépett Szabadival, aki azután elküldötte neki indulójának és csárdásainak kottáit. Budapesti látogatása alkalmával Massenet megígérte a magyar zeneszerzőnek, hogy zenekarra írja a Plevna-indulót, mint ahogy Berlioz átdolgozta a Rákóczi-indulót. Massenet meg is írta az ígért zenekari művet s az Párizsban nagy sikert aratott.

A főpróba izgalmai, a túlsúfolt program s talán még inkább a magyaros ételek és italok kimerítették Massenet idegeit. Kénytelen volt este korán lefeküdni. Gouzien nélküle ment el a Népszínházba Blaha Lujzát megnézni s a Nemzetiben a Bánk bánt meghallgatni. Gouzien az egész programot végigcsinálta, színház után Pázmándyval vacsorázott, azután pedig résztvett a jogászbálon.

Másnap Massenet rendbe jött. Délután Harkányi Frigyessel kikocsizott a Városligetbe, este megnézte Blahánét a Piros bugyellárisban, Zichy Géza grófnál megvacsorázott, utána Liszt Ferenc fogadta Hal-tér 4. számú lakásán Pulszky Ferenc, Apponyi Albert, Mihalovics Ödön s más urak és hölgyek társaságában és hangversenyt adott tiszteletére. Liszt és egyik legjelesebb tanítványa, Mentel Zsófia zongorázott. Mentel Zsófia Liszt egyik zongoraátíratát adta elő, azután eljátszották két zongorán a Rákóczi-induló Liszt-féle átíratát. Mentel Zsófia játéka nagyon tetszett Massenet-nek és meghívta a művésznőt, hogy vegyen részt februárban a párizsi Pas-de-Loup-hangversenyen.

Massenet fővárosunkban való tartózkodása alatt a szállodai éttermekben meghallgatta az akkori világhírű cigányprímások (Patikárus Ferkó, id. és ifj. Rácz Pali, Bunkó Ferenc) zenekarát. Mikor elutazott, megkérte Záborszky zeneműkereskedőt, hogy minden jobb magyar zeneművet küldjön meg neki, mert mint a párizsi konzervatórium tanára, a magyar zenével meg akarja ismertetni tanítványait és magyar suite-eket akar írni. Ez utóbbi ígéretének beváltásaként szerzette *Scènes hongroises* c. zenekari művét.

Massenet Párizsba való visszatérése után is megőrizte a magyarság iránt érzett rokonszenvét és minden alkalmat megragadott, hogy magyar-barátságának kifejezést adjon. 1879-ben tagja volt a szegedi árvízkárosultak segélyezésére alakult párizsi bizottságnak és tevékeny részt vett az operai ünnepély előkészítésében, melyen először került előadásra a *Marche héroïque de Szabady*, valamint 1883-ban a magyar írók és Művészek Társaságának párizsi fogadtatásában. 1885-ben a budapesti országos kiállítás alkalmával megint eljött fővárosunkba, mint egyik tagja a párizsi küldöttségnek. Ekkor az Operában vezé-

nyelte Heródiás c. operáját és végigcsinálta a francia kiránduló társaság budapesti s vidéki programját. Az egyik budapesti lap szerint állítólag kijelentette, hogy Franciaországot úgy szereti, mint az édesanyját, akinek mindent köszönhet, hazánkat pedig úgy, mint a feleségét, akit ő maga választott magának.

Mikor Massenet megöregedett, megírta és kiadta emlékiratait. Ezekben nagyon lehiggadt, józan modorban emlékezik meg az 1885-iki magyarországi kirándulásról, nyoma sincs bennük az egykori lelkesevésnek. Azt írja, hogy magyar diákok hívták őket Budapestre. Ez nem felel meg a valóságnak, mert nem diákok, hanem francia-barát, liberális írók és politikusok voltak azok, akik útjukat előkészítették és megszervezték. Három évtized távolában Massenet emlékezetében úgy élt ez az utazás, mint egy „el nem mesélhető incidensekben” gazdag, furcsa, bolondos kaland, melyre öreg korában az ember némi szégyenkezéssel gondol vissza.

1879. március havában Saint-Saëns hangversenyezett Budapesten. Durand párizsi zenei kiadó társaságában érkezett. A hangversenyt a Filharmóniai Társaság rendezte. A zenekar Erkel Sándor vezényletével Saint-Saëns negyedik számú zongoraversenyét adta elő, azután a francia művész dirigálta Hercules ifjúsága c. művét, majd mint magánelőadó saját szerzeményű mazurkáját és a Haláltáncot játszotta. Ez utóbbi darabja aratta a legnagyobb sikert, meg kellett ismételnie. A Fővárosi Lapok így mutatja be őt olvasóinak: „Középtermetű, szikár alak, túl a negyvenen... római orr, fekete bajusz és rövid, ritkás szakáll, mosolygás közben is komoly arc, külső hatásokat éppen nem kereső megjelenés és olyan fekete frakk, mely nem éppen az utolsó divatra vall.”

Saint-Saëns mint orgonaművész is bemutatkozott fővárosunkban. Ebben az időben Budapesten a legjobb orgona a Dohány-utcai zsinagóga orgonája volt. Hosszas tárgyalás után sikerült kieszközölni, hogy azt a hitközség a kiváló vendégművész egy délelőtti hangversenyére átengedte. A hangversenyen nem nagy, de válogatott közönség vett részt, többek között Liszt Ferenc, Zichy Géza, Teleki Sándorné, Pulszky Polixéna. Saint-Saëns néhány saját szerzeményét és Bach egy fugáját adta elő. Jeles orgonistának bizonyult. bár mint a Fővárosi Lapok írja, „az orgona több regiszterében néhány síp folyton makacsodott, ami a művész kedvét egészen elvette”.

Saint-Saëns fővárosunkban ismerkedett meg a magyar zenével. Párizsban ez időben a cigányzene nagy kedveltségnek örvendett. Saint-Saëns azonban nagyon visszavonultan élt, otthon nem volt még alkalma cigányokat hallani. Budapesten két ízben is gyönyörködött a magyar zenében. Egyszer Blaskovich Miklósné adott tiszteletére estélyt, melyen Berkes zenekara játszott. Egy másik este pedig Liszt kívánságára a Pintér-testvérek cimbalomiátékát s az öreg Rácz Palit hallgatta meg.

A magyar-barát francia zenészek közt a lelelkesebb és legtevékenyebb egy Armand Gouzien nevű, ma már elfelejtett zeneszerző és zenei író volt, aki azért a „Hongrois volontaire” nevet kapta s akiről Massenet-val kapcsolatban már szó esett. A magvarság számára Gouzient fiatal korában egy híres cigányprímás, Patikárus Ferkó hódította meg, kivel Párizsban összebarátkozott s akit Londonba elkísért. Gouzien Párizsban nagy propagandát csinált a magyar zenének, több

zenei folyóiratba írt róla cikkeket, a szalónokban magyar dalokat énekelt, több csárdást írt át zongorára s adott ki.

Ő buzgólkodott leginkább a szegediek javára rendezett párizsi operaiünnepély zenei részének megrendezésében. Mint a *La Musique* szerkesztője gyakran közölt lapjában magyar dolgokat, többek közt Bartalus István népdalátíratait s Coudinet-val az *Opéra comique* számára egy vígoperát írt, melynek Magyarországon játszott a cselekvénye.

Gouzien több ízben járt hazánkban. 1879-ben, mint láttuk, Massenet-t kísérte el Budapestre. Ugyanabban az évben egyik tagja volt a margitszigeti Arrogante-ünnepélyen a francia küldöttségnek. Ezúttal is egy hetet töltött hazánkban. Honfitársaival meglátogatta Türr Istvánt, Podmaniczky Frigyeszt, Pállik Bélát, kirándulást tett Fótra gr. Károlyi István birtokára és Szegedre, esténként eljárt a Nemzeti Színház és a Népszínház előadásaira s a Piros bugvelláris előadásán szép bokkrétát nyújtott át Blahánénak, piros-fehér-kék szalagján *Merci pour la France* felirattal. Felkereste ismét Szabady Ignácot is, aki családi hangversennyel kedveskedett francia vendégének. A magyarok határt nem ismerő vendégszeretetéről és a franciákér való rajongásáról lelkes hangon számolt be egy barátjához írt s a *Le Monde illustré*-ben megjelent levelében. Részt vett a franciák 1885-iki társas kirándulásán is.

1908-ban Eugène d'Harcourt zeneszerző és zenekritikus, a *Figaro* zenei munkatársa jön Budapestre s a francia kormány megbízásából a magyar zenetanítást és a zenei életet tanulmányozza. Könyvében, melyben beszámol németországi, ausztriai és magyarországi útjáról részletesen ismerteti a Zeneakadémia tanításmódját, leírja a Filharmóniai Társaság egy hangversenyét s az Opera egy bemutató előadását; melyen ifj. Ábrányi Emil operája, a Monna Vanna került színre a szerző vezényletével s Krammer Teréz, Anthes György, Beck Vilmos és Szemere Árpád közreműködésével. A cimbalomtanítás és a Schunda-gyár ismertetése kapcsán megemlíti, hogy *Le Tasse* c. operájában a cimbalmot ő is alkalmazta.

1909-ben a Nemzetközi Zenei Egyesület Bécsben tartotta kongresszusát és Haydn halálának százéves fordulóján a nagy zeneköltő emlékének hódolt. A kongresszuson résztvett Vincent d'Indy is és annak részvevőivel megjelent Eszterházy herceg meghívására Kismartonban, ahol Haydn mintegy három évtizeden át mint hercegi karmester működött.

D'Indyt fiatalkori kapcsolatai fűzik a magyar történelemhez és zenéhez. Első műve ugyanis, melyet 1874—75-ben szerzett, egy Hunyadi János-szimfónia volt. Ez a szimfónia Chassin Hunyadiról szóló művének és a Marmier fordításában olvasott magyar daloknak hatása alatt született meg. Magyar zenei motívumokat a művész „rég magyar himnuszokban” talált, melyek közül egyet Beethoven is felhasznált a VII. szimfóniában. Szimfóniáját ifjúkori kísérletnek tekintette, részleteket játszottak belőle a *Société nationale de Musique* hangversenyein, ki nem adta a szerző, de mint opus $\frac{5}{1}$ szerepelt művei sorában.

A magyar muzsika mindig érdekelte. 1873-ban Weimarban megismerkedett Liszt Ferencel. Liszt olyan hatást tett rá, hogy a tervbe vett néhány nap helyett három hónapig ott maradt Weimarban s a

Liszttel folytatott eszmecserék érlelték meg benne a zeneszerzés tanításának azt a tervét, melyet azután a párizsi *Schola Cantorum*-ban megvalósított. Párizsban később megismerkedett és összebarátkozott Hubay Jenővel, kinek első hangversenyét zongorán kísérte. Voltak magyar tanítványai is.

Kismartonban magyar tisztelői biztatták, hogy maradjon hazánkban és látogassa meg fővárosunkat. „Nagyon boldog volnék, — így válaszolt — ha látnám azt a földet, melynek egy nagy hőse zeneszerzői pályámon először inspirált. De most már késő, hosszú utat tettem már meg, havazik már felettem.”

Tizenkilenc év múlva, 1926-ban a 75 éves zeneszerző mégis eljött Budapestre, hogy meglátogassa régi barátját, Hubay Jenőt és az ő vezetése mellett megismerkedjék a magyar zenei élet kiválóságaival. Május 4-én a Zeneművészeti Főiskola, melynek tiszteletbeli tanára volt, díszhangversenyen ünnepelte, melyen az ősz mester vezénylet. A műsoron csak az ő művei szerepeltek: a Fervaal-nyitány, a Wallenstein-trilógia III. része, az Istar-variációk s a zenekarra és zongorára írt I. szimfónia, melynek zongoraszólamát Jeanne-Marie Darré játszotta. 8-án volt a Zeneművészeti Főiskola második hangversenye. Ezen a Waldbauer—Kerpely-vonósnégyes a II. vonósnégyest adta elő, Basildes Mária d'Indy-dalokat énekelt, végül pedig a szerző. Hubay Jenő és Zsámboky Miklós közreműködésével egy zongorahármasa került bemutatásra.

1910. december 5-én Budapesten a Vigadóban Debussy-hangverseny volt, amelyen a művész maga is résztvett. Midőn a filharmonikusok azelőtt hat évvel Egy fa un délutánja c. művét előadták, azt a közönség kikacagta s a kritikusok sem tekintették egyébnek „zenei bohózatnál”. Azután egy kamarahangversenyen egy négyesét adták elő, az sem keltett semmi hatást. Lassanként megváltozott közönségünk ízlése, és a vigadói hangversenynek nagy sikere volt. A műsoron csupa Debussy-művek szerepeltek. Első volt a *Childrens corner* c., hat részből álló gyermekdarab-sorozat, azután Rose Feart énekelt Verlaine-dalokat a szerző zongorakíséretével, utánna a Waldbauer—Kerpely-quartett adta elő Debussy egy vonósnégyesét, majd Rose Feart énekelt ismét dalokat, melyeknek szövegét is Debussy írta. A hangverseny három zongoraszámmal ért véget. „Érdekes ember Debussy, — írta a Pesti Napló — a haj- és szakállviselete egy francia mérnököt, tanárt sejtet, a koponyaformájában van csak valami különös, azután mély szemeiben valami lenyűgöző.” A hallgatóság a műsor minden egyes számát lelkes éljenzéssel fogadta, ami azonban nem jelentette azt, mintha a nagy francia zeneszerzőt valóban megértette és élvezte volna. A Pesti Napló szerint „a Vigadó-teremben ezek az intim hatású, túlfinomult muzsikák nagyjában egészen elvesztek. Olyan volt, mintha finom brüsszeli csipkéket mutogatnak százméteres távolságból... Éppen azért tűnt snobságnak, nágyképűségnek az a tüntető tapsolás, amely minden produkció után elhangzott... Budapest gyönyörűen ünnepelt, csak az ünnepelés becsületességéhez férna szó.”

Debussy zárkózott, csak a zenének élő, magányos ember volt. Kevés szerepelt a nyilvánosság előtt. Franciaországon kívül csak Bécsben és Brüsszelben adott hangversenyt. Nem vágyott hírnévre, de

mégis kíváncsi volt, hogyan hatnak alkotásai a közönségre. Bécsben nagyon hűvös fogadtatásban volt része, jól esett tehát neki, hogy Budapesten méltányolták. Hat napot töltött fővárosunkban és fennmaradt levelei s özvegyének nyilatkozata szerint e napokat életének legkellemesebb emlékei közé sorozta. Ittléte alatt melegen érdekelte a magyar zene és népművészet. Esténként Radics Béla cigányprimás muzsikáját hallgatta. Egészen elmerült a magyar nóták hallgatásában és mindjárt megérezte, ha a zenekar eredeti népdalok helyett valami újabb műdalt játszott, az nem tetszett neki. Hangversenyének egész jövedelmét magyar házi hímzésekre és szőttesekre fordította s a magyar népviselet annyira tetszett neki, hogy otthon házi használatra magyaros ruhadarabokat csináltatott magának.

Debussy a budapesti lelkes fogadtatásért hálás maradt és Párizsban sokat fáradozott a magyar művészek érdekében. A Waldbauer—Kerpely-vonósnégyessel, mely budapesti hangversenyén egyik művét előadta, úgy meg volt elégedve, hogy meghívta Párizsba. Ő maga készítette elő kamarestjüket és Párizs zenei életének kiválóságait toborozta össze hangversenyükre, mely megvetette világra szóló hírnevük alapját. Debussy, Ravel, Franck, valamint Dohnányi, Bartók, Kodály műveinek előadásával olyan sikert arattak, hogy Romain Rolland indítványára a Sorbonne is meghívta őket egy hangverseny tartására.

A múlt század folyamán elkerültek hozzánk francia festő és rajzoló művészek is. Egyesek huzamosabb ideig itt éltek és dolgoztak, mások művészi témakeresés céljából rövidebb időt töltöttek hazánkban. Ilyen volt Louis Boutibonne festő és rajzoktató, aki 1810-től 1830-ig Budapesten rajztanításból élt. Boutibonne az akkori közönség ízlésének megfelelően Magyarország szebb és történeti szempontból nevezetesebb tájainak könyomatok útján való népszerűsítésére egy társaságot hozott össze. Felvételek céljából több ízben járt a Felvidéken egyik társával, Lántz Józseffel s lerajzolta Csetneket, Rozsnyót, Murányt, Krasznahorkát, stb. Tájképeiből 1822-ben Schmidt János budai könyomdász adott ki egy sorozatot. A Pesti Műegylet első tárlatán Boutibonne Forrásos vidékek és Anyai szeretet c. képeivel szerepelt. Festő lett fia, Lajos is, aki Pesten született és mint arc- és tájképfestő Ausztriában, Párizsban, Londonban élte le életét. Béatrice c. képéről, amely az 1852-i párizsi Szalonban aranyérmert nyert, Théophile Gautier elismeréssel írt.

1837-ben Raffet, a kiváló festő és rajzoló, akit főleg Napoleon dicsőítésére szolgáló litográfiai tettek híressé, utazott át hazánkban, mint egyik tagja a Demidov herceg vezetése alatt Déloroszországba menő expedíciónak. Magyarországon több, népi alakokat ábrázoló rajzot készített, melyek, mint díszes litográfiák a Demidov utazásáról 1840—42-ben közzétett műben jelentek meg.

Az ötvenes években egy Chapuy nevű rajzoló dolgozott Magyarországon. Emlékét egy szép színes könyommat őrzi (Budapest látképe a Halászbástya felől).

1852-ben egy jónevű francia festő és grafikus, Théodore Valério járja be hazánkat s a déldunai országokat, hogy a francia közoktatásügyi minisztérium megbízásából e vidékeken néprajzi és katonai tárgyú

rajzokat készítsen. Mielőtt útra kelt, Humboldt Sándor, aki francia tudományos körökkel sokat érintkezett, ellátta jó tanácsokkal és ajánló levelekkel. A bécsi francia követtől is kapott ajánló levelet. Minthogy a Bach-korszak alatt Magyarországon mindenütt kémekre vadásztak, egyszer megesett vele, hogy a zsandárok Szolnokon, midőn a Tiszán a hídon át akart menni, letartóztatták, vonatra ültették és Pestre kísérték.

Valério úti naplója nem maradt fenn, képeinek tárgyából azonban arra következtethetünk, hogy Pozsonyból kiindulva először a Felvidéken rajzolgatott. Erre vallanak tót parasztokat s pásztorokat ábrázoló képei. Azután a Mátra vidékét, Heves-megyét járta be. Hevesből lekerült Szolnoknak s elérte hazánknak azt a részét, amely pusztáival, délibábjával, juhászaival, csikósaival, kanászaival legjobban vonzotta: a Nagy Magyar Alföldet. Nagyvárad környékéről valók oláh tárgyú rajzai. Vannak helynév nélküli képei és életképei is, egyik egy börtön-jelenetet, egy másik kovácsműhelyt ábrázol. Akármerre jár, mindenhol előszeretettel rajzol cigányokat. Tárgyválasztásában tehát a néprajzi szempont, a cigány-, pásztor- és parasztromantika irányítja. Alakjai ruha és környezet szempontjából élethűek, látszik, hogy a természet után készültek, de nem eléggé erőteljesek és kifejezők, valami ábrándozó, melábus, idegenszerű kifejezés ül arcukon.

Valério magyar tárgyú rézkarcait 1854-ben kiadta egy albumban. Théophile Gautier írt róla a *Moniteur* c. lapban részletes ismertetést, mely később *Voyage en Orient* c. munkája egyik fejezeteként is megjelent. Valério albumának jelentékeny része volt a magyar népről s a magyar földről Franciaországban divatossá vált felfogás kialakulásában. Gautier magyar tárgyú munkái — egy színdarab s több kritika magyar művészekről — minden esetre arra vallanak, hogy reá Valério képei s a vele hazánkról folytatott beszélgetések maradandó hatást gyakoroltak.

Valério képei közül hármat Eszterházy herceg vett meg, 26 darabot Eugénia császárnénak is bemutatottak, három képet az 1861-iki Szalonban állította ki, néhányat az *Illustration* és annak nyomán a Vasárnapi Ujság is közölt és ismertetett. Tissot magyarországi útikönyve díszkiadásának is Valério 10 képe volt a fődíszje, Perrot is Valério-képeket mellékelte délmagyarországi és horvátországi útjáról szóló cikkeihez. A Szépművészeti Múzeumban is vannak rajzai.

1861-ben Victor Duruy, francia történetíró készült egy nagyobb dunai utazásra Lancelot rajzolóművész társaságában. Az volt a terve, hogy Regensburgtól kezdve végighajózik a Dunán és úti benyomásairól képeket és cikkeket közöl a *Le Tour du Monde* c. folyóiratban. Csak Pozsonyig jutott el s csak négy cikket sikerült megírnia, mert politikai okok a Franciaországba való visszatérésre kényszerítették. Lancelot ellenben folytatta útját s arra is vállalkozott, hogy Duruy helyett úti élményeit a fenti folyóiratban megírta és az útleírásokhoz érdekes rajzokat mellékelte.

Lancelot dunai utazása Pozsonytól Orsováig bővelkedik érdekes élményekben. A legtöbb látnivaló azonban Pesten akad számára, ahol programjától eltérve, három hétig marad. Ő is, mint a legtöbb francia

utazó, kiemeli Pest és Buda ellentétét. Pest eleven, vidám, modern város, a politikai és üzleti élet központja, Buda komor és kihalt, a „történelem és régi emlékek városa”. Pest a jövő, Buda a múlt. Mikor a francia művész Pesten tartózkodott, az a nemzeti újjászületés és hazafias lelkesedés lázában égett. Megnyílt az országgyűlés, a házakon nemzeti zászlók lengtek, a férfiak tüntetően magyar ruhában jártak, sokan fekete szalagot hordtak, gyászolták a pár héttel előbb öngyilkossá lett Teleki Lászlót. Mindenki politizált. Miként Olaszországban, úgy Magyarországon is, — írja Lancelot — a németek iránt érzett ellenszenv általános, a franciák ellenben annál népszerűbbek. Mikor a francia egy képviselő előtt azt a kívánságát fejezi ki, hogy szeretne a parlament egy ülésén megjelenni, az melegen megszorítja a kezét s így válaszol: „Őn francia s mint ilyen, jogot élvez Magyarországon” és felvezeti az újságírók emelvényére, ahonnan hallja beszélni Deák Ferencet.

Egy este két magyar művésszel a Komló-vendéglőben vacsorázik. A szomszéd asztalnál írók, földbirtokosok, volt honvédtisztek ülnek. Mikor megtudják, hogy francia, megkérlik, hogy üljön át az asztalukhoz. A cigány rázendít a *Marseillaise*-ra, egy fiatal ember elszavalja Béranger *Honneur aux Enfants de la France* c. versét és egész este ünneplik a francia vendéget; lelkesednek, búsonganak, szónokolnak, hazafias dalokat énekelnek tiszteletére s éltetik Franciaországot, annak támogatásával remélik visszanyerni hazájuk függetlenségét.

Szerepel néhány festőművész azoknak a magyarbarát franciáknak sorában is, akik a múlt század hetvenes és nyolcvanas éveiben tevékenykedtek a magyar-francia kapcsolatok kiépítése terén. Őt ilyen festő vett részt abban a francia küldöttségben, mely 1885-ben a kiállítás megtekintése és hazánk megismerése céljából látogatott el hozzánk, és pedig a következők: Rops, Clairin, Robert-Fleury, Escalier és Guéraud. Köztük a legjelentékenyebb Félicien Rops volt, a jeles festő és grafikus, aki már 1879-ben a margitszigeti Arrogante-ünnepély alkalmával is járt hazánkban. Ő volt a francia társaságunk egyik legkedveltebb tagja. Mint egy magyar lap írja: „... nálunk nagyon megszerették élénk elbeszéléseit, pattogó elmésségeit, pohárköszöntőit, udvarlásait s az egész embert.”

Rops népszerűségét fokozta, hogy sokat emlegette magyar származását, érezni vélte ereiben a magyar vért, imádta a szép asszonyokat, szerette a lovakat és a lovaglást. Egyik szépáját állítólag Ropszainak hívták, aki Mária-Terézia alatt mint száműzött telepedett le Belgiumban. Minthogy író is volt, — a *Figaro*-ba írt szellemes apróságokat — azt tervezte, hogy saját rajzaival díszített könyvet ír majd Magyarországról. Ez a terve nem valósult meg, mindössze néhány magyar tárgyú rajza jelent meg francia lapokban. Az örökös banketkezés, úgy látszik, sem neki, sem festő-kollégáinak nem sok időt engedett arra, hogy hazánkban való tartózkodásuk alatt fessenek vagy rajzoljanak.

Az újabb francia festőművészek közül benső kapcsolatok fűzik hazánkhöz Louis Tinayre-t, aki tizenkét éves korától húsz éves koráig hazánkban tartózkodott s aki erre az időre így emlékszik vissza: „Hét teljes évet töltöttem a nemes magyar nép körében, nyelvét teljesen elsajátítottam, szívének mélyébe tekintettem, minden dobbanását megéreztem. Azonosítottam magamat érzelmeivel, vágyaival, fájának gé-

niusza volt a nevelőm, osztozom küzdelmeiben és szenvedéseiben.” Mint játszótárs került Encsre egy magyar földbirtokos-családhoz, majd amikor atyja halála után anyja mint nyelvmesternő Kassán telepedett le, ő is odaköltözött s ott végezte a reáliskolát, hol Klinkovics Béla rajztanárnak volt a tanítványa. Azután Budapesten az Országos Mintarajztanodán tanult. Párizsba visszatérve egy ideig a *Le Monde illustré* művészi munkatársa volt, aztán Madagaszkáron, Braziliában, Marokkóban élt s dolgozott, egy ideig pedig Albert monacoi herceg udvari festője volt. Nagy, hatalmas falfestményei s körképei vannak, mint gyarmati festő tette nevét ismertté.

1934-ben, hetvenhárom éves korában Tinayre ellátogatott Budapestre. „Ötven év óta — mondta egy interwiew alkalmával — vágyakoztam arra, hogy viszontlássam második hazámat, hisz itt nyertem kiképzést, ide kötnek ifjúságom legszebb emlékei és régi-régi vágyam volt, hogy meglátogassam egykori művésztársaimat.” E látogatása alkalmával előadást tartott a budapesti rádióban magyarországi emlékeiről és pedig magyarul, mert meg akarta mutatni, hogy négy és fél évtized leforgása alatt sem felejtette el nyelvünket.

Emlékirataiban Tinayre érdekes dolgokat mond el magyarországi tartózkodásáról, tanulmányairól s az akkori magyar művészeti életéről. A Mintarajztanoda igazgatója abban az időben, mint írja, Kelety Gusztáv volt, tanárai pedig Székely Bertalan, Greguss János, Rauscher Lajos, Huszár Adolf és Morelli Gusztáv, kik közül Tinayre különös hálával Székely Bertalanra emlékezik vissza. Tanuló-társai közül Balló Edével, Zala Györggyel, Révész Imrével, Roskovics Ignáccal, Innocent Ferenczel és Szirmay Antallal barátkozott össze.

Ismert többet az akkori nagy magyar művészek közül is. Madarász Viktorról így ír: „Sokszor voltam Madarász műtermében a Városliget közelében. Igazi párizsi volt, a boulevard szójárásával és gúnyolódó szellemességével. Mindig tudott valami furcsa történetet vagy atelier-tréfát előadni. Sok évet töltött Párizsban, ahol az akadémiában képezte magát és Bonnat-val volt benső barátságban. Az akkori piktorok élénken emlékeznek rá. A csinos nők bomlottak a hódító magyar után. Az első felesége is egy nagyon szép francia nő volt, aki fiatalon halt meg és Madarász évekig gyászolta.”

Tinayre Zichy Mihállyal Párizsban ismerkedett meg s így emlékezik meg róla: „Engem is elragadott megnyerő modora és szellemes társalgása. Ez 1880-ban volt. Akkor a *Quartier Malesherbes*-en volt a lakása, gazdagon berendezett műtermével... keveset járt a művészek közé, jobban érezte magát az írók körében. köztük sokakkal benső barátságot kötött, különösen Gautier Théophile-lal, aki róla és műveiről tanulmányokat írt. Gyakran láttam Zichyt abban a keretben, amelyben dolgozni szeretett, ritka bútorok és értékes dísz tárgyak, mesés keleti szőnyegek halmaza közt.”

Gerandoék szalonjában találkozott Pesten Liszt Ferenczel, Jókai Mórral, Zichy Gézával, stb., valamint Auguste Rogeard-ral, az emigráns forradalmár íróval, aki Budapesten francia irodalmi előadásokat tartott s akinek arcképét később Párizsban kiállította. Pesten a Puky- és Szomjas-családdal volt benső ismeretségben. Ezek vidéki birtokán

több ízben nyaralt s alkalma nyílt a vidéki magyar életet megismernie. Egyik nyáron, melyet Nyíregyháza közelében Szomjaséknál töltött, szemtanúja volt egy képviselőválasztásnak, mely Szomjas Gusztáv megválasztásával végződött s melyet Nyíregyházán fényes bál és népiünnepély fejezett be.

XXIII.

Francia utazók Magyarországon az első világháború előtti évtizedekben.

A múlt század nyolcvanas éveiben a francia-magyar viszony reánk nézve kedvezőtlenül alakul. Ekkor annak a megbecsülésnek és rokonszenvnek helyébe, melyet a szabadságharc és az emigráció francia szabadelvű és köztársasági körökben a magyarság iránt ébresztett, az elhidegülés, közöny, gyanakvás és bizalmatlanság lép. Ez a változás az európai külpolitikai helyzet következménye. 1879-ben ugyanis Németország Oroszország balkáni törekvéseinek és Franciaország revanche-politikájának ellensúlyozása végett az osztrák-magyar monarchiával szövetségre lép, melyhez 1882-ben Olaszország is csatlakozik. E szövetekezés nyilvánvalóvá teszi, hogy Franciaország a magyarokra mint szövetségesekre nem számíthat s a magyar ellenzéki politikusoknak s íróknak francia-barát és német-ellenes nyilatkozatait nem lehet komolyan venni. A hármasszövetséggel szemben Franciaország Oroszország felé orientálódik és 1891-ben a két állam szövetséget köt, mely 1904-ben Nagy-Britannia csatlakozásával hármasszövetség alakul.

Az orosz-francia szövetekezés következménye volt az az érdeklődés és rokonszenv is, melyet a franciák a világháború előtti évtizedekben a pánszláv aspirációk és a monarchia szláv népei iránt tanúsítottak. A lengyelek, csehek, szerbek s velük együtt a románok a németiség és magyarság ellen folyó harcukban első sorban Franciaországra számítottak, azt igyekeztek ügyüknek megnyerni. Az erre irányuló propagandában a románok és csehek bizonyultak a legügyesebbeknek. Sok francia könyvben, memorandumban, röpiratban, hírlap- és folyóiratcikkben hirdették álláspontjukat, egyesületeket és szemléket alapítottak, előadásokat tartottak és szívós munkájukkal sikerült nemcsak a francia szellemi élet kiváló képviselőit: politikusokat, publicistákat, tudósokat, egyetemi tanárokat, hanem jóformán az egész francia közvéleményt a magyar érdekében kedvezően befolyásolni.

A franciaországi szláv és román propaganda ellenében a magyarság védelmére magyar és francia szerzők tollából időnként jelentek meg ugyan francia nyelvű kiadványok, melyek az ellenünk hangoztatott vádaknak kellő értékükre szállították le, azonban vajmi kevés volt a hatásuk s a múlt század utolsó negyedében a magyarság s a nemzetiségek közti küzdelemben a francia kormány, sajtó és közönség a szlávok és románok pártjára állt, sőt sikerült e népeknek megingatniok és tőlünk elidegeníteniök még oly magyarbarát franciákat is,

mint Michelet, Mistral, Coppée, Mme Adam, stb. A magyarellenes propaganda hatása alatt a franciák szemében a magyar már nem az a hősi, lovagias, idealista, a keresztény művelődésért magát feláldozó, szabadság- és hazaszerető nép, amilyennek azelőtt gyakran feltűntették, hanem egy barbár, erőszakos, zsarnoki, ázsiai faj, mely évszázadokon át elnyomta, kizsákmányolta, tűzzel-vassal magyarosította az uralma alá került idegen népeket s ellensége a szabadságnak, demokráciának és kultúrának. Politikai elszigeteltségiünket teljessé tette az alldeutsch-mozgalom. Az is a hazai németek elnyomásával és erőszakos magyarosításával vádolva bennünket mind Ausztriában, mind Németországban széles körben ellenszenvessé tette a magyar nevet.

Azok a francia utazók, kik ezekben az évtizedekben Magyarországon jártak, szintén többé-kevésbbé a nemzetiségi propaganda hatása alatt állottak és hazánkban utazva, elsősorban a nemzetiségi kérdés iránt érdeklődtek. Voltak olyanok, akik helyszíni tapasztalataiknak s magyar ismerőseik érveinek hatása alatt módosították magukkal hozott nézeteiket s akadtak a politizálástól tartózkodó utazók is, akik vagy szórakozás végett vagy valami különleges, nem politikai célból keresték fel hazánkat.

A franciák hangulatváltozásának egyik első bizonyossága Montferrier 1884-ben megjelent könyve, amelynek egyes fejezetei előbb a *Journal des Débats*-ban láttak napvilágot, Montferrier egy közép- és kelet-európai utazás keretében akkor jár tehát hazánkban, amikor a francia-magyar barátkozás még javában folyt és a magyarellenes propaganda Franciaországban még nem nyomta el az irányunkban megnyilatkozó rokonszenvet.

Montferrier szerény, tapintatos és értelmes író, aki utazását *voyage de fantaisie politique*-nak nevezi. Könnyedén siklik el a dolgok felett, nem akar mélyükre hatolni, tudja, hogy néhány nap futólagos benyomásai alapján nem lehet ismeretlen országokról és népekről ítéletet mondani. A magyar politikai helyzetről is tehát óvatosan nyilatkozik. Elismeri a magyarok politikai érettségét, erős nemzeti érzését és szabadságszeretetét. Nem vonja kétségbe, hogy a magyar kemény, bátor, büszke, harcias nép s vannak kiváló tulajdonságai, de azért a magyaroknak nincs joguk úgy bánni a románokkal és szlávokkal, ahogy a franciák Észak-Afrikában bánnak a kabilokkal. Elismeri, hogy helyzetük kétségkívül nehéz, mert ragaszkodnak önállóságukhoz és nem akarják, hogy a németek vagy a szlávok felszívják őket.

Montferrier-t Budapesten tekintélyes férfiakkal folytatott beszélgetései s fővárosunkban tett megfigyelései arról győzik meg, hogy a franciák iránt a magyarság körében nagy a rokonszenv. Óva inti azonban honfitársait minden optimizmustól, mert a magyarok minden francia szimpátiájuk ellenére kénytelenek a németekkel egy úton haladni. ezért kitartanak a hármasszövetség mellett s ha esetleg a németek és franciák közt háborúra kerül a sor, teljesítik kötelességüket és ha nem is szívesen, de mégis fegyvert fognak a franciák ellen.

A fővárosból a francia utazó a Balkánra utazik. Budapesttől Újvidékig a vonat ablakából, mint megjegyzi, nem lát sem folyót, sem erdőt, sem dombot, csak óriási szántóföldeket, ökrö-, meg juhnyáját, tömérdek libát s alacsony, fehér falú, tiszta házakból álló nagy falva-

kat. Igen termékeny, de „kétségbeesítően unalmas“ vidék ez, mint írja, nem talál rajta semmi csodálni valót.

1903-ban Raymond Recouly ad ki egy könyvet Magyarországról, 1902-ben több hetet tölt Erdélyben mint Gerando Attiláné, szül. Teleki Irén grófnő vendége, akinek könyvét ajánlotta. Kolozsvárt erdélyi főurakkal és tanárokkal ismerkedik meg, előadást tart Lotiról, részt vesz a Mátyás-szobor leleplezési ünnepségén, ott látja az öreg, megtört Jókai Mór fiatal feleségével, Nagy Bellával. Ellátogat ezenkívül Szamosújvárra, Bánffihunyadra, Brassóba, Nagyszebenbe és egy kolozsvári egyetemi tanár társaságában kerékpáron bejárja Erdély szebb vidékeit. Hosszabb ideig tartózkodik Szatmárban is, onnan elmegy Tokajba és Debrecenbe, majd bejárja az Alduna vidékét és a Bánátot. Felkeresi Zágrábot is, azután hosszabb tartózkodásra fővárosunkba érkezik és szept. 12-én tanúja a Kossuth Lajos születése száz éves fordulóján rendezett nagyszabású emlékünnepevénynek, melyen az óriási tömeg felvonulása órákon át tartott. A kormány az ünnepléstől távol tartotta magát, a középületeken nem volt zászló, sem lampion, a kaszárnyákban készenlétben állt a katonaság, a rendőrség nem mutatkozott.

Recoulyt mintegy két hónapra terjedő magyarországi utazása alatt főkép a nemzetiségi kérdés és a politikai helyzet érdekli. A nemzetiségi kérdés tekintetében az a felfogása, hogy azt nem könyvtárakban, nem propagandairatokból és statisztikákból, hanem közvetlenül a helyszínen kell tanulmányozni. Ezért látogatja meg Magyarországnak mindazokat a vidékeit, hol románok, szászok, svábok s egyéb nemzetiségek nagyobb számban élnek. Kísérői magyarok, akik kétségkívül hatással vannak véleményének kialakulására, azonban mindenütt, ahol megfordul, összeköttetésbe lép a nemzetiségek vezetőivel, elolvassa vagy lefordíttatja magának a helyi lapokat és igyekszik megismerni a közhangulatot. Ugy találja, hogy a helyzet nincs annyira elmérgesedve, mint ahogy külföldön gondolják: a nemzetiségi mozgalmakat a vezetők mértékteljesen szítják és azok a köznépet nem nagyon érdeklik.

A magyar-román viszonyt először abban a faluban figyeli meg, melyben mint Gerando Attiláné vendége tartózkodik. Ezt a falut vegyesen lakják magyarok és románok, akik szemmel láthatóan jól megférnek egymás mellett és a nemzetiségi kérdés hidegen hagyja őket. A nyelv és vallás elválasztja ugyan őket egymástól, egyesíti őket azonban a közös életmód és a közös szegénység. Az a különbség köztük, hogy a magyar felveszi a harcot a nyomorral, a román ellenben közönyös és igénytelen.

Mint Szamosújvárott és Kolozsvárott látja, az örmények egészen el vannak magyarosodva. Sok kereskedő van köztük, anyagi érdekeik azt kívánják, hogy alkalmazkodjanak a magyarokhoz, akikben nagy a hiúság s akik, ha udvariasságot és szolgálatkészséget tapasztalnak a kereskedő részéről, engedik becsapni magukat.

Nagyszebenben Recoulynak alkalma nyílik megfigyelni, hogy a szászok s magyarok közt milyen feszült a viszony. Magyar útítársával bemegy egy vendéglőbe. Az magyarul szól a pincérhez, mire a jelenlevő szászok a zenekarral a *Gott erhaltét* játszatják. Mikor magyar kísérője ez ellen tiltakozik, a szászok elkezdenek kiabálni és fenyegetőzni. Tettelegességre nem kerül a sor, mert bekísérik őket a városházára, hon-

nan csak háromnegyed óra múlva szabadulnak s a magyar urat botrányokozásért harminc korona pénzbüntetésre ítélik. Az eseten okulva Recouly Brassóba egyedül megy. Ott felkeresi a szászok vezető emberét, a lutheránus lelkészt, aki szívesen fogadja, de a szászok sérelmeiről nem hajlandó előtte nyilatkozni, másnap azonban elküldi neki az erdélyi szászok helyzetét ismertető füzetét.

A szászok Recouly szerint nem sokan vannak, de gazdagok, erősen meg vannak szervezve, jól szerkesztett lapjaik vannak s csökönyösen elzárkóznak a magyarságtól. Külön kis államot akarnak alkotni a magyar államon belül és neheztelnek Vilmos császárra, aki 1897. szeptemberében tett budapesti látogatása alkalmával egy pohárköszöntőjében magasztalta a „hősi, lovagias és lojális“ magyar nemzetet. Haragusznak Virchovra, a híres német tudósra is, aki rövid idővel halála előtt Brassóban járt. A szászok lelkesen fogadták, de mikor Virchov elítélte örökös ellenzékiekedésüket és a békülékenységet s a magyarokkal való megegyezést tanácsolta nekik, elhidegültek iránta s mikor elutazott, senki sem kísérte ki az állomásra.

Egészen más a helyzet a Bánátban. Ott a svábság nem zúgolódik és meg van a sorsával elégedve. Pompás, termékeny földjei, tiszta, rendes falvai vannak, a magyarsággal tökéletes összhangban él, azt a lakosság élte-jének, a magyar nyelv tudását pedig a magasabbrendű műveltség jelenék tekinti. A Bánátban a pángermán mozgalom élén két volt erdélyi szász tanító: Krammer és Korn áll. Lapjaik izgatnak a magyarok ellen, a torontáli s temesi svábok azonban nem igen vesznek tudomást róluk. Békében művelik a földjeiket, jó módban élnek, vagyonosodnak, a politikával nem törődnek.

Ellátogat Recouly három olyan sváb községbe is, melyeknek lakói valaha Lotharingiából bevándorolt franciák voltak, a Nagykikinda közelében fekvő Szenthubert (Saint-Hubert), Károlyliget (Charleville) és Seultourn községekbe. Lakóiknak francia nevük van, de senki sem tud már köztük egy szót sem franciául. Németül beszélnek s magyarosan öltözködnek. Igen szívesen látják a francia vendéget, minden háznál borral kínálják, Szenthubertben a zenekar a Rákóczi-indulót és a *Marseillaise*-t játsza tiszteletére.

Ami a román kérdésről illeti, Recouly úgy tapasztalja, hogy azokban a könyvekben és füzetekben, melyekkel a románok „Franciaországot egy idő óta elárasztják“, sok a túlzás. Kétségtelen szerinte, hogy Erdély egy ezredéven át magyar föld volt, a magyar uralom jogosságát senki nem vitatta s „az összes és értelmes románok ma sem vonják kétségbe.“ Románok Erdélyben csak a XIII. század óta vannak. Nem lehet tehát komolyan venni azokat a román földrajzi könyveket, melyek a jövőendő Románia határául a Tiszát jelölik meg. Az erdélyi román tanárok, akikkel Recouly erről beszélt, maguk is mosolyogtak ezeken az ábrándos tervezetéseken.

Azt ellenben Recouly bizonyosra veszi, hogy a románok soha elmagyarosodni nem fognak. Túl sokan vannak és túlságosan passzívak s közönyösek, semhogy bármely más népbe beleolvadjanak. A magyaroknak és románoknak meg kell tehát találni a módját, hogy egymás mellett békésen éljenek. A magyar államnak szemére lehet vetni egyes ügyetlen közigazgatási intézkedéseket, de az a joga, hogy az állami

iskolákban a magyar nyelvet taníttathatja, Recouly szerint vitán felül áll. A románok olyan nagyfokú elnyomatásáról pedig, mint amilyen a lengyeleké Poroszországban s a zsidóké Romániában, Magyarországon szó sem lehet. „Azt — írja Recouly — senkivel, aki az országot figyelmesen megtekintette, soha elhíttetni nem fogják.”

Az is bizonyos Recouly szerint, hogy az erdélyi román népet, a paraszt-tömegeket a magyarelles propaganda közönyösen hagyja. Mesterségesen szított mozgalom ez, tanárok, ügyvédek, újságírók, papok műve, melyet „rossz nyelvek szerint” Romániából pénzelnék.

Mikor Recouly Budapesten járt, a magyar politikusokat a különvámterület kérdése foglalkoztatta. Ennek a kérdésnek Recouly egy fejezetet szentel könyvében és lehetségesnek tartja, hogy az előbb-utóbb a magyar kívánságoknak megfelelően fog megoldódni. Nem hiszi azonban, hogy a monarchia e két államának gazdasági különválását politikai különválás fogja követni, mert a magyarokra nézve több ok miatt előnyös a *status quo* fenntartása. Magyarország lakosságának felét nemzetiségek alkotják, ezek pedig nem akarnak Ausztriától elszakadni, mert benne a magyarok ellenében védelmezőjüket látják. Elszakadás esetén e nemzetiségek éppúgy szembeszállnának a magyarokkal, ahogy 1848-ban tették és ha nyelvileg, fajilag és politikailag nem is egységesek, ellenállásuk nagy zavarokat okozna. Még fontosabb a magyarokra nézve a monarchia fennmaradása külpolitikai szempontból. Magyarország két nagyhatalom, Németország és Oroszország közelében terül el. Központi fekvése, kedvező földrajzi helyzete miatt mint önálló állam nem sokáig tudná semlegességét és függetlenségét megőrizni s előbb-utóbb valamelyik hatalmas szomszédja tenné rá a kezét. Jelenlegi helyzete előnyösebb, mint Ausztriáé, mert a Lajtán innen a magyarok kezében van a hegemonia, Ausztriában ellenben a németek a csehekkel és lengyelekkel szemben elvesztették fölényüket. Ezért a magyarok a monarchiában túlsúlyban vannak és vezető szerepet játszanak. Érdekes fejtegetéseit Recouly azzal végzi, hogy a monarchia különböző népeit csak egy „erős és értelmes” uralkodó személye tudja összetartani. Ha e dinasztikus kapcsolatot megszakad, mi sem tudja majd a birodalom felbomlását megakadályozni.

Az első világháború alatt és után Recouly megváltoztatta magyarbarát álláspontját és a *Figaro*-ban s egyéb lapokban és folyóiratokban támadásokat intézett Magyarország ellen.

René Gonnard, a lyoni egyetem közgazdaságtanára, 1907-ben hivatalos mezőgazdasági tanulmányútat tett Magyarországon. Első dolga volt a budapesti Mezőgazdasági Múzeum tanulmányozása, amelyet esztétikai, tudományos és gyakorlati tekintetben egyaránt mintaszerű és a maga nemében páratlan intézménynek ismert meg. Azután mezőgazdasági tanintézeteket látogat meg, a magyaróvári akadémiát, a debreceni és kassai főiskolát, a kecskeméti és komáromi földművelésiskolát, a gödöllői és kassai női háztartási iskolát stb. Megtekint egyes fővárosi és vidéki, gazdasági kísérleti állomásokat is. Tapasztalatai és a magyar hatóságok által rendelkezésre bocsátott adatok alapján könyve első részében ismerteti hazánk mezőgazdasági intézményeit. Elismeri, hogy Magyarország annakidején a mezőgazdasági oktatás terén valamennyi művelt nemzetet megelőzte és kíváncsnak tartja, hogy mint

agrárország a jövőben ezt az oktatást még szélesebb körben kiterjessze s a különböző fokú intézetek számát még jobban növelje.

Munkája második részében a szerző a nagy-, közép- és kisbirtok, a mezőgazdasági munkásság, az agrárszociálizmus, a földműves-kivándorlás és a mezőgazdasági egyesületek kérdésével foglalkozik. Megtekinti a nagy állami birtokokat, a mezőhegyesi és kishéri uradalmat s a gödöllői korona-uradalmat és több magán nagybirtokot. Meglátogat közép- és kisbirtokokat, valamint falvakat is az ország különböző vidékein, főképp az Alföldön. A magyar falvakról így ír: „Elég sok falut és több „parasztvárost” láttam a tulajdonképeni Magyarországnak majdnem minden vidékén: mindenütt, mondhatom, amit a birtokos parasztság életéből láttam, kedvező hatást tett rám. Úgy tetszett, hogy ezek a parasztok gyakran aránylag olyan kényelmes életet élnek, aminőt a mi tartományaink közül sokban a hozzájuk hasonló sorban élők nem ismernek... Egy másik vonás, melyet kezdettől fogva megfigyeltem, ... a rend, szabályosság és tisztaság, mely a falukban uralkodik, s mely a lakások belsejében is leggyakrabban megtalálható.” A szlovák falvak, melyeket a francia professzor Kassa vidékén lát, szegényesebbek, de festőibbek, változatosabbak, kevésbé egyhangúak, mint a magyarok, a „szegény latin testvéreknek”, a románoknak házái ellenben nyomorúságos viskók. Körülbelül hatvan parasztházat volt alkalma megfigyelnie. Ha az ország szegényebb részeibe, a Felvidék, Erdély, Dunántúl falvaiba is elvezették volna Gonnard-t magyar kísérei, véleménye a magyar földművelő lakosság helyzetéről valószínűleg nem lett volna ilyen kedvező.

Gonnard műve harmadik részében Magyarország terményeit: a gabonaneműeket, szőlőket, kerteket, erdőket, stb. ismerteti. Az egész könyvet laikus olvasó is haszonnal és élvezettel forgathatja. Nemcsak szakszerű fejtegetések, és statisztikai adatok vannak benne, hanem önálló, személyes megfigyelések és élmények is, belőlük a francia olvasó nemcsak a magyar földművelésről, hanem az egész világháború-előtti Magyarországról pontos képet nyerhetett.

Nem-szakemberre nézve különösen érdekesek Gonnard művének a magyar földre, jellemre és társadalomra, valamint a nemzetiségekre vonatkozó részletei. Nyilvánvaló a magyar nemzet iránt érzett nagyrabecsülése. Ő is, mint Reclus, akit többször idéz, elismeri a magyarság kiválóságát, mely „a germán, szláv és török tenger hullámaintól verdesvő ezer éven át meg tudta őrizni nusztaí függetlenségét s meg tudta védelmezni hagyományait és eredetiségét.” Soha nem veszi el azonban tárgyilagosságát s nem hallgatja el kifogásait. Látja a magyarság hibáit s a magyar élet árnyoldalait is és rámutat a jövőjét fenyegető veszedelemekre. Lángoló hazafiasság, erős nemzeti önérzet, rendíthetetlen bátorság, a haladásnak és a modernségnek bizonyos arisztokratikus hajlammal összeférő kultusza, nagyzási mánia, az útiába álló akadályok elhárításában megnyilvánuló erőszakosság, a tárgyalásokban és alkudozásokban tanúsított ügyesség, dőlyfősség, tékozló hajlam, feltűnési vágy, melyeket a nyíltság, kedélyesség és vendégszeretet tesz megbocsáthatókká, íme, ezek Gonnard szerint a magyarság fő jellemvonásai. Nem romantikus és naiv, mint egyes franciák hiszik, hanem inkább pozitív, gyakorlatias, számító nép; a szlovák és román nem

olyan harcias és politikus, de azokban erősebb a vallásos és misztikus hajlam s miként házaik és ruháik mutatják, több a fantázia és művészi érzék.

A politizálástól Gonnard óvakodik. Csak könyve előszavában érinti a német-magyar viszony kérdését. Kifejezi azt a reményét, hogy a magyarok, akik iránt egykor a franciák olyan nagy rokonszenvet éreztek s akik sajnálatukra „ellenségeik legjobb barátai” lettek, előbb-utóbb felismerik a veszedelmet, mely „ezeréves függetlenségüket, eredeti műveltségüket, sőt létüket” Németország részéről fenyegeti és a hármasszövetség roskatag épületének alátámasztása helyett az olaszokkal együtt csatlakoznak majd „Nyugathoz”, hogy egyesült erővel megakadályozzák Németországnak európai hegemoniára való törekvését.

1909. augusztus havában a XVI. nemzetközi orvosi kongresszus ülésezett fővárosunkban. A kongresszuson mintegy 3000 orvos vett részt, köztük 281 francia. Ketten közülük: Bauzon kórházi főorvos és Zipfel egyetemi tanár a kongresszussal kapcsolatban tett közép- és kelet-európai utazásukról érdekes könyvet adtak ki, melynek egyik fejezetében budapesti élményeikről számolnak be.

Mint írják, augusztus 29-én érkeztek Budapestre. Egyikük az Orient-szállodában, másikuk egy mágánspalotában kapott szobát. A kongresszus, melynek előkészítését és rendezését Müller Kálmán elnök és Grósz Emil végezte, mintaszerű rendben folyt le. Ezt a kongresszusnak különösen azok a tagjai méltányolták, akik a római és madridi kongresszuson is részt vettek s ott e téren nem valami előnyös tapasztalataik voltak. A kongresszus ünnepélyes megnívítása a Vigadó nagytermében ment végbe, ahol Apponvi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter francia nyelven mondott üdvözlő beszédet. Ugyanaz nap a francia delegáció megkoszorúzta két kiváló magyar orvosnak: Szemmelweis Ignácnak és Fodor Lőzsefnek szobrát. Este a franciák Fontenay budapesti francia főkonzul vendégei voltak. A következő napok délelőtti és délutáni óráit a kongresszus ülései foglalták le. Egy este a Vigadóban Budapest székesfőváros vendégelte meg a kongresszistákat. Ott nagy volt a tolongás és „szomorú látvány” volt az a roham, melyet a vendégek a dúsan felszerelt büffék ellen intéztek. Egy délután Louis Francois pezsgőváros hívta meg honfitársait budafoki kastélyába és gvárába, egyik este a Dunán sétahajózásban, egy másik este pedig a Nemzeti Színházban. Az ember tragédiájának előadásán vettek részt. Egy ízben a királvi palotában is volt fogadtatás részükre. A francia delegáció elnöke, Landouzy professzor egyik nap a Hungáriában mintegy száz vendéget hívott meg ebédre, Bókay János az Országos Kaszinóban. Liebermann professzor pedig a Deli-étteremben vendégelte meg orvoskollégái részét.

Kellemesen érintette a francia vendégeket az az előzékenységgel, mellyel Budapesten a villamos kalauzoktól kezdve a legmagasabb állású személyiségekig találkoztak. Azt írják, hogy a nyolc nagy város közül, melyekben utazásuk közben időztek, egyik sem hagyott hátra bennük olyan kellemes benyomásokat, mint a magyar főváros.

Azalatt az öt nap alatt, melyet a francia orvosok Budapesten töltöttek, megtekintették a főváros nevezetességeit is. Meglepte őket az utcák tisztsága és rendessége, a katolikus papság világias viselkedése, megcsodál-

ták a marciális külsejű és dekoratív hatású lovasrendőröket, élvezték a Halász-bástyáról és Gellért-hegyről nyíló kilátást, megízlelték a vendéglők paprikás ételeit, és minthogy a királyi palota bejárata előtt ott-jártukkor fezes katonák teljesítettek szolgálatot, bosnyák vagy albán kaszárnyának nézték az őrségépületet.

Szeptember 6-án a két francia orvos tovább utazik Belgrádba. A vasút ablakból látják a „magyar szteppét“ legelésző ménesekkel, ökröcsordákkal és juhnyájakkal, látnak magyar csikóst is, „aki még néhány éve lovon ülő betyár is volt egy személyben s egyforma ügyességgel tudott bánni az ostorral és a késsel.“

1909-ben egy francia kálvinista hittudós, Emile Doumergue, a montaubani protestáns hittudományi kar dékánja utazik hazánkban. Érdeklődése hazánk iránt Genfben ébredt fel az 1909-iki Kálvin-jubileum alkalmával, melyen gróf Dégenfeld Józsefnek, a tiszántúli református egyházkerület főgondnokának vezetése alatt ötven tagú magyar küldöttség jelent meg. Doumergue az ő meghívásukra látogatta meg Magyarországot, hogy a helyszínen tanulmányozza a magyar kálvinista egyházat, amelynek szerinte a multban értékes nyugateurópai kapcsolatai voltak, amelyről azonban újabban külföldön jóformán semmit sem tudnak, mióta lelkészei idehaza tanulnak s mióta Magyarországon mint irodalmi és tanítási nyelv a latin helyébe a magyar lépett.

Doumergue-et első sorban az öt kálvinista hittudományi főiskola: a budapesti, pápai, debreceni, kolozsvári és sárospataki érdekli. Megállapítja, hogy mind e főiskolák, kivéve a budapestit, gimnáziummal és konviktussal vannak közvetlen kapcsolatban és az időki folyamán sajtóságos diákélet alakult ki bennük. Egyik különlegessége e főiskoláknak, melynek másával a francia professzor sem Franciaországban, sem másutt sehol nem találkozott, a „nagy“ és „kis legátusok“ intézménye, vagyis az a szokás, hogy a teológusok és a gimnázium felső osztályos, vagyontalan diákjai a karácsonyi és húsvéti szünetben meglátogatják a vidéki eklézsiákat s ott az isteni tiszteletben segédkezve, összeszedik a tanulmányaik folytatásához szükséges pénzt. Azelőtt „szuplikánsok“ is voltak, akik a falvakban a főiskolák részére gyűjtöttek adományokat. Az öt főiskola szervezete, tanítása, élete hasonlít egymáshoz, mindegyiknek megvannak azonban a maga nevezetességei és hagyományai. Debrecenben a főiskola tanári tanácstermében két érdekes arcképet lát: Lugossy Józsefét, a kiváló nyelvtudósét és Soós Gáborét, a kollégium egyik jótevőjét, aki 100.000 koronát hagyott rá. Megmutatják neki az imatermet is. Ez arról nevezetes, hogy 1849-ben a parlament eleinte ott ülésezett és csak amikor ez a helyiség szűknek bizonyult, költözött át a nagytemplomba, ahol kimondotta a Habsburg-ház trónvesztését.

Hogy a francia vendég lásson egy kálvinista magyar falut is, a debreceniek kiviszik Vámošpércsre. Ott Nagy Dániel lelkész látja vendégül. Abban a szobában, ahol a pap fogadja, 1849-ben egy ideig Görgei lakott. A falu széles, hosszú utcáival, hófehérre meszelt, rendkívül tiszta, földszintes házaival kedvező benyomást tesz reá. Több házba benéznek. A legtöbb helyen értelmes, barátságos parasztasszonyok fogadják őket, mert a férfiak kinn dolgoznak a földéken. Mindegyik házban ott találják a bibliát, a zsoltáros könyvet és Kossuth arcképét.

Mindenütt le kell nekik ülnökök néhány percre és meg kell inniök egy-egy pohár bort. Megtekintik az iskolát s a templomot is, hol egy debreceni tanár imát mond Franciaországért, Azután a papnál bőséges vacsora következik. Előtte a vendégek *apéritif* gyanánt nyers szalonnát esznek az öklükből, amit a könnyű, délfrancia konyhához szokott Doumergue furcsa szokásnak talál. Vacsora alatt sok felköszöntő hangzik el, némely vendég két-három tósztot is mond.

Sárospatakon a kollégiumi könyvtár s a reformáció történetére vonatkozó emlékekben bővelkedő kastély, Kolozsvárott pedig a református templomnak régi kelyheket, vázákat, szőnyegeket, hímzéseket stb. tartalmazó kincstára ragadja meg Doumergue figyelmét.

Budapesten a kálvinista főiskolán, gimnáziumon és a skót misziós templomon s iskolán kívül megtekinti a város látnivalóit, köztük a Mezőgazdasági Múzeumot s a Parlamentet. Abból, amit a Parlamentről ír, kitűnik, hogy ettől a túlméretezett, túldíszes és keletiesen fényűző épülettől a puritán francia tudós nem volt elragadtatva. Budapestről kirándult Kúnszentmiklóásra Baksay Sándor püspököt meglátogatni. Kellemes meglepetés volt számára, hogy ott olyan gazdag francia könyvtárt talált, amely szerinte egy francia protestáns lelkésznek is becsületére válnék.

Doumergue műve nemcsak úti benyomásokat foglal magában, hanem a magyar kálvinista egyház viszontagságos történetét is, melynek megírásában a szerzőnek különösen Pokoly József és Révész Imre volt segítségére. Ismerteti a kálvinista egyház szervezetét és kormányzatát, érdekes dolgokat mond a kálvinizmus szellemi terén történő, újabb háttérbe szorításáról és a katolicizmus előretöréséről. Nagy elismeréssel emlékezik meg Szilassy Aladárnak, Szabó Aladárnak és Moody skót lelkésznek a hitélet fellendítését s az egyház erősödését célzó tevékenységéről és ajánlja a magyar kálvinistáknak egyházuk elszigeteltségének megszüntetésére a nemzetközi kapcsolatoknak újból való kiépítését, a modern idegen nyelveknek tanulását és a lelkészjelölteknek külföldi egyetemekre való küldését.

Doumergue élete végéig hazánk lelkes barátja maradt. Ennek bizonyossága, hogy 1924-ben egy francia folyóiratban védelmébe vette Magyarországot és cáfolta Draghicescu román szenátornak Boutroux francia filozófus előszavával ellátott, durva történeti hamisításokkal és ferdítésekkel telt, magyarellenes könyvét.

Budapestnek, a magyar társadalomnak, kultúrájának és politikájának éles kritikája André Duboscq 1913-ban megjelent könyve. Szerzője hosszabb időt töltött fővárosunkban és saját bevallása szerint azért írta munkáját, hogy honfitársainak bemutassa a magyarság igazi képét és kiábrándítsa őket azokból az illúziókból, melyeket közülük számosan a magyaroknak a hármasszövetséghez való viszonya s a franciák iránt oly gyakran hangoztatott barátsága tekintetében táplálnak.

Duboscq józan, tárgyilagos, sőt rideg megfigyelő, a rajongást, lelkesedést nem ismeri, tollát nem vezeti sem rokonszenv, sem ellenszenv, nem hízeleg, nem udvariaskodik, tényekre, adatokra támaszkodik, a kíméletlenségig őszinte, megjegyzései helyenkint bántók, sok esetben találók.

Budapestről elismeri, hogy szép fekvése van és első látásra impo-

zans benyomást tesz, de részleteiben vizsgálva, egy hirtelen megnövekedett, meglehetősen sívár, patina- és tradíció-nélküli, jellegtelen, amerikaias, modern nagyvárosnak bizonyul, amely szinte szégyenli a multját és igyekszik eltüntetni mindazt, ami arra emlékezteti. Francia létére megütközik azon a rombolási lázon, mely Budapesten dühöng s amelynek már számos értékes régi épület és történeti emlék esett áldozatul. A vezető szerepet szerinte nem a magyarság, hanem a zsidóság játssza benne. A keresztény és zsidó lakosság két külön réteget alkot, rem vegyül egymással, a magyarok azonban remélik, hogy a zsidóságot lassankint sikerül magukba olvasztaniok s idézi Keleti Károly statisztikus szavait, melyek értelmében a két faj keveredéséből remélhetőleg egy új, erős, eszes, szorgalmas, egészséges és gazdag nép fog megszületni.

A zsidóság szerepét Duboscq szerint a „kis magyar nemességnek“, a dzsentrinek hiúsága, könnyelműsége, úrhatnamsága s a munkától való irtózása magyarázza meg. Allításának bizonyítására Mikszáth novelláiból és Herczeg regényeiből közöl részleteket. A dzsentri a kereskedést, ipart és bankpályát magához méltatlan foglalkozásnak tekinti s másoknak, első sorban a zsidóknak, engedi át. Annál nagyobb tömegben tódul az állami hivatalokba, hol, ha csekély is a fizetése, nem kell sokat dolgoznia s módja van cím- és rangkórságának kielégítésére.

Azt állítja Duboscq, hogy a magyarok büszkéik „kultúrájukra“. Ez a kultúra szerinte német eredetű. Német mintára van megszervezve a tanügy, német hatás alatt áll a tudományos és művészeti élet, német befolyásra mutat a technika és a modernség imádata, vagyis a magyarságnak a németiséggel nemcsak politikai, gazdasági, pénzügyi, hanem erős művelődési kapcsolatai is vannak. Bár a németek nem rokonszenvesek, mint „katonailag erős, komoly“ nemzet imponálnak a magyaroknak s még a francia-barát hírében álló Apponyi Albert is 1908-ban a berlini interparlamentáris konferencián valóságos dicshimnusz zengett a német szellem egyetemességéről. Duboscq idézi Apponyi beszédének következő részletét: „Mi tanulmányoztuk s azt hisszük, ismerjük önöket és meg vagyunk győződve, sehol jobban meg nem értik a németeket, mint nálunk... Ha egy napon a Marsból a földre esnék egy ember és azt kérdezné tőlem, milyen nyelvet tanuljon, hogy megismerje az emberiség szellemi életét bolygónkon, feltétlenül a német nyelv tanulását ajánlanám neki. Csak e nyelv bírása biztosíthatná számára az egyetemes kultúrának, minden élő nép kultúrájának megismerését.“

Duboscq elismeri, hogy a francia szellemnek és ízlésnek sok híve van Magyarországon. A francia könyvek, színdarabok, női divat- és fényvüzési cikkek nagy kedveltségnek örvendenek s a francia nyelv tudása a magasabbrendű műveltség feltétele. Többet azonban nem lehet várni a magyaroktól. A magyar kormány politikája határozottan németbarát, sőt időnként francia-ellenes. 1870-ben Andrássy Gyula mint külügyminiszter volt az, aki Ausztriának Franciaország mellett a háborúba való beavatkozását megakadályozta. 1888-ban pedig kínos hatást tettek a franciákra Tisza Kálmán miniszterelnök és Széchenyi Pál kereskedelmi miniszter parlamenti beszédei, melyekben tapintatlan módon indokolták meg, hogy Magyarország hivatalosan miért nem

vesz részt az 1889-iki párizsi kiállításon. A helyzet csalódásmentes megítélése végett hivatkozik Duboscq Fejérváry Géza bárónak egy francia lapban megjelent nyilatkozatára is, melyben azt ajánlja a franciáknak, ne engedjék magukat félrevezettetni a magyar ellenzéki politikusok: Kossuth, Apponyi s társai „dörgő frázisai s nagyhangú és semmitmondó ígéretei” által, mert Ferenc József személye biztosíték arra, hogy a magyar külpolitikában semmiféle változás nem következik be és a hármasszövetséget a magyarok részéről a felbomlás veszélye nem fenyegeti.

A magyarság jellemzésére idézi még Duboscq a szlávbarát Loiseau-nak egyik munkájából a következő sorokat: „Szüksége van neki (t. i. a magyarnak) reklámra államférfiai, dicsőítésekre milléniumja, védőbeszédekre politikája s adományokra árvízkárosultjai részére, — biztos, hogy nálunk mindezt megtalálja... Csodálatosan „megdolgozta” Párizst; az övé ez a város éppúgy, mint Berlin és sokkal inkább mint Bécs. Szeretettreméltó, hízeglő, gyakran gazdag, ismeri az embereket. Budapesten éljenzi a német császárt — és még hogyan! — nekünk pedig azt mondja s el tudja hitetni még olyan emberekkel is, akiket nem tartunk naivaknak, hogy őket is a szabadság és a kultúra ugyanazon eszménye s ugyanaz az előkelő és széles látókör vezeti, mint bennünket.”

Loiseau tehát, akivel Duboscq, úgy látszik, azonosítja magát, alakoskodással és kétkulacsossággal vádolt bennünket. Némileg igaza volt, de túloz abban, amit a magyar politika berlini és párizsi sikereiről mond. Az igazság az, hogy minél inkább közeledett a világháború, a magyarság külpolitikai helyzete egyre kritikusabbá vált s mi lettünk Európának talán a legelhagyatottabb és legnépszerűtlenebb népe. Ebben az időben, mint Székfű írja: „a magyarság üldözött és már-már körülfogott vad volt, egyetlen segedelme önmagán kívül a dualizmus biztos fedele volt, melyet maga versenyt rombolt ellenségeivel.”

A nyolcvanas évektől fogva fokozatosan hűlő magyar-francia barátság felfrissítésére történt néhány figyelemreméltó kísérlet. Köztük talán a legjelentékenyebb Fontenay őgróf budapesti francia konzul nevéhez fűződik, akinek közreműködése mellett 1907-ben megalakult a Francia-Magyar Irodalmi Társaság s megindult Huszár Vilmos szerkesztésében a *Revue de Hongrie*. Ez a mozgalom azonban túlságosan arisztokratikus és zártkörű volt, semhogy akár nálunk, akár Franciaországban erősebb visszhangot kelthetett volna. Francia kapcsolatai különösen abban nyilatkoztak meg, hogy Budapestre francia előadókat hívott meg, többek közt Funck-Brentano történészt, Blondel szociológust, Wilmotte irodalomtörténétíró-t, Dumas psychologust, Richepint s más tudósokat és írókat, akik Budapesten s vidéki városokban (Pécs, Szeged) előadásokat tartottak.

Fontenay-nak tevékeny része volt annak a franciabarát ünnepélynek rendezésében is, mellyel 1908-ban Pécsen a Mecsek lejtőjén a napoleoni háborúk idején a pécsi kórházakban elhalt francia katonák tiszteletére Zsolnay Miklós által felállított emlékművet felavatták. Ezen az ünnepélyen a francia kormányt több megbízottja képviselte, részt vettek rajta párizsi újságírók is és a francia hírlapok s képes lapok részletesen beszámoltak róla. Bécsben e francia-magyar barátkozást

nem jó szemmel nézték s csak a francia külügyminisztérium egy félhivatalos nyilatkozata akadályozta meg, hogy a szoboravatási ügyből diplomáciai bonyodalom nem keletkezett.

* *

*

A két világháború közé eső időszakban, amikor a háború lidércnyomásától megszabadult népekben ismét felébredt az utazási kedv, Magyarországon is jelentékeny mértékben megnövekedett az idegenforgalom. Francia utazók is nagy számban keresték fel ekkor hazánkat, köztük a francia irodalmi élet olyan kiváló alakjai, mint Paul Valéry, Georges Duhamel, Jérôme Tharaud, Jules Romains, Paul Maritain stb. Voltak köztük politikai utazók is, kiket a középeurópai helyzet és a trianoni békekötés következményei érdekelték. Sok francia katolikust vonzott a Budapesten lezajlott Szent Imre-jubileum (1930) és a nemzetközi eucharisztikus kongresszus (1938). Mindeme francia utazók számos könyvet, hírlapi és folyóiratcikket írtak rólunk, melyek tanulságos adatokat nyújtanak a magyar-francia szellemi kapcsolatok történetéhez. E munka terjedelme, sajnos, nem tette lehetővé, hogy róluk is beszámoljak, erre egy külön tanulmányban nyílik majd talán alkalmam.

Összefoglalás.

Mint láttuk, az első francia utazók, akik Magyarországon jártak s róla leírásokat hagytak hátra, szentföldi zarándokok és keresztesek voltak. Később a középkorban s az újkor első három századában is időnként akadtak franciák, akik átutaztak hazánkon vagy hosszabb-rövidebb ideig nálunk tartózkodtak és tapasztalataikat írásba foglalták. Jelentékenyebb volt számuk a XIX. és XX. században, különösen az utóbbi száz esztendőben, amikor a közlekedés tökéletesedése Európaszerte megkönnyítette az utazást és fellendítette az utazási kedvet.

A franciák legtöbb esetben Nyugat felől Németországon és Ausztrián át jöttek hazánkba. Aránylag csekély a száma azoknak, akik Délről vagy Keletről érkeztek. Kevesen voltak köztük olyanok, akiknek csak Magyarország megtekintése lett volna a céljuk. A legtöbben egy közép- vagy keleteurópai úttal kapcsolatban vetődtek el magyar földre. Ezek számára a magyarországi kirándulás gyakran egy németországi utazás kiegészítő része volt, ezért első sorban Bécshez közel eső, dunamenti és dunántúli városainkat, leginkább Pozsonyt, azután Győrt, Komáromot, Esztergomot, Pestet, Budát, Sopront és Eszterházát nézték meg. A Felvidék meg Erdély nem igen esett útjukba, az Alföldet pedig azért kerülték ki, mert annak az újabb időkig az volt a híre, hogy rendes úttal és közlekedési eszközökkel nem bíró, gyéren lakott, félvad vidék. Akik tőlünk tovább utaztak a Balkánra, azok ha gyalog, lóháton vagy kocsin mentek, rendszeren a Duna jobb partján vezető, egykori római utat választották, később pedig, míg az alföldi vasútvonalak ki nem épültek, a Dunán tették meg az útát csónakon vagy gőzhajón. Olyan franciák, akik a Felvidéken vagy Erdélyen át hagyták el Magyarországot területét, csekély számban akadtak.

A XVI. század óta a franciák hazánkat nem tekintették önálló országnak, hanem csupán egy többé-kevésbé autonóm, német, illetve osztrák tartománynak s azt a keveset, amit rólunk tudtak, jórészt német szerzőktől származó könyvekből és hírlapokból merítették. A francia utazók többsége, mielőtt Magyarország földjére tette a lábát, több-kevesebb időt töltött Bécsben s ott igyekezett hazánkról információkat szerezni. Ezek a felvilágosítások nem voltak valami tárgyilagosságok s jóindulatúak. Az osztrákok rendszeren úgy tűntették fel Magyarországot, mint egy barbár országot, melynek éghajlata egészségtelen, vad és kegyetlen lakói pedig gyűlölik az idegeneket, úgy hogy azoknak sem élete, sem vagyona nincs biztonságban, vagyis arra törekedtek, hogy a külföldieknek e veszedelmes és érdektelen ország megtekintésétől elvegyék a kedvüket. Akadtak, akik szót fogadtak és nem merték átlépni a magyar határt. Mások ellenben nem hallgattak a bécsiekre,

meglették tervezett útjukat s azt tapasztalták, hogy az osztrákok túloztak s ha Magyarország nem is olyan civilizált terület, mint Ausztria, azért az idegent kárpótolja lakosainak patriarchális egyszerűsége, becsületessége és vendégszeretete.

A franciák, akik Magyarországra jönnek, magukkal hozzák azt a nemzetképet, mely a különböző korokban többé-kevésbé módosult formában a francia köztudatban élt. E nemzetképnek elemeit a magyarság multjára és történeti jelentőségére vonatkozó elég hiányos és zavaros ismeretek s egyes közhelyek, előítéletek, szatlóigék alkotják, melyek az utazók közvetlen megfigyeléseit nagy mértékben befolyásolják. Ime, a fontosabb megállapítások! Hangsúlyozzák, hogy régi nép vagyunk, amely dicsőséges multra tekint vissza s amely ezer éven át sokat küzdött és szenvedett. Megértik nemzeti büszkeségünket, történeti küldetésünk tudatát, amely hazánk földrajzi helyzetéből következett. Vannak franciák, akik szerint a magyarságnak hívatása útjába állni a németek keleti irányú előnyomulásának, a *Drang nach Osten*-nak. Dícsérnek bennünket, hogy mindig vitéz és harcias nemzet voltunk, igazi katonanemzet, amelynek vére bőségesen ömlött a nyugati civilizáció és a latin kereszténység védelmében. A hősiesség nemzeti jellemünk gyakran kiemelt alapvonása, amely a katonai erényeikre szintén büszke franciák szemében rokonszenvessé tesz bennünket. Ebből vezetik le azután egyéb jó tulajdonságainkat, amelyeket sokra becsülnek: a lovagiasságot, nyíltságot, becsületességet, önfeláldozást, hűfiasságot, de bizonyos hibáinkat is, melyeket kárhóztatnak: a durvaságot, erőszakosságot, pártoskodást, a rehillis, izgága, elnyomó, hajlamos. Elítélik elbizakodottságunkat, önimádatunkat, a szomszédos népek iránt tanúsított lenézésünket, amivel azok féltékenységét és gyűlöletét méltán vontuk magunkra.

Harcias multunk következményének tekintik, hogy csak a fegyverforgatást, a földművelést s a hadviselést tartjuk magyar emberhez illő foglalkozásnak s megvetjük és idegeneknek engedjük át az ipart, kereskedelmet s a többi jövedelmező életpályákat. Azt is szemünkre vetik, hogy nem szeretjük eléggé a munkát s nem becsüljük meg a pénzt, szeretünk ellenben uraskodni, nagy lábon élni. arisztokratikus, hívalkodó, cifrálkodó, nagyzó, indolens, régi-módi keleti nép vagyunk, nem illünk bele a mai pozitív, materialista világba.

A franciák gyakran vádolnak bennünket feudálizmussal. Magyarországot a forradalom-előtti Franciaországhoz hasonlítják és kifogásolják, hogy nálunk még mindig vannak kiváltságos osztályok, melyek a népet elnyomják és kizsákmányolják s nyomorban és tudatlanságban hagyják sínylődni. Úgy látják, hogy a lakosság egyes rétegei közt vagyon, jövedelem, életszínvonal dolgában kirívó az ellentét és aránytalanság. Gyakran mutatnak rá társadalmi szervezetünk nagy fogyatékosságára: az erős, független magyar középosztálynak, a művelt, jó módú, hangadó magyar városi és vidéki polgárságnak hiányára. Konzervatívizmusunkat, hagyományainkhoz való ragaszkodásunkat egyesek tiszteletreméltónak, mások nevetségesnek és idejét multnak találják. Vannak, akik romantikus, idealista, délibábos, ábrándozó, nem elég józan és gyakorlati, mások éppen megfordítva uralkodni, asszimilálni, alkalmazkodni tudó, ügyes, életerős népnek tartanak, amely-

nek ellenséges népek állandó nyomása ellenére sikerült létét fenntartania, sőt egyéniségét s eredetiségét megőriznie.

Ami a magyar földet illeti, a régi francia útleírásokban Magyarország rendesen úgy szerepel, mint valami Kánaán, mint egy Isten-áldotta, minden földi jóban bővelkedő, gazdag ország. Igen termékeny földjei, kincses bányái, csodálatos forrásai vannak, folyói tele óriási halakkal, erdei pedig mindenféle vaddal, arany található nemcsak a hegyek mélyében, hanem a folyók medrében is. Az újabbkori utazók már nem hisznek többé hazánk e mesés gazdagságában s termékenységében és tudják, hogy vannak szegény és terméketlen vidékei is.

A jellemző magyar táj a francia utazók szemében az Alföld. Sokan úgy képzelik, hogy egész Magyarország nem egyéb, mint egy óriási puszta, melyet végtelenbe vesző szántóföldek és legelők borítanak s melyen itt-ott nagy távolságban tűnik fel egy-egy tanya, falu vagy város. E síkságon óriási nyájak legelésznek, amelyek az év nagy részét a szabad ég alatt töltik pásztoraik felügyelete alatt, akik majdnem olyan vadak, mint az állataik. Sívár, unalmas, egyhangú, primitív, nyomasztó táj ez, azonban a romanticizmus hatása alatt egyes újabbkori utazók igyekeznek felfedezni rajta azokat a sajátos szépségeket, melyeket Lenau, Petőfi és más költők megénekeltek. Vannak olyan utazók is, akik erdőkkel fedett hegyvidékeink zord fenségét és szőlőkből borította dunántúli dombvidékünk szelíd báját magasztalják. Figyelemre méltatják a Balatont is, de természetesen nem tudnak úgy lelkesedni érte, mint mi, magyarok. Általában azzal az előítélettel érkeznek, hogy itt egy elmaradott, kezdetleges, barbár, vagy mondjuk félművelt, de éppen a maga primitív és exotikus voltában érdekes, eredeti országot találnak. Bár némi tekintetben csalódnak, tapasztalataik a magukkal hozott előítéleten nem sokat változtatnak.

A koronként változó magyar különlegességek, amelyek a francia utazóknak figyelmét magukra vonják, a következők: a szent korona kultusza, amely különböző magyarázatokra ad alkalmat, a legtöbbször tiszteletreméltó, némelyek ósdi, babonával határos hagyománynak tekintik; a koronázás, ez a középkori jellegű, keleti pompájú, nagyszerű szertartás, melyet egyes franciák részletesen leírnak; a követválasztások és vármegyei tisztújítások, a féktelen, duhaj, erőszakos magyar temperamentum hírhedt megnyilatkozásai; a toborzás; a cigányzene, melynek a hivatásos francia zenészek közt is nem egy csodálójára akad; a magyar táncok, különösen a csárdás, amelyet a magyar zenével együtt a szélsőségek közt hányódó és sírva vígadó magyar jellem megnyilvánulásának tartanak; a ló- és kocsikultusz, ez az ősrégi keleti örökség; a forspont, a jobbágyidők jellemző közlekedésmódja; a vidéki nemesi kastélyok és kúriák, melyek a vendégfogadók hiányában éjjel-nappal szívesen látják a vendéget; a nagyszerű, festői díszmagyar; a sok mindenféle népviselet: a gatya, bunda, cifra szűr, csizma, bocskor, a népi szöttesek és hímzések; az ízletes, de a francia gyomornak nem való zsíros, paprikás, magyar ételek; a zamatos, de túlerős magyar borok, különösen a régóta világhírű tokaji; az alföldi pásztorélet, a csárda, gémeskút, fokos, délibáb. Ime, a főbb magyarországi specialitások, melyeknek leírását régebbi és újabb francia útleírásokban gyakran olvassuk. Egy része e magyar kuriózumoknak

már eltűnt vagy eltűnőfélben van, egyesekért nem is kár, nem váltak becsületünkre, mások szinte elválaszthatatlanok voltak a magyarságtól, színt, változatosságot, eredetiséget vittek bele a magyar életbe, ezért sajnálhatjuk eltűnésüket.

Városaink közül természetesen Budapest érdekli legjobban francia vendégeinket. Majdnem valamennyi elragadtatással nyilatkozik remek fekvéséről, a Várból, Gellérthegyről s a Dunapart szállodáinak ablakaiból nyíló gyönyörű kilátásról, sőt van, aki Budapestet Európa legszebb fekvésű nagy városának véli. Egyébként a vélemények eltérők. Egyeseknek az élénk, vidám, mozgalmas, nagyvárosias és modern Pest tetszik és Budát komor, kihalt és ősdi kisvárosnak tartják. Vannak ellenben, akik a csendes, előkelő, hangulatos és történelmi levegőjű Budáért lelkesednek és nem szeretik a lármás, hívalkodó, tradíció-nélküli, üzleties, amerikai tempóban fejlődő Pestet.

Egy időben a fővárosunkban megfordult franciákat két dolog botránkoztatta meg: a fürdők, melyeknek közös medencéiben férfiak és nők ruhátlanul fetrengtek s a szállodák, melyek egyik utazó szerint nemcsak Budapesten, hanem Pozsonytól Belgrádig mindenütt a prostitúció szolgálatában állottak. Voltak, akik a pesti por s a fák, sétateretek, nyilvános parkok hiánya miatt panaszkodtak. Újabban sokan kiemelik Budapest utcáinak tisztaságát, a rendőrök, villamos és vasúti alkalmazottak, pincérek udvariasságát s általában a lakosságnak a külföldiekkel szemben tanúsított előzékenységet. Újabb középületeinktől (Királyi palota, Országháza, Halászháztya), s általában Budapest építkezésétől ellenben nincsenek elragadtatva. A legtöbben fővárosunkat az előkelő Duna-parti szállodák és kávéházak, a belvárosi utcák fényes boltjai, a Korzó és Váci-utca szinte túlelegánsan öltözött sétáló közönsége után ítélve meg, azt hiszik, hogy jómódú, gondtalan, mulató városban vannak. Akadnak azonban olyan utazók is, akik nem elégszenek meg e felületes szemlélettel s a fény mellett megkeresik az árnyékot is. Ezek úgy látják, hogy Budapest alapjában véve súlyos anyagi gondokkal küzdő, szegény és szomorú város, ahol a díszes homlokzatú, palotákat utánzó bérházak sötét, levegőtlen, férges lakásokat rejtenek magukban s a lakosság jelentékeny része külvárosi bérkaszárnnyákban és nyomortanyákon sínylődő, ágyrajáró proletár. Mindamellett a franciáknak általában kedvező véleményük van fővárosunkról s diplomata-körökben is állítólag jó a híre, egyike a legkívánatosabb állomáshelyeknek, hol az idegeneknek könnyű szórakozást s jólnevelt, kellemes társaságot találni.

Vidéki városaink közül Pozsonynak akadt legtöbb francia látogatója és pedig nemcsak Bécshez való közelsége miatt, hanem azért is, mert mintegy három évszázadon át Magyarország fő- és székvárosa, a koronázás és az országgyűlés színhelye volt. Számos régibb s újabb keletű francia leírás van egyéb vidéki városainkról is, köztük a magyar különlegességeknek számító alföldi parasztvárosokról is.

A francia utazók szívesen hivatkoznak azokra a kapcsolatokra, melyek a francia és magyar nemzetet történelmük folyamán összefűzték. Úgy tudják, hogy a koronát szent Istvánnak egy francia születésű pápa, az auvergne-i II. Szilveszter küldötte, akit ezért a magyar királyság alapítójának tekintenek. Ismerik a középkori magyar kirá-

lyoknak franciaországi összeköttetéseit s büszkék arra, hogy hazánk Anjou-királyai alatt érte el hatalmának és virágzásának tetőpontját. Méltányolják a szolgálatot, melyet Magyarország mint a kereszténység védőbástyája a nyugateurópai művelődés javára több századon át teljesített. Arra is visszaemlékeznek, hogy a magyar felkelők XIV. Lajosnak a Habsburg-ház ellen vívott küzdelmében segítőtársai voltak, hogy a száműzött Rákóczi mint a nagy francia király pártfogoltja Franciaországban élt s hogy a francia huszárság alapítói magyar emigránsok voltak. Nem feledkeznek meg arról sem, hogy a XIX. században a francia szabadságeszmék Magyarországon milyen termékeny talajra találtak. Gyakran emlegetik azt a rokonszenvet is, melyet a magyarok az 1870—71-iki porosz-francia háborúban a franciák iránt tanúsítottak s amelynek ékesen szóló megnyilvánulása volt Irányi Dánielnek a magyar képviselőházban benyújtott és Elzász-Lotharingiának Poroszországhoz való csatolása ellen tiltakozó javaslata. Gyakran hivatkoznak arra a türelmes és nemeslelkű bánásmódra is, melyben a magyar hatóságok a különböző háborúkban a Magyarországra került francia hadifoglyokat részesítették.

A francia utazóknak a magyarsághoz való viszonyuk szerint három csoportját lehet megkülönböztetni. Elég sokan vannak a közönyösek, akiknek tollát sem rokonszenv, sem ellenszenv nem vezeti, akik többé-kevésbbé tárgyilagosan leírják, amit látnak és bizony számos esetben szigorú kritikát gyakorolnak. Egy kisebb csoportot alkotnak ellenségeink, akik lenéznek és gáncsolnak bennünket. Köztük egynéhányan személyes tapasztalataik hatása alatt megtérnek és módosítják rólunk való felfogásukat. Nagy a száma azoknak, akik barátainknak mondják magukat és rokonszenvükről biztosítanak bennünket. Egyesek hízelegnek és elhalmoznak bennünket dicséretekkel. Ezek nem mindig őszinték, tetszeni, lekötelezni akarnak vagy hálájuknak ily módon kifejezést adni, nem szabad tehát készpénznek venni mindazt, amit rólunk írnak. Azok az igazi jó barátaink, akik nyíltan megmondják az igazságot s jó és rossz tulajdonságainkat egyformán meglátják. Ez utóbbiak gyakran kiemelik, — nincs okunk el nem hinni — hogy szíves, barátságos, szolgálatkész, nemeslelkű, önfeláldozó, vendégszerető nép vagyunk s e képességeinkkel meg tudjuk hódítani a külföldieket. Valóban ellenségeink nagyrészt olyan külföldiek, akik csak közvetve ismernek bennünket s akiket a magyar-ellenes propagandának sikerült ellenünk hangolni.

A francia utazók közül egyesek nemcsak rokonszenvüket hangsúlyozzák, hanem rámutatnak a francia és magyar nemzeti jellem hasonlóságára is. Azt állítják, hogy közös erényeink és hibáink vannak: elevenek, vídámak, közlékenyek, társaságszeretők, de könnyelműek és állhatatlanok vagyunk. Ezeket az ötletszerű összehasonlításokat nem szabad komolyan venni, nem egyebek azok legtöbbször többé-kevésbbé elmés szójátékoknál. Bizonyos azonban, hogy a franciákat gyakran meglepi az a különbség, mely köztünk s a németek közt van. Úgy látják, mi nem vagyunk olyan nehézkesek, merevek, hidegek, fontoskodók, aprólékosak s nem vagyunk a rendnek és munkának olyan fanatikusai, mint a németek s különösen a poroszok. Ami a franciákat javunkra hangolja, az sok esetben az az ellenszenv, amelyet szerintük a

magyarság a németiség iránt érez. Gyakran megállapítják, hogy mint ők, mi sem szeretjük a németeket s hozzájuk fűződő politikai, gazdasági és kultúráli kapcsolataink ellenére lelkünk mélyén nem rokonszenvezünk velük, félünk és idegenkedünk tőlük. A magyarok, kikkel érintkeznek, a maguk részéről néha túlságos buzgósággal igyekeznek őket e nézetükben megerősíteni. A franciák szívesen látnának tehát barátaik és szövetségeseik sorában a Németország elleni versenyben s küzdelemben és sajnálják, hogy különleges politikai és földrajzi helyzetünk és nem egyszer politikai vezetőink korlátoltsága miatt történetünk folyamán, ha súlyos árat fizettünk is érte, több alkalommal a németiség segítségét vettük igénybe s természetes hajlamaink ellenére magunkat tőlük távol tartottuk, sőt velük szemben a németeket támogattuk.

Bibliográfiai jegyzetek.

Rövidítések: Revue des Etudes hongroises = R. E. H., Revue de Hongrie = R. H., Nouvelle Revue de Hongrie = N. R. H., Budapest = Bp., Paris = P.

TÖBB FEJEZETBEN FELHASZNALT KÖNYVEK ÉS FOLYOIRATCIKKEK:

Kont: Bibliographie française de la Hongrie, P. 1913. Leval: Supplément ban 1918-tól 1933-ig. Gragger: Bibliographia Hungariae, Ung. bibliothek, I. His-à la bibliogr. franç. de Kont, Bp. 1914. Bibliogr. franç. de la Hongrie a R. E. H-torica, Berlin—Leipzig, 1923. Havass: Magyar földrajzi könyvtár, Bp. 1893. Apponyi: Hungarica, I—II, Bp. 1900, 1902. III—IV, München, 1925, 1927.

Szamota: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, Bp. 1891. Baróti: Régi utazók Budapestről, Bp. 1895 (a pesti VIII. ker. főreáliskola 1894—95. tanévi értesítőjében). Birkás: A magyarság francia barátai régen és most, Pécs, 1936. Gyömrei: Az utazási kedv története, Bp. é. n. Antalffy: A heni utazás története, Bp. 1940.

Szilágyi: A magyar nemzet története, 10 k., Bp. 1895—98. Hóman—Szekfű: Magyar történet, 6 k., Bp. é. n. Pauler: A magyar nemzet története az Árpádok korában, II. kiad., Bp. 1899. Siklóssy: A régi Budapest erkölce, 3 k., Bp. 1922—23. Henney: A magyar posta története, Bp. 1926. Sipos: A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban, Bp. 1924. Lelkes: A magyar—francia barátság aranykora, 1879—89, Bp. 1932. Rados: Magyar kastélyok, Bp. 1939. Magyar művelődéstörténet, 6k., Bp. é. n. Sötér: Magyar—francia kapcsolatok, Bp. 1946. Dezsényi: Magyarország és Svájc, Bp. 1946.

Jorga: Voyageurs franç. dans l'Orient européen, P. 1928. Alméras: A pied, à cheval, en carosse, P. 1929. Alméras: Au bon vieux temps des diligences, P. 1931. Ginat-Veiller: Les voyages du coche à Pavion, P. 1935.

Márki Hazánk leírói c. cikkei a Földr. Közlem. 1881—1888-ik évfolyamaiban. Tronchon: Les débuts de la littér. hong. en France, R. E. H. 1925. Györy: A kereszténység védőbástyája, Minerva, 1933. Birkás: Fr. utazók az Alföldön, Délvidéki Szemle, 1943.

AZ EGYES FEJEZETEK BEN FELHASZNALT KÖNYVEK, FOLYOIRAT ÉS UJSAGCIKKEK, KÉZIRATOK ÉS LEVELEK:

Előszó. Itinerarium hierosolytanum vel burdigalense, Parthey—Binder kiad., Berlin, 1848. Bordeaux: Voyageurs d'Orient, I. k., P. 1936. Curtius: Essai sur la France, P. 1932. Eckhardt: A francia szellem, Bp. 1938.

I. fej. Schrader: Die Pilgerfahrten nach dem heiligen Lande im Zeitalter vor den Kreuzzügen, Berlin, 1897. Bározi: Francia zarándokok I. Endre idejében, Magyar Nyelv, 1936. Eckhardt: I. Endre francia zarándokai, Magyar

Nyelv, 1936. Glaser: A Dunántúl középkori úthálózata, Századok, 1929. Michaud: Histoire des Croisades, 6k., P. 1812—1825. Guilelmus Tyrius (Guillaume de Tyr): Belli sacri historia, Gombos: Catalogus fontium historiae hungaricae, II. k., Bp. 1937. Albertus Aquensis (Albert d'Aix): Historia hierosolymitana, Gombos, i. m. II. k., Bp. 1938. Fulco (Foulques): Historia gestarum et viae sui temperis hierosolymitanae, Gombos: i. m. II. k. Odo de Diogilo (Odon de Deuil): De profectione Ludovici VII... in Orientem, Gombos, i. m. III. k. Le voyage d'outre-mer de Bertrandon de La Broquière, Schefer kiad., P. 1892. Marczinkó: Bertrandon de La Broquière utazása Magyarországon át, Bp. 1909. Marczinkó: Középkori francia utazók Magyarországon, Békefi-emlékkönyv, Bp. 1912. Le livre de la description des pays de Gilles Le Bouvier, dit Berry, Hamy kiad., P. 1908.

II. fej. Galla: A clunyi reform hatása Magyarországon, Pécs, 1931. Galla: La France et la conversion des Hongrois, N. R. H. 1938. Pais: Les rapports franco—hongrois sous le règne des Árpád, R. E. H. 1923. Gál: L'architecture religieuse en Hongrie du XIe au XIIe siècle, P. 1929. Gerevich: Magyarország románkori emlékei, Bp. 1938. Horváth: Villard de Honnecourt et la Hongrie, N. R. H. 1936. Peire Vidalról: Sebestyén: Imre király troubadour-vendége, Egy. Phil. Közl. 1891. Birkás: Eustache Deschamps magyarországi utazása és magyar vonatkozású költeményei, Egy. Phil. Közl. 1918. Thomas: Alain Chartier en Hongrie, Romania, 1909 és R. H. 1910. A. Ch. latin beszédei: Delaunay: Étude sur Alain Chartier, P. 1876. Champion: Histoire poétique du quinzième siècle, I. k., Maître Alain Chartier, secrétaire du roi, P. 1923. Oeuvres de Guillebert de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste, Louvain, 1878.

III. fej. Wertner: Az Árpádok családi története, Nagybecskerek, 1892. Gábel: Les rapports dynastiques franco-hongrois au moyen-âge, Bp. 1944. Moór: Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn, Ung. Jahrbücher, 1927. Choque kiad. Le Roux de Lincy: Bibliothèque de l'École des Chartes, 1862, V. sorozat, II. k. és Marczali: Tört. Tár, XXIII. k. Kropf: Anna királyné, II. Ulászló neje, Századok, 1895. Dobossy: Pierre Choque, Anna magyar királyné francia kísérője, évsz. és h. n. Eckhardt: Sicambria, capitale légendaire des Français en Hongrie, R. E. H. 1928.

IV. fej. Bonafé: Voyages et voyageurs de la Renaissance, P. 1895. Eckhardt: Magyar humanisták Párizsban, Minerva, 1928. Feugère: Essai sur la vie et les ouvrages de Henri Estienne, P. 1853. Az Estienne-idézet Oratorum veterum orationes c. művéből (1575. III. b). Estiennerről és Zsámbokiról: Bach: Un humaniste hongrois en France, Jean Sambucus et ses relations littéraires, Szeged, 1932. Bongars: Tagebuch seiner Reise von Wien nach Constantinopel im Jahre 1585, Hagen kiad., Berlin, 1879. Hunger: Charles de l'Escluse, S. Gravenhage, 1927. Istvánffi: A Clusius-kodex mykologiai méltatása, Bp. 1900. Gombocz: A magyar botanika története, Bp. 1936. Clusiusról 63—133. l. Lescaopier kézirata a montpellier-i orvosi kar könyvtárában, ism. Cléray: Revue d'Histoire dipl., 1921. Esprinchard kézirata a la rochelle-i könyvtárban, ism. Birkás: Egy francia utazó Magyarországon 1597-ben, Történetírás, 1938.

V. fej. Le Laboureur: Relation du voyage de la royne de Pologne et du retour de Madame la mareschalle Guebriant par la Hongrie, P. 1677. Varju: Magyar várak, Bp. é. n. Lovcsányi: A Vág és vidéke, Bp. 1881.

VI. fej. A magyar földön harcoló francia önkéntesekről szóló két idézet

Györy: A kereszténység védőbástyája c. idéz. cikkéből. *Mémoires du mareschal de Bassompierre...*, 2k., Cologne, 1665, újabb Cbantérackiad., 1870—77 (Société de l'Histoire de France). **Bellanger:** Les impériaux en Hongrie ou le maréchal de Bassompierre et le marquis de Lassay, *Rev. de France*, 1881. **Angot:** Guy de Laval, sa conversion, son expédition en Hongrie, sa mort, Laval, 1891. **Bézar:** Itinéraire de Guy de Laval en Hongrie, *Bulletin de la Commission hist. de la Mayenne*, II. 1908. (Lassay): *Recueil de différentes choses*, s. l. n. d. **Massillon:** Oraison funèbre du prince français Louis de Bourbon, prince de Conty, P. 1709. **Karl:** Conti herceg Ersekújvár ostrománál, *Tört. Tár*, 1908. **Kropf:** Francia adatok az 1664. évi szentgotthárdi csatához, *Hadtört. Közl.* 1915. **Kosáry:** Français en Hongrie en 1664, *Revue d'Hist. comparée*, 1946. **Bauffremont:** Ressenvenir du voyage et de la campagne, que j'ai faite en Hongrie en 1907, *Magyar tört. Okmánytár londoni Könyv- és levéltárából*, közli *Simonyi Ernő*, II. k., 1875. **Schoen:** A bpesti Központi Városháza, Bp. 1938.

VII. fej. **Lettres du baron de Busbec**, P. 1748. **Busbec:** Vier Briefe aus der Türkei, aus dem lat. übertragen von W. von den Steinen, Erlangen, 1926. **Trencsényi-Waldapfel:** A régi Pest-Buda, Bp. 1937. **Des Hayes:** Voiage de Levant fait par le commandement du roy en l'année 1621, P. 1624. **Birkás:** Egy régi francia utazó Győrött, *Győri Szemle*, 1931. **La Motraye:** Voyages en Europe, Asie et Afrique... La Haye, 2k., 1727. **Ballagi:** XII. Károly és a svédek átvonulása Magyarországon, Bp. 1922 (Fabrice és La Motray útja Magyarországon c. fejezet). **Birkás:** Charles Lespine Magyarországon, *Egy. Phil. Közl.*, 1943. **Regnard:** Oeuvres complètes, Voyage d'Allemagne, P. 1873.

VIII. fej. **Pillias:** Études sur François II. Rákóczi, P. 1939. **Pillias:** Louis XIV. et le problème hongrois, N. R. H. 1936. II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai, V. kiad., Bp. é. n. **Márki:** Desalleurs tábornagy Rákóczinál, *Hadtört. Közl.*, 1917. **Chamillardnak a Nemz. Múz. könyvtárában levő kézirata:** Mémoire sur un voyage fait en Hongrie en 1704 et 1705.

IX. fej. **A Voltaire-idézet** (Essai sur les mœurs, chap. CXC) **Eckhardt:** Voltaire, Michelet et la catastrophe hongroise de 1526. (R. E. H. 1927) c. dolgozatából. **Mead:** The Grand Tour in the eighteenth century, Boston, 1914. (Dutens): Itinéraire des routes les plus fréquentées ou Journal d'un voyage aux villes principales de l'Europe, P. 1775. **Fordham:** Les guides-routiers, itinéraires et cartes-routières de l'Europe, 1500—1850, Lille, 1926. **Reichard:** Guide des voyageurs en Europe, 1793. Itinéraire géographique de tous les États de la maison d'Autriche, Vienne, 1789. **Csatkai:** Le Versailles hongrois, *Eszterháza*, N. R. H. 1940. **Voyages de Montesquieu** par A. de Montesquieu, 2k., Bordeaux, 1894—96. **Rácz:** Montesquieu magyarországi utazása, *Akad. Ért.* 1914. **Correspondance de Montesquieu** publ. par Gébél, P. 1914. **Flachat:** Observations sur le commerce et sur les arts, Lyon, 2k., 1766, ism. **Baumgarten:** *Revue d'Hist. comp.*, 1947. **Le voyageur français...** par l'abbé Delaporte. XXIII. k., P. 1737. **Zorn de Bulach:** L'ambassade du prince Louis de Rohan à la cour de Vienne, Strasbourg, 1901. **Birkás:** Egy elzászi nemes dunántúli utazása a 18. század második felében, *Győri Szemle*, 1932. **Le Roy de Lozembrune:** Matinées de Lanschitz, Vienne, 1778. **Eckhardt:** Les Français en Hongrie pendant la Révolution, R. E. H. 1925. **Briefe eines reisenden Franzosen über Deutschland an seinem Bruder zu Paris**, übersetzt von K. R., 2k., Zürich, 1783.

X. fejj. Feller: Itinéraire ou voyages en diverses parties de l'Europe, en Hongrie, en Transsylvanie..., 2k., P. 1822. Birkás: Egy belga jezsuita Magyarországon a XVIII. században, Kat. Szemle, 1923.

XI. fejj. Beudant: Voyage minéralogique et géologique en Hongrie..., 4k., P. 1822. Birkás: Egy francia tudós dunántúli utazása, Győri Szemle, 1931. Birkás: Egy francia tudós Debrecenben 1818-ban, Debr. Szemle, 1931. Birkás: La Hongrie vue par un savant fr. en 1818..., R. E. H. 1934.

XII. fejj. (Salaberry): Voyage à Constantinople... par l'Allemagne et la Hongrie, P. (1791). Humbert: La Hongrie du XVIIIe siècle vue par des voyageurs (Salaberry), N. R. H. 1938. Lagarde: Voyage de Moscou à Vienne, P. 1824. Haussez: Alpes et Danube, 2k. P. 1837. Baumgarten: Hommes d'État fr. en Transylvanie (Lagarde, Marmont, Haussez), R. H. 1930. Kelényi: Un homme politique fr. en Hongrie il y a cent ans, N. R. H. 1934. Locmaria: Souvenirs de voyages de M. le duc de Bordeaux..., 2k., P. 1846.

XIII. fejj. Marmont: Voyage du maréchal duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie..., 4k., P. 1837. Marmont: Mémoires, 9k., P. 1856—57. Marmontól Széchenyi Napló, V. k., Bp. 1937,

XIV. fejj. Saint-Marc Girardin: Souvenirs de voyages et d'études, P. 1852. Dömődoff: Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée par la Hongrie... exécuté en 1837, 4k. és album, P. 1841. Thouvenel: La Hongrie et la Valachie, P. 1840. Marmier: Du Rhin au Nil, 2k., P. 1847. Marmier: Voyage pittoresque en Allemagne, P. 1858. Marmier: Esquisses de la vie populaire en Hongrie d'après l'ouvrage de M. le baron Gabriel de Pronay..., introduction, Pest, 1855. Rey: Autriche, Hongrie et Turquie, 1839—48, P. 1849. Durand: Le Danube allemand et l'Allemagne du Sud, Tours, 1836.

Kevéssé érdekes, svájci francia dunai utazók: Mme de Gasparin: A Constantinople, Genève, 1867 és Chambrier: Un peu partout, De Neuchâtel au Bosphore, P. 1872.

XV. fejj. La Tour magyar von. művei: 1. Scènes de la vie hongr., P. 1860. (megj. a Revue contemporaine 1861. évfolyamában is; magy. ford.: Jelenetek a magyar életről Ágai Adolftól, 1861; német ford.: Ung. Lebensbilder Rödigertől, 1861); 2. Une journée de voyage, Revue du Monde cath., 1863—64; 3. Les Tolnay. Nouvelles scènes hongr., P. 1864 (megjel. a Revue contemp. 1864. évfolyamában); 4. Scènes de la vie styrienne, Revue du Monde cath., 1865; 5. Souvenirs de la vie militaire en Autriche, Revue de France, 1874; 6. Les Zrínyi, Revue de France, 1877; 7. politikai tárgyú cikkek a l'Univers-ben és La Bretagne-ban; 8. Jósika egy elbeszélésének ford. a La Bretagne-ban. Csokonai: Jósika Miklós francia íróbarátja: Gustave de La Tour, Pécs, 1937. La Tour leányának, Kermel örögrónának és fiának Alain de La Tournak levélbeli közlései.

XVI. fejj. Gerando: La Transylvanie et ses habitants, 2k., P. 1845. Gerando: Les steppes de Hongrie, 15 cikk a National 1849. évf. Kósa: L'opinion fr. et la Hongrie au siècle dernier, N. R. H., 1940. Radnóti: Erdélyi kalauz, Kolozsvár, 1901. Kelemen Lajos kolozsvári könyv- és levéltári főigazgató levélbeli közlései.

XVII. fejj. Maigrón: Le romantisme et les mœurs, P. 1910. Bellanger: Trois ans de promenades en Europe et en Asie, 2k., P. 1842. Les étrangers à Paris, 1840. Hankiss: Franciák Magyarországon, magyarok Párizsban, Bud. Szemle, 1932. Kousz: Mérimée en Hongrie, R. E. H., 1828. Fodor: Idősb. Dumas Sándor és a magyarok, Pécs, 1938. László: Emlékezés Dumas Alexandre budai és pesti látogatásaira, Magyarság, 1937, IX. 19. sz. Dumas cikke: Allemagne—

Hongrie—Italie, Le Mois, 1849. szept. 1 és okt. 1. Millaud: Voyages d'un fantaisiste, Vienne—Le Danube—Constantinople, P. 1837 (megjel. a La France 1872. évf.). Deák Ferenc népszerűsége, Magyar anekdótakincs, szerk. Tóth B., VI. k., 56. l. Tissot: Voyage au pays des Tziganes, P. 1880; képes díszkiadása: La Hongrie de l'Adriatique au Danube, 1882 (1880-ban Márki azt írta az elsőről, hogy félév alatt 17 kiadásban 15.000 példánya kelt el). Bohuss: Victor Tissot, Debr. 1933.

XVIII. fej. Rivot et Duchanoy: Voyage en Hongrie en 1851, P. 1853. Laveley: Lettres intimes, P. 1927 (levelek feleségéhez magy. orsz.-i utazásai alatt). Olay: A magyar történetírás francia mestere: Sayous Eduárd, Bp. 1931. Pillias: La Hongrie en 1870, une mission d'E. Sayous, N. R. H., 1939. Sámi: Perrot György: Egy francia utazó déli Magyarországról, Vas. Ujság, 1870. Borchgrave: Essai historique sur les colonies belges qui s'établissent en Hongrie et en Transylvanie pendant les XIe, XIIe et XIIIe siècles, Bruxelles, 1871. —a—: Desjardins Ernő, Vas. Ujs., 1871. Rouganc de Chanteloup: Excursion agricole en Hongrie, 1890, extrait du Journal d'Agriculture pratique, 1885. De Gerando Attila: Reclus utazása Erdélyben, Vas. Ujs., 1873. Reclus: Voyage aux régions minières de la Transylvanie occidentale, Revue de Géographie, 1874. S. L. (Sámi Lajos): Reclus úti jegyzeteiből, Erdély bányavidéke, Vas. Ujs., 1874. Lóczy: Emlékbeszéd Reclus Elisée fölött, Bp. 1908. Reclus: Nouvelle géographie universelle, 19k., P. 1875—1892 (M. o. leírása a III. kötetben, az Europe centrale c. részben). Reclus: L'homme et la terre, P. 1905. Reclus: Attila de Gerando (Nécrologie, 1847—97), Revue de Géographie, 1898. K. P. bírálatá O. Reclus Géographie c. munkájáról (1873) és Gerando ellenbírálata a Földr. Közl. 1875. évf.-ban.

XIX. fej. La baronne Blaze de Bury: Voyage en Autriche, en Hongrie et en Allemagne pendant les événements de 1848 et 1849, P. 1851. Mme Hommaire de Hell: A travers le monde, la vie orientale..., P. 1870. Maria-Lectizia de Rute: Lettres d'une voyageuse, P. 1897. (ism. m.: Bud. Szemle, 1897). Mme Adam (Juliette Lambert): La patrie hongroise, souvenirs personnels, P. 1884. (Magy. ford. megjel. a Nemzetben, majd könyvalakban Magyarok hazája c., 1884.) Mme Adam Szegeden, Szegedi Hiradó, 1884, III. 22. stb. számai. Concha: Magyarország régi francia barátja (Mme Adam), Bp. Sz., 1928. Balkányi: Beszélgetés a 94 éves Mme Adammal, Pesti Napló, 1930, V, 2. Nisard: Une voyageuse fr. en Hongrie en 1884 (Mme Adam), N. R. H., 1934. Pillias: Pour la centième année de Mme Juliette Adam, N. R. H., 1935. Pillias: Mme J. Adam, N. R. H., 1936. Lelkes: Mme J. Adam et la Hongrie, N. R. H., 1936. Birkás: Egy francia író Szegeden 1884-ben, Tiszatáj, 1948.

XX. fej. Olay: Régi magyar-francia kapcsolatok, Magyar Külpolitika, 1932 (Árrogante-ünnepély). Arányi: Mario Proth a magyar festőkről, Pesti Hírlap, 1883, III, 6. Lelkes: Lesseps en Hongrie, N. R. H., 1939. Proth: La voyage de la délégation fr. en Hongrie, Bp. 1886. Ulbach: La csárdás, P. 1888. Pozzi: Les habitants de la Hongrie, anciens et modernes, P. 1887.

XXI. fej. Balázs: Magyarországi Szent Erzsébet a XIII. század fr. irodalmában, Bp. 1930. Gábel: Szent Erzsébet magyarsága nyugati szemmel, Regnum Egyháztört. Évkönyv, Bp. 1937. Naude: La chère Sainte-Elisabeth de Hongrie, Cahiers cath., 1923. Montalembert: Histoire de Sainte-Elisabeth de Hongrie, P. 1836. Kont: Montalembert et le baron J. Eötvös, Revue pol. et litt., 1907. Concha: Montalembert és Eötvös a harmincas években, Bud. Szemle, 1906. Concha: B. Eötvös József és Montalembert barátsága, Bp. 1918. Duc de

La Sarle de Rochemaure: Du Danube à la Sprée, profils hongrois, silhouettes germaniques, Aurillac, 1909. La S-ról Kőrösi Albin levélbeli közlései.

XXII. fejj. Garas: Maitres français en Hongrie, N. R. H., 1942. Haraszti: Barokk zene és kuruc nóta, Századok, 1933, pótf. Haraszti: La musique hong., P. 1933. Berlioz: Mémoires, 2k., P. 1870—78, ford. Wildner. Berlioz-Önéletírása c., Bp. é. n. Isoz: Le manuscrit original du Rákóczi de Berlioz, R. E. H., 1929. Berlioz bp. hangversenyéről Honderű 1846, II, 8. és 17. és Bpesti Híradó II, 19. stb. sz. Delibes Leó, nekrológ, Vas. Ujság, 1891. Massenet bpesti látogatásáról Pesti Hírlap, 1879, I. 16. stb. számai. Massenet: Mes souvenirs, P. 1912. Saint-Saëns bpesti látog. Főv. Lapok, 1879, III, 6. stb. sz. Harrach: Saint-Saëns, Főv. Lapok, 1879. Harcourt: La musique actuelle à Bp. et à Vienne, R. H., 1908. Harcourt: La musique actuelle en Allemagne et en Autriche-Hongrie, P. 1908. V. d'Indy et la musique hong., R. H., 1909. D'Indy budapesti hangversenyéről Pesti Napló, 1928, V. 1. és 5. Emlékezések Liszt Ferencről (d'Indy), Muzsika, 1929. G. M.: Vincent d'Indy, N. R. H., 1931. Debussy bpesti hangversenyéről Pesti Napló, 1910, XII, 6. Haics: Debussy és a magyarok, Magyarság, 1933, III, 25. Valérióról Csapláros István: Th. Gautier és a magyarok, Pécs, 1953 és u. ő.: A XIX. századközépi Magyarország képe egy fr. festő művészetében, Magyarságtud., 1942. Lancelot: De Paris à Bucharest, Causeries géographiques, Le Tour du Monde, 1865. Félic. Ropsról: Fr. vendégeink, Vas. Ujs., 1879. Sz. mrecsányi: Louis Tinayre festőművész visszaemlékezései, Bp. Szemle, 1934. J. Gy.: Louis Tinayre, N. R. H. 1936. L. Tinayre: Encore une fois B. Székely, N. R. H., 1936. J. D.: L'exposition Louis Tinayre à Paris, N. R. H., 1937.

XXIII. fejj. Montferrier: - Voyage de fantaisie politique en Autriche Hongrie, en Serbie et en Bulgarie, P. 1885. Recouly: Le pays magyar, P. 1903. Kelecsényi: Párisban a békekonferencia idején, Bp. 1920. Gonnard: La Hongrie au XXe siècle, étude économique et sociale, P. 1908. Bauzon-Zipfel: Impressions et souvenirs de voyage, Chalon-sur-Saône, 1910. Doumergue: La Hongrie calviniste, Toulouse, 1912. Doumergue: Choses de Hongrie, Foi et Vie, 1924. (ism. Révész: Francia hang az erdélyi kérdésről, Prot. Szem., 1924). Duboscq: Bpest et les Hongrois..., P. 1913 (új kiad. 1916-ban La Hongrie d'hier et de demain címmel). La fondation de la Revue de Hongrie, N. R. H., 1943. Le monument fr. de Pécs, R. H., 1908. A nemzetiségi, főleg román kérdés és a franciák: Beksics: A román kérdés és a fajok harca Európában és Magyarországon, Bp. 1895. Jancsó: A román irredenta mozgalmak története, Bp. 1920. Moreianu: La lutte des Roumains transylvains pour la liberté et l'opinion européenne, P. 1933. Polónyi Nóra: A Liga culturale és az erdélyi román nemzetiségi törekvések, Bp. 1939. Polónyi Nóra: A román propaganda Nyugateurópa közvéleményére, Hítel, 1943. Makkai: Magyar-román közös mult, Bp. 1948. A magyar álláspontot kifejtő francia munkák: Beksics: La question roumaine et la lutte des races en Orient, P. 1895 és Bertha: Magyars et Roumains devant l'histoire, P. 1899. A Szekfű-idézet: Hóman-Szekfű: Magyar tört., VII, 393. l.

Egyéb említésre méltó művek: Marbeau: Slaves et Teutons, P. 1882 (benne érdekes beszélgetés Budán egy vidéki magyar nemessel a nemzetiségi kérdésről; a szerző igyekszik megérteni a magyar álláspontot). Servières: A travers l'Autriche-Hongrie, P. 1908 (a Felvidék és Erdély leírása). Marge:

Voyage en automobile dans la Hongrie pittoresque, Tatra, Matra, P. 1910 (M. útitársa Herriot lyoni polgármester, a jelentékeny radikális-szocialista politikus és író, ötöle való az előszó; a világháború után is járt hazánkban). Jean de Witte és René Henry cseh és románbarát publicisták is megfordultak Magyarországon s francia folyóiratokban sokat foglalkoztak a magyar kérdéssel; az utóbbi több cikket írt gr. Zichy Jenőről; könyveik (Witte: Des Alpes bavaoises aux Balkans, P. 1903. Henry: Des monts de Bohême au golfe persique, P. 1908) nem útleírások, hanem politikai művek.

Összefoglalás. Szerb: A magyarság mithikus arca, Napkelet, 1926. Hankiss: Nemzetkép és irodalomkutatás, Minerva, 1931. Hankiss: Les caractères nationaux et leur représentation, un exemple: le portrait du Hongrois dans l'opinion occidentale, R. de Synthèse, 1932. Hankiss: Lumière de Hongrie, Bp. 1935. Visages de la Hongrie, szerk. Baranyai, P. 1938. Eckhardt: A magyarság külföldi arcképe. Mi a magyar? Szerk. Szekfü, Bp. 1939. Illyés: Magyarok, 2 k., Bp. é. n. (1939?) Dékány: A magyarság lelki arca, Bp. 1941. Illyés: Hírünk a világban, Magyar Csillag, 1943 (hozzászólások: Márai Sándor: A magyarság híre, Pesti Hírlap 1943 dec. 18, Zolnai: „Hírünk a világban“, Magyar Nemzet, 1943. dec. 19., stb.). Eckhardt: Les Hongrois vus par l'étranger, Rev. d'Hist. comp., 1944. Keresztúry: Helyünk a világban, Bp. 1946.

Voyageurs français en Hongrie.

(Résumé).

Du moyen-âge à nos jours un nombre considérable de Français ont fait un séjour plus ou moins long en Hongrie et sous une forme quelconque nous ont laissé des relations de voyage. Ces voyageurs représentent les classes et les professions les plus différentes, on trouve parmi eux des pèlerins, des Croisés, des gens d'Eglise, des artistes, des diplomates, des politiciens, des savants, des écrivains, des journalistes, etc. Quelques-uns séjournent en Hongrie pour une longue période, d'autres ne font que la traverser plus ou moins rapidement et la plupart d'entre eux la visitent dans le cadre d'un voyage fait en Europe centrale ou en Orient. Il n'y a guère eu d'époque où ce pays aurait intéressé d'une façon spéciale les Français: il ne possède guère de monuments historiques ou artistiques, ni beautés ou raretés naturelles, ni d'autres curiosités particulières qui auraient pu avoir un grand attrait sur les Français. Le fait qu'il se trouvait pourtant de tout temps des voyageurs français en Hongrie s'explique par la situation géographique et par la position centrale de ce pays. Il était facilement accessible à ceux qui voyageaient en Europe centrale et il se trouvait sur le chemin de ceux qui se dirigeaient vers les Balkans ou vers l'Asie mineure. C'est pour cela que la Hongrie reçut le surnom de *porta orientalis*.

Les relations de voyage françaises sont de valeur très inégale. Ce sont souvent des ouvrages d'amateurs, résultant d'impressions superficielles, de jugements précipités et de généralisations hâtives, c'est-à-dire des ouvrages peu originaux et qui ne font que répéter quelques lieux communs invariables. Il y a pourtant un nombre important de récits de voyage français qui témoignent d'une faculté d'observation et de jugement remarquable et qui forment une précieuse contribution à l'histoire de la civilisation hongroise: ils montrent comment aux différentes époques les voyageurs français ont jugé la terre, la nation, la société et la culture hongroises.

Les premiers Français qui visitèrent la Hongrie furent des pèlerins. Après la conversion des Hongrois au christianisme, laquelle eut lieu au XIe siècle, les pèlerins français choisirent de préférence la route de terre qui mène à travers la Hongrie en Terre Sainte et qui était moins coûteuse et moins dangereuse que la route de mer. Le plus notable de ces pèlerins fut Bernardon de La Broquière, premier écuyer tranchant de Philippe le bon, duc de Bourgogne. Il passa en 1432 par la Hongrie et dans son *Voyage d'outremer* il a donné des détails intéressants sur la Hongrie du XVe siècle.

C'est par la Hongrie que défilent les armées de la IIe et de la IIIe Croisades, l'une sous la conduite de Godefroy de Bouillon et l'autre sous celle de Louis VII. Les chroniqueurs comme Foulques qui dans sa chronique latine en vers raconte la magnifique réception de Godefroy de Bouillon au mont Saint Martin de Hongrie, ou comme Odon de Deuil, chapelain de Louis VII qui décrit le pays, rendent compte du passage des Français qui s'accomplit sans aucun accident, grâce à la discipline des Croisés français et à l'accueil complaisant des rois et du peuple hongrois.

En 1198 le troubadour Peire Vidal séjourna dans la cour royale de Hongrie et, dans un de ses poèmes, il a chanté la réception hospitalière qui lui fut accordée par le roi Emeric. Vers 1235 Villard de Honnecourt, l'illustre architecte du XIIIe siècle, vint travailler en Hongrie, ce qui est attesté par son album conservé à la Bibliothèque nationale.

Au moyen-âge la Hongrie était un royaume riche et puissant dont les souverains entrèrent souvent en relation avec la France. Il est donc naturel que, grâce à ces rapports politiques franco-hongrois, des ambassadeurs français se soient rendus de temps en temps en Hongrie. Parmi ces ambassadeurs on compte les poètes Eustache Deschamps et Alain Chartier. Le premier qui vint en Hongrie comme membre de l'ambassade chargée de préparer le mariage de Louis d'Orléans avec une des filles de Louis le Grand d'Anjou, roi de Hongrie, a utilisé dans plusieurs de ses ballades les impressions de son voyage, le second nous a laissé les discours latins qu'il prononça à Bude devant l'empereur-roi Sigismond de Luxembourg.

Vers 1443 un voyageur passionné, Gilbert de Lannoy, chroniqueur de Charles II, visita le Hongrie et dans son curieux *Livre de la Description des Pays* il la vante comme „un bon païs tout plain et bon de toutes choses et bon marché“, dont les habitants „portent tous grandes barbes et sont ordes gens... croient bien en Dieu et sont bons catoliques et deffenseurs de la foy.“

Plusieurs des rois de Hongrie épousèrent des princesses françaises. Le dernier en fut Wladislas II, mari d'Anne de Foix, nièce d'Anne de Bretagne. Leur mariage fut célébré en 1502. Nous en avons le récit de la plume de Pierre Choque de Bretagne, hérald d'armes de la reine Anne. Cette relation contient la description minutieuse des fêtes et des cérémonies auxquelles son auteur assista en Hongrie et elle fournit à la fois des renseignements sûrs et abondants sur le pays, et sur ses habitants.

A partir du seizième siècle les relations entre la France et la Hongrie changent de caractère. La Hongrie cesse d'être un royaume libre et indépendant, durant presque deux siècles une grande partie en est occupée par les Turcs. A cette époque les voyageurs pieux et paisibles évitent ce pays inquiet et dangereux. Les Français qui y viennent sont surtout des gentilshommes qui désirent s'y exercer dans le métier des armes ou qui espèrent faire fortune dans l'armée impériale ou au service des chefs des „mécontents“ de Hongrie. Plusieurs de ces Français rédigent ou font rédiger un journal comme le comte Guy de Laval, le prince Louis de Conti et le marquis de Lassay, d'autres écriront plus tard leurs mémoires comme le maréchal de Bassompierre.

Les auteurs de ces journaux et de ces mémoires ne s'intéressent généralement qu'aux événements guerriers, ils donnent pourtant parfois des informations sur le pays et sur sa population. Il y a deux de ces relations qui méritent une attention particulière. La première est celle d'un prêtre qui comme chapelain du duc de Brissac assista à la fameuse bataille de Saint-Gotthard (1664) où les Français remportèrent une glorieuse victoire sur les Turcs. Ce journal trace un tableau saisissant de la Hongrie ravagée par les guerres continuelles. L'auteur de la deuxième relation est Chamillard, secrétaire du maréchal Desalleurs que le gouvernement français envoya en Hongrie auprès du prince François Rákóczi II pour l'aider dans ses entreprises contre les Impériaux.

Il y a pourtant, même à cette époque troublée, d'autres voyageurs français qui se risquent à traverser la Hongrie et à y faire un séjour plus ou moins prolongé. Henri Estienne s'en vint à Vienne voir son ami, l'éminent humaniste hongrois Jean Zsámboki (Sambucus) avec lequel il fit une excursion en Hongrie. Il s'intéressa beaucoup à ce malheureux pays, il publia deux discours latins en sa faveur et lui consacra un livre qu'il ne put imprimer et dont nous ne possédons que les vers suivants:

*Terra potens armis, laetis uberrima glebis,
Frumentis dotata bonis, fluviiisque beata,
Ac dives pecoris, generosae vitis abundans,
Et superum cultu felix, fulboque metallo;
Pannonia antiquis, a post' ris Hungaria fertur,
Europae-stabilis Turca indignante columna.*

Un autre humaniste, Jacques Bongars, „diplomate itinérant“ de Henri IV, parcourt en 1587 la Haute-Hongrie, rédige un journal, fait la connaissance d'érudits hongrois, copie des manuscrits et des inscriptions et publie en 1600 un précieux recueil de documents relatifs à la Hongrie intitulé *Rerum hungaricarum Scriptores*. Dans la préface de cet ouvrage il se rappelle certains épisodes de son voyage et il parle sur un ton ému de la Hongrie qui, d'après lui, mériterait l'intérêt des savants hongrois et étrangers aussi bien à cause des événements mémorables dont elle fut le théâtre qu'à cause de ses „richesses naturelles“ par lesquelles elle surpasse tous les pays de la terre.

Une des plus curieuses relations de voyage de cette époque fut celle d'un diplomate d'origine française, le baron de Busbec, publiée sous le titre de *Lettres de Turquie*. Chargé d'une mission par l'empereur Ferdinand Ier il traverse en 1554 la Hongrie pour se rendre à Constantinople. Sa Ire lettre contient un tableau intéressant du régime turc de Hongrie. Il passa plusieurs jours à Bude et il a décrit le château en ruine que les Turcs tenaient depuis treize ans.

En 1621 Deshayes de Courmécmin, diplomate de Louis XIII fait un voyage pittoresque à travers la Hongrie. De Linz à Belgrade il descend en bateau sur le Danube et touche à plusieurs villes riveraines, possessions des Impériaux ou des Turcs. Son *Voyage de Levant* (1624) abonde en détails instructifs qui montrent qu'au XVIIe siècle un voyage en Hongrie était une entreprise pénible, voire même dangereuse.

En 1646 la maréchale de Guébriant qui accompagna la princesse

Marie-Louise de Gonzague à Varsovie, voyage avec sa suite nombreuse en Haute-Hongrie. Elle s'arrête en plusieurs villes hongroises (Tyrnavie, Presbourg) où elle reçoit un accueil solennel, digne d'une ambassadrice de Louis XIII. Le voyage de la maréchale a été décrit par Jean Le Laboureur dans son livre intitulé *Relation du Voyage de la reine de Pologne...* et publié en 1647.

Les événements politiques et militaires qui se déroulaient en Hongrie, la lutte acharnée des Hongrois qui se défendaient à la fois contre deux ennemis puissants: les Autrichiens et les Turcs, éveillèrent un vif intérêt en France. Les témoignages de cet intérêt sont les nombreux imprimés de toute sorte (livres, brochures, tracts, articles de gazette) publiés en français sans compter les nombreux documents manuscrits conservés aux Archives et aux Bibliothèques. Les noms de Gabriel Bethlen, d'Eméric Thököly et des Rákóczi (Georges Ier et Georges II, François II) étaient alors connus en France; leurs exploits ont même inspiré des romanciers et des poètes.

Au XVIIIe siècle, après le traité de paix de Szatmár (1711) qui mit fin aux hostilités deux fois séculaires, les Français ne s'intéressent plus à la Hongrie vaincue, épuisée et incorporée dans l'Empire. Grâce au perfectionnement des moyens de communication, à la sécurité des routes et au goût cosmopolite que caractérise ce siècle, le nombre des voyageurs s'accroît considérablement en Europe occidentale. Ces voyageurs visitent l'Italie, la France, l'Allemagne, l'Angleterre, parfois la Suisse, mais ils ne vont plus loin que Vienne et évitent la Hongrie tenue pour une région barbare, malsaine, peu sûre et dénuée d'intérêt. Il y a peu de voyageurs qui ont la hardiesse de franchir la frontière autrichienne.

L'un de ces courageux voyageurs fut Montesquieu qui en 1728 fit de Vienne une excursion en Hongrie. Il étudie les mines de Haute-Hongrie, il assiste à Presbourg aux séances de la Diète, fait la connaissance de seigneurs et de prélats hongrois, „... parle beaucoup latin et boit beaucoup de vin“.

Le célèbre voyageur et diplomate, auteur des *Voyages en Europe, Asie et Afrique* (1727). Aubry de le Motraye, a traversé à plusieurs reprises la Hongrie: à Constantinople et à Nicomédie il est souvent allé voir le comte Thököly, ancien chef des rebelles hongrois et qui vivait en exil en Turquie.

En 1740 Flachat, fabricant et commerçant de Lyon, qui fut en même temps un voyageur intrépide, fit des randonnées en Hongrie. Il a décrit un bal champêtre, auquel il assista dans un village de Transdanubie, il se déclara ravi de Pécs et de Presbourg et il admira les bains de Bude. Il a rendu compte de ses impressions de voyage dans ses *Observations sur le Commerce et sur les Arts* (1766).

Un gentilhomme d'Alsace, Zorn de Bulach, secrétaire du cardinal Louis de Rohan, ambassadeur de Louis XV à Vienne, s'est rendu plusieurs fois, avec son maître ou seul, en Hongrie et a beaucoup sympathisé avec son peuple. En 1772 il fit le tour de la Transdanubie en étudiant la situation économique du pays et les mœurs de son peuple (Zorn de Bulach: *L'Ambassade du Prince Louis de Rohan à la Cour de Vienne*, 1901).

Au dix-neuvième siècle la Hongrie continue de rester pour les Français une *terra incognita* sur laquelle ils n'ont que des notions vagues et légendaires. Il y a plusieurs voyageurs français qui tentent de la découvrir pour leur compatriotes. Ces voyageurs se trompent souvent en constatant que les préjugés peu favorables qu'ils apportèrent avec eux ne sont pas fondés et tracent une image plus ou moins sympathique de la Hongrie et des Hongrois.

Dans la 1ère moitié du siècle passé le plus notable des voyageurs français est le géologue Beudant qui en 1818 fit un voyage d'études en Hongrie. Il y passa six mois et il la parcourut dans tous les sens. Le fruit de ses recherches fut un ouvrage monumental intitulé *Voyage minéralogique et géologique en Hongrie...* paru en 1822 aux frais de Louis XVIII.

A la même époque on trouvait aussi des émigrés français qui pendant leurs pérégrinations avaient échoué en Hongrie. Le premier d'entre eux est le comte de Salaberry (1790), suivi du baron de Lagarde (1811), du baron d'Haussez (entre 1830 et 1840) et d'autres. En 1838 le jeune duc de Bordeaux, Henri de Chambord vint visiter la Hongrie en compagnie de son précepteur, le comte de Locmaria. Ces émigrés étudièrent avec une grande curiosité l'état politique et économique ainsi que les coutumes de ce pays et leurs relations de voyage contiennent des données précieuses sur l'histoire des mœurs hongroises.

Un de ces émigrés a porté un intérêt particulier à la Hongrie. C'est le maréchal Marmont qui, pendant son exil de Vienne, fit la connaissance de magnats hongrois qu'il alla voir dans leurs domaines de Hongrie. Il a observé particulièrement la situation économique, l'agriculture, l'élevage et les mines. Il était persuadé que, grâce à sa position géographique et à la richesse inépuisable de son sol, la Hongrie jouerait un rôle prépondérant dans la monarchie et serait „le plus beau et le plus riche pays de la terre“.

En 1834, pour dissiper l'ennui de son exil, il organisa une expédition scientifique en Orient et visita alors la Grande Plaine hongroise et la Transylvanie.

On trouve ses observations et ses impressions concernant la Hongrie et les Hongrois dans le *Voyage du maréchal duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie méridionale...* (1831).

L'année 1830 marque une date importante dans l'histoire de la navigation sur le Danube. Depuis lors des bateaux à vapeur vont circuler sur ce fleuve entre Vienne et Galatz. Saint-Marc Girardin, Eduard Thouvenel, Xavier Marmier, William Rey, Hyppolite Durand et d'autres Français, suivant la mode, font un voyage sur le Danube et visitent Presbourg, Bude, Pest et d'autres villes de Hongrie.

Officier de l'armée austro-hongroise Gustave de La Tour passe six années en Hongrie. Cavalier et chasseur infatigable il s'éprit des plaines hongroises et rentré en Bretagne il publia plusieurs livres sur la Hongrie (*Scènes de la Vie hongroise*, 1860 ; *Les Tolnay, Nouvelles Scènes hongroises*, 1864). Il devint l'ami intime du romancier hongrois Jósika et c'est un des premiers Français qui vers le milieu du XIXe siècle aient découvert la littérature hongroise.

Auguste de Gerando qui épouse une comtesse hongroise, a décrit

sa patrie d'adoption: la Transylvanie. Son ouvrage intitulé *La Transylvanie et ses Habitants* est le résultat d'études sérieuses et d'observations impartiales faites sur place; c'est le livre français le plus complet et le plus sûr qu'on ait écrit en français sur ce pays et sur ses peuples.

Il y a un grand nombre de voyageurs français pour qui la Hongrie a été avant tout un pays romantique et exotique: „les pays des Tziganes, des beaux chevaux, des bons vins, des costumes pittoresques et des belles femmes.“ Plusieurs d'entre eux se contentent d'un coup d'œil superficiel, comme Stendhal, qui vient d'Autriche, pour y acheter des chevaux ou fourrage, Mérimée qui admire à Budapest d'anciens bijoux hongrois, écoute de la musique tzigane, se scandalise des bains de Bude, et s' imagine être en Espagne ou plutôt en Turquie, ou Lamartine qui passe en bateau sur le Danube sans descendre. D'autres comme Dumas père qui comme partout a des amis et des amies en Hongrie, y apparaît plusieurs fois, prend des bains à Bude, étudie la cuisine hongroise et fait des conférences en costume de gala hongrois.

Le plus fameux de ces voyageurs romantiques et fantasistes fut Victor Tissot, auteur d'un *Voyage aux Pays des Tziganes*, ouvrage qui comme ses autres relations de voyage sensationnelles, eut du succès en France et à l'étranger et qui par ses exagérations et ses gasconnades provoqua un vif scandale en Hongrie.

Quelques Français comme Montalembert, ou le duc de La Salle de Rochemaure sont venus dans notre pays comme pèlerins pour connaître la patrie natale de leur chère sainte, Sainte Elisabeth de Hongrie.

Dans la deuxième moitié du XIXe siècle plusieurs savants: historiens, archéologues, géographes etc. ont fait des voyages d'études en Hongrie. Les plus remarquables d'entre eux ont été: Edouard Sayous, un des amis les plus dévoués et les plus instruits de la nation hongroise, auteur d'une bonne *Histoire générale des Hongrois* (1876) et Élysée Reclus qui parcourut en 1873 la Transylvanie et qui, dans ses œuvres, surtout dans sa *Nouvelle Géographie universelle* (1875—1892) consacre des pages éloquentes à la terre et à la nation hongroises.

Il y a aussi des artistes français qui ont eu, à cette époque appelée par un historien hongrois „l'âge d'or des amitiés franco-hongroises“, des rapports plus ou moins intimes avec la Hongrie. Berlioz donna en 1846 deux concerts à Pest, y remportant un grand succès par sa Marche Rákóczi; dans ses lettres adressées à son ami Fernand Humbert il racontait ses impressions de Hongrie. Delibes, Saint-Saëns, Massenet donnent aussi des concerts, dirigent leur œuvres dans la capitale de la Hongrie, s'intéressent à la musique hongroise et retournés en France, ils composent des morceaux à la hongroise et donnent toute sorte de témoignages de leur sentiments hungarophiles.

N'oublions pas les voyageuses: Mme Blaze de Bury, Mme Hommaire de Hell, Mme de Ratazzi-Rute et surtout Mme Juliette Adam, l'illustre auteur de la *Patrie hongroise* (1884).

Dans les deux ou trois dizaines d'années qui précèdent la première Grande Guerre, les voyageurs français en Hongrie ont été assez nombreux. Les plus curieux des récits de voyage qui ont paru à cette époque sont les suivants: Montferrier: *Voyage de Fantaisie politique en*

Autriche-Hongrie..., 1885, Recouly; *Le Pays magyar*, 1903, Gonnard; *La Hongrie au XXe Siècle*, 1908, Doumergue; *La Hongrie calviniste*, 1912, Duboscq; *Budapest et la Hongrie*, 1915. Ce qui caractérise plus ou moins tous ces ouvrages et particulièrement le dernier, c'est la réserve et même une certaine méfiance envers la Hongrie, membre de la Triple-Alliance et amie de l'Allemagne. La propagande antihongroise slave et roumaine gagne d'année en année plus de terrain en France; les amis français de la Hongrie se font de plus en plus rares. Plus la guerre approche, plus la situation politique étrangère de la Hongrie devient critique et plus les Hongrois deviennent le peuple le plus abandonné et le moins estimé de l'Europe centrale.

Tartalommutató.

Előszó. — — — — —	3
I. Francia zarándokok és keresztes vitézek hazánkban. — — — — —	7
II. Francia követek Magyarországon. — — — — —	16
III. Francia beszámoló egy magyar királyi mennyegzőről. — — — — —	24
IV. Francia humanisták magyarországi utazásai. — — — — —	32
V. Egy francia asszony-diplomata viszontagságos útja a Felvidéken. — — — — —	40
VI. Magyar földön harcoló franciák. — — — — —	46
VII. A magyarországi török világ néhány francia tanúja. — — — — —	56
VIII. II. Rákóczi Ferenc franciái. — — — — —	65
IX. Az elfelejtett Magyarország. — — — — —	72
X. Egy belga jezsuita magyarországi vándorlásai. — — — — —	82
XI. Beudant. — — — — —	91
XII. Előkelő francia emigránsok hazánkban. — — — — —	101
XIII. Marmont tábornagy Magyarországon. — — — — —	111
XIV. Franciák a Dunán. — — — — —	118
XV. Az Alföld egy francia szerelmese: Gustave de La Tour. — — — — —	128
XVI. Francia szemmel Erdélyben. — — — — —	136
XVII. Francia romantikus utazók Magyarországon. — — — — —	143
XVIII. Reclus. — — — — —	154
XIX. Francia írónők magyarországi útjai. — — — — —	162
XX. Az 1885-iki budapesti kiállítás francia vendégei. — — — — —	170
XXI. Magyarországi Szent Erzsébet két francia tisztelője. — — — — —	177
XXII. Francia művészek hazánkban. — — — — —	183
XXIII. Francia utazók Magyarországon az első világháború előtti évtizedekben. — — — — —	195
Összefoglalás. — — — — —	207
Bibliografiai jegyzetek. — — — — —	213
Francia kivonat. — — — — —	220

ACTA

Universitatis Szegediensis. Kiadja: a Szegedi Tudományegyetem.
Sectio philologica:

- Tom. I. fasc. 1. Marót, Karl: Der Elid als Tat. 1924.
Tom. I. fasc. 2. Miskolczy István: Anjou Károly balkáni politikája. (La politica balcanica di Carlo d'Angio). 1925.
Tom. II. Horger Antal: A magyar igeragozás története. 1931.
Tom. III. Hornyánszky Gyula: Görög társadalomrajz. 1931.
Tom. IV. fasc. 1. Erdélyi László: Az ezeréves magyar alkotmány. 1931.
Tom. IV. fasc. 2. Marót Károly: Goethe görögsége. (Ein Zeitgenosse und Bürger zweier Dichterwelten). 1932.
Tom. V. fasc. 1. v. Somogyi Ferenc: A vogul /kettősszámképző eredete. 1933.
Tom. V. fasc. 2. Nemes Zoltán: A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai. Összeállította —, 1933.
Tom. V. fasc. 3. Huszti József: Humanista kézirati tanulmányok.
I. Pacificus Maximus Hecatelegiumának magyar vonatkozásai.
II. Angelo Colocci Janus Pannonius-tanulmányai. 1934.
Tom. VI., VI/a., VI/b. „Szegedi Füzetek“ I. évf. 1—12. füz. 1934.
Tom. VII. Zolnai Béla: Irodalom és biedermeier. 1935.
Tom. VII., VIII/a., VIII/b. „Szegedi Füzetek“ II. évf. 1—12. f. 1935.
Tom. IX. fasc. 1. Papp János: A Hipparchos-dialogus hitelessége. 1936.
Tom. IX. fasc. 2. Mészöly Gedeon: A hit szó eredete és rokonsága. 1936.
Tom. X. Moór Elemér: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. 1936.
Tom. XI., XI/a. „Szegedi Füzetek“ III. évf. 1—12. füz. 1936—1937.
Tom. XII. Zolnai Béla: Szóhangulat és kifejező bangváltozás. 1939.
Tom. XIII. fasc. 1. Marót Károly: Amicitia. 1939.
Tom. XIII. fasc. 2. Reuss, Henrich: Das deutsche Theater im Kulturaufbau des dritten Reiches.
Tom. XIV. Nem jelent meg.
Tom. XV. fasc. 1. Germanisztikai Tanulmányok I. Szerk.: Schmidt Henrik.
Tom. XVI. Series nova. t. 1. Koltay-Kastner Jenő: Leopardi.